

AZƏRBAYCAN

1'2017

1923-cü ildən çıxır

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN AYLIQ ƏDƏBİ-BƏDİİ ORQANI

Baş redaktor: İntiqam QASIMZADƏ
Baş redaktor müavini: Südabə AĞABALAYEVA
Məsul katib: Tofiq MAHMUDOV

REDAKSIYA HEYƏTİ: Ağasəfa, Vilayət Quliyev, Firuzə Məmmədli, Məmməd Oruc, Vaqif Bəhmənli, Vahid Əziz, Seyran Səxavət, Saday Budaqlı, Əli Əmirli, Yaşar, Asim Yadigar, Elçin, Əjdər Ol, Musa Yaqub, Afaq Məsud, Rüstəm Kamal, Ənvər Əhməd, Kamil Əfsəroğlu, Vaqif Yusifli, Fəxri Uğurlu, Paşa Əlioğlu, Əli İldırımoglu

Redaksiyanın ünvanı: Bakı - Az1000 Xaqani küçəsi, 25	Çapa imzalamb: 11.01.2017 Sifariş 59 Tiraj 600 Kağız formatı 70x108 1/16 - 6,5 kağız vərəqi 12 çap vərəqi 16,8 şərti çap vərəqi	E-mail: intigam.gasimzade@gmail.com qasimzadeh@azyb.az Qiyməti 1 manat 50 qəpik Bakı şəhəri, “Azərbaycan” nəşriyyatının mətbəəsində ofset üsulu ilə çap olunur

**Çap olunmuş yazılar qəbul edilmir.
Əlyazmalara rəy verilmir və qaytarılmır.**

BU SAYIMIZDA:

RAFAEL HÜSEYNOV - Yaşa, yaşa, çox yaşa! 3

P O E Z İ Y A

MUSA YAQUB - Şeirlər.....7
RƏFAİL TAĞIZADƏ - Şeirlər.....65
MUSA ƏLƏKBƏRLİ - Şeirlər.....79
SALEH QURBANOV - Şeirlər.....101
NURANƏ NUR - Şeirlər.....107
FƏRİD - Şeirlər.....146
ADİLƏ NƏZƏR - Şeirlər.....158
QƏDİMƏLİ ƏHMƏD - Şeirlər.....162

N Ə S R

MÜBARİZ CƏFƏRLİ - Şəklin arxasında (povest).....20
TƏRANƏ VAHİD - Mən toz dənəsiyəm (hekayə), Esselər.....71
VÜSAL NURU - Tüklü sabun (hekayə).....91
NAMAZ MƏMMƏDOĞLU - Günortadan sonrakı zəng (hekayə).....97

V İ D A D İ B A B A N L I N I N 9 0 Y A Ş I

VAQİF YUSİFLİ - "Xudam əsirgəmez rəhmini məndən" 87

E S S E

ANAR - Əkinçi haqqında xatirələr.....112
İSRAFİL İSRAFİLOV - Tarixdə yaşayan "Ölülər".....121

Y E N İ T Ə R C Ü M Ə L Ə R

KURT VONNEQUT - Qonşu qapı; Gəzinti (iki hekayə).....148

Ə D Ə B İ T A L E L Ə R

GÜNEL NATİQ - Ağrını incəsənətə çevirən dahi.....165

P U B L İ S İ S T İ K A

VAHİD QAZI - Tanrılarla baş-baş..... 175

T Ə N Q İ D V Ə Ə D Ə B İ Y Y A T Ş Ü N A S L I Q

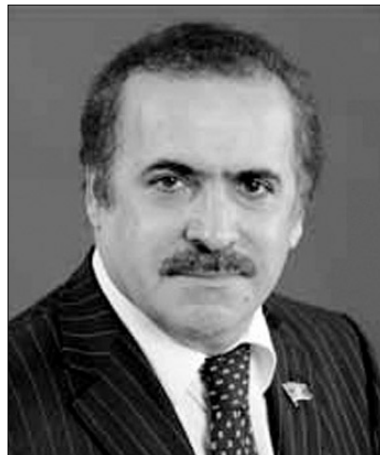
ÜLVİ BABAYEV - "Fələk qırmancı" romanında postmodern
elementlər və sosial funksiya.....185

K İ T A B R Ə F İ 190

“Azərbaycan” jurnalı 95 yaşına qədəm qoyur

Rafael HÜSEYNOV

**YAŞA, YAŞA,
ÇOX YAŞA!**

...Bir neçə ay sonra, 2014-cü ilin sentyabrında, 97 yaşında gözlerini bu dünyaya əbədi yumacaq Qədir Süleymanla həmin ilin yayında Parisdə son dəfə görüşdüm.

Artıq neçə illər idi ki, Fransaya az qala hər ay baş tutan səfərlərimdə mütləq onu arayırdım, saatlarla söhbətləşirdim, söylədiyi bir-birindən qiymətli, tarixlə ləbələb xatirələrini yazıya alırdım.

Qədir dayı Avropadakı Azərbaycan mühacirətinin son ən qocaman nümayəndəsi idi. O, İkinci Dünya müharibəsindən sonra ömrünü Fransada davam etdirməli olmuş, doğma Vətənə, Azərbaycana maestro Niyazinin köməyi ilə yalnız 33 ildən sonra qısa müddətə səfər edə bilmişdi.

Həmin o yay günlərində ki artıq Qədir Süleyman səhhət böhranlarından əziyyət çəkirdi və qaçılmaz sonun yaxınlaşdığını get-gedə bütün acısıyla hiss edirdi, Vətəni daha tez-tez xatırlayırdı və köks ötürərək deyirdi ki, çox istəyirəm ölməzdən qabaq yenə gedib Azərbaycanı görüm. Amma həkimlər təyyarəyə minməyə icazə vermir, onların sözüne məhəl qoymayıb minərdim də, gedərdim də, di gəl, ehtiyat eləyirəm ki, mənzil başına yetişməyəm, təyyarədə keçinərəm.

İndi xiffətlə, ürəyim sıxıla-sıxıla yada saldıığım həmin yay gecəsində Qədir dayı ömrü uzunluğunu topladığı kitabları, jurnalları, fotoları, sənədləri ayıraraq mənə verirdi ki, apar Bakıya, bunlar burda məndən sonra heç kimə gerek deyil.

Onun yataq otağındakı bir neçə dolab yalnız “Azərbaycan” jurnallarından ibarət idi.

“Görürsən bunların vərəqləri necə süzülüb? Çünki onların hərəsini bəlkə neçə yüz adam oxuyub. Həm də yalnız Parisdə yox. Burda “Azərbaycan”ın ele sayları var parisli mühacirlərin evlərini dolaşandan sonra Almaniyaya, Avstriyaya, İtaliyaya gedib çatıb, sonra qayıdıb gəlib bura. Bu jurnalları isə sərhədlərin qat-qat kilidlərlə bağlı vaxtında min bir müsibətlə tapırdım. Bu jurnallar mənim üçün Vətən, ata-baba yurdu demək idi. Bəzən elə olurdu ki, günlərlə, həftələrlə bir azərbaycanlı ilə üz-üzə dayanıb kəlmə kəsmək imkanım olmurdu. Gecələr “Azərbaycan” jurnalının köhnə nömrələrini açırdım, ucadan oxuyurdum ki, qulağıma saf, duru Azərbaycan dili dəysin. 70 ildən artıq bir müddətdə Vətəndən ayrı ola-ola mənim dilim belə təmiz qalıbsa, əsas səbəbkar “Azərbaycan” jurnalıdır”.

Moskvada, onillərlə Azərbaycandan ayrı yaşamış alimlərimiz Əziz Şərifin evində də, şərqşünas Qəzənfər Əliyevin mənzilində də "Azərbaycan" jurnallarının belə sırasını görmüşdüm.

1990-cı illərin lap əvvəllərində Londonda, professor Turxan Gəncəyinin mülkündəki zəngin kitabxanada da "Azərbaycan"ların əziz-xələf yer tutduğuna şahidəm.

Onlar və onlar kimi Vətəndən uzaqlarda yaşamağa məhkum, qürbətə mübtəla neçə-neçə soydaşımız üçün, Türkiyədəki minlərlə sovet didərgini həmvətənimizdən ötrü, on minlərlə cənublu bacı-qardaşlarımız üçün "Azərbaycan" jurnalı təxminən yarım əsrlik bir tarix boyu, sadəcə, gözəl bədii nümunələrin dərc edildiyi ədəbi toplu yox, həm də (və daha əvvəl) Azərbaycana, mənəvi dünyamıza, qaynar həyatın cərəyan elədiyini ictimai-siyasi-mədəni mühitimizə mötəbər körpü vəzifəsini yerinə yetirib.

Qürbətdəkilər öz yerində, elə burada, Azərbaycanda da 1950-60-70, hətta bir az da 80-ci illərdə "Azərbaycan"ın ədəbi-mədəni, elmi-filoloji həyatdakı yeri və əhəmiyyəti müstəsna idi.

Təbii ki, o "Azərbaycan" indiki çağların "Azərbaycan"ı ilə eyni deyil. Bunu jurnalın ovaxtkı və indiki məzmununu, müəlliflər və əsərlər sırasını, mövzu əhatəsini müqayisə baxımından vurğulamıram. İş ondadır ki, hər şeydən əvvəl, bu Azərbaycan o Azərbaycan deyil. Dövr dəyişib, şərtlər, vəzifələr, hətta "Azərbaycan"ı mütaliə edən kütlələr tam başqadır. O ötmüş dövrdə yazıcının, şairin cəmiyyətdəki məqamı da, indikindən fərqli olaraq, daha üstün, nüfuzu qat-qat yüksək, sözü keçərli idi. Bir tanınmış qələm sahibinin yeni yaxşı əsəri işıq üzü görəni kimi tezliklə yalnız dar ədəbi çevrədə deyil, az qala, bütün Azərbaycan boyu oxunur, müzakirə edilir, ölkə həyatının (mən burada "ölkə"ni indiki anlamında işlədirəm. O vaxt "ölkə" deyəndə Sovet İttifaqı nəzərdə tutulurdu) döyünən nəbzinə qarışırdı.

Əvvəlcə bizdə tək-cə Azərnəşr vardı, xeyli sonra bir müddət ötuncə "Gənclik" adlanacaq "Uşaqgəncnəşr" yarandı. Daha sonralar bu qatara "Elm", "Yazıçı", "Maarif", "İşıq"... qoşuldu. Ancaq nəinki Azərnəşrin tək olduğu vaxtlarda, hətta sonralar bədii ədəbiyyatı, ədəbiyyatşünaslıq araşdırmalarını xalqa çatdırıran digər nəşr evlərinin fəaliyyətə başladığı illərdə də "Azərbaycan" jurnalı qələm əhlinin can atdığı başlıca ünvan olaraq qalırdı. Sovet dönəmində kitabını nəşr etdirmək üçün illərlə növbə gözləməli idin. Ən yaxşı halda əlyazman bəyənilib lap növbəsiz çap edilirdisə, elə bu güzəştli girəvənin özü 2-3 il sürürdü - əsər gələn ilin planına salınırdı, plan Moskvada təsdiqlənəndən sonra əlyazma rəylərə göndərilirdi, dönə-dönə müxtəlif redaktə və oxu süzgəclərindən keçirilirdi, sonra texniki redaktə mərhələsi başlanırdı, ardınca üzüntülü mətbəə dönəmi. Mətbəə də tək idi, oranın da öz intizarlı növbələri vardı və yığım, səhifələmə, korrektura, çap, kəsmə, tikmə, cildləməni... üst-üstə gələndə ən yaxşı halda 1 il çəkirdi.

"Azərbaycan"jurnalında isə, əgər əsərin qəbul edilirdisə, çox keçmədən oxucu ilə görüşürdü. Alınan qələm haqqı öz yerində, bu jurnalda əsərinin dərc edilməsi hər yazı adamı üçün fəxr sayılırdı. "Azərbaycan"da müəlliflər arasında adının görünməsi həmin imza sahibinin etiraf edilməsi demək idi. Ən sanballı, titullu, ağsaqqal yazıçı da, yeni parlayan cavanlar da bu üzdən "Azərbaycan"da dərc edilməyi iftixar bilir, kitaba dönməzdən əvvəl yazılarının məhz burada çıxmasına can atırdılar. Bir başqa məziyyət də vardı: bu jurnalın səhifələrindən ədəbi dövriyyəyə daxil olan istər şeir, istər hekayə olsun, istər povest, roman, ya da ədəbiyyatşünaslıq araşdırması, həm rəsmi ədəbi tənqiddən, həm də yaxşını-yamanı dürüst dəyərləndirməyi bacaran ən geniş oxucu auditoriyasının süzgəcindən keçirdi, müəllif də mütləq həmin əsəri kitablaşdırarkən eşitdiyi rəylərə biganə qalmırdı, yazısına hökmən təzədən yeni gözlə əl gəzdirirdi.

Yazıçı Ənvər Məmmədخانlının evində Səttar Bəhlulzadənin fırçasından çıxmış bir cazibəli tablo vardı. Bəlkə də Səttarın ən yaxşı mənzərələrindən idi. Ənvər müəllim danışdı ki, 1960-cı ildə "Azərbaycan" jurnalının yeni 8-ci nömrəsində "Leyli və Məcnun" kino-dastanım işıq üzü görmüşdü. Füzuli aşiqi Səttar oxuyunca rıqqətlənmişdi, yenicə tamamladığı lövhəni hədiyyə olaraq götürüb gəlmişdi məni təbrik etməyə.

Beləcə, "Azərbaycan" jurnalı həm də ədəbi əsərləri ədəbi-mədəni hadisəyə çevirməyi bacaran, Azərbaycan yaradıcılıq mühitini qovuşduran, ona əlavə hərəkət qatan, istedadlı insanları bir-birinə yaxınlaşdıran, məhrəm edən, çiyinə zövq tərbiyəsi yükü götürən mötəbər vasitə idi.

Azərbaycanın ədəbiyyatşünas alimləri üçün də bu jurnalın əvəzsiz yardımı vardı. XX əsrin ortalarından etibarən, Azərbaycan Elmlər Akademiyası təsis ediləndən, müxtəlif elmi-tədqiqat institutları təşkil edilərək araşdırıcılıq vüsət alandan sonra elmi əsərlərin nəşri bədii ədəbiyyatından da qəliz, uzun sürən proses idi. Elmlər Akademiyasının ildə iki dəfə nəşr edilən "Xəbərlər"ində dərc edilmək müşkül olmaqdan savayı, həm də ləng cərəyan edən bir gedişat idi. Ona görə "Azərbaycan" jurnalı mühüm ədəbi tapıntıların, eləcə də Şərq və Qərb dillərindən zəruri təqdimatlarla bir sıra önəmli tərcümələrin yubanmadan, boyatlaşmadan oxucuya çatmasından ötrü çox əlverişli, münasib pəncərə idi. Elə mən özüm hələ Azərbaycan Dövlət Universiteti Şərqşünaslıq fakültəsinin tələbəsiyəkən XI əsrin filosof şairi Baba Tahir Üryan dübeytilərinin farscadan etdiyim bədii tərcümələrini birinci dəfə Azərbaycan oxucusuna indi xeyli uzaqlarda qalmış 1974-cü ilin martında "Azərbaycan"ın səhifələrində çatdırmışam. Bir tələbəninə o vaxt "Azərbaycan" kimi ağayana, hörmətli dərgidə imzasının görünməsi adi hadisə deyildi. Eə həmin səbəbdən jurnalın ovaxtkı redaktoru, həmin imkanı məndən əsirgəməmiş Cəlil Məmmədovu həmişə minnətdarlıqla anıram. Lakin eyni xeyirxahlığı başqalarına göstərmiş digər redaktorlar, başqa "Azərbaycan"çılar da olub axı! Söz yox, başqa kimlərsə də, müxtəlif illərdə bu lider jurnalın əsas səlahiyyət sahibi, birinci şəxsi, redaktoru olmuş və onlara xeyirxahlıq göstərmiş, cığır açmış Tağı Şahbazi Simurq (1923), Cəlil Məmmədquluzadə (1924-1926), Ruhulla Axundov (1927-1928), Mustafa Quliyev (1929-1932), Museyib Şahbazov (1932-1933), Hacıbaba Nəzərli (1934), Məmməd Kazım Ələkbərli (1934-1936), Mirzə İbrahimov (1938-1941), Məmməd Arif (1942-1945), Mehdi Hüseyn (1946-1950; 1954), Əbülhəsən (1952-1953), Əli Vəliyev (1954; 1958-1959), Əhməd Cəmil (1959-1960), Qılman Musayev (1963-1966), Cəlil Məmmədov (1966-1975), İsmayıl Şıxlı (1976-1978), Əkrəm Əylisli (1978-1983), Cabir Novruz (1984-1987), Yusif Səmədoğlu (1987-1997) və 1997-ci ildən bu şərəfli sükanın arxasında olan İntiqam Qasımzadəyə özlərini borclu sayıb və sayır.

"Azərbaycan" bu adla 1953-cü ilin yanvarından çıxır və jurnal bu sərlövə ilə nəşr edilməyə başlayanda mən hələ dünyaya gəlməmişdim. Amma tale elə gətirdi ki, məsləkim söz, ədəbiyyat, onun keçdiyi tarixi yol oldu və orta çağdan üzü bəri nəsil-nəsil qələm və zəka sahiblərimizin doğurduqlarını araşdırmağa başladım. Bu əsnada "Azərbaycan" və onun sələfi olmuş "Maarif və mədəniyyət" (1923-1927), "İnqilab və mədəniyyət" (1928-1936), "Revolusiyaya və kultura" (1936-1941), "Vətən uğrunda" (1941-1946), "İnqilab və mədəniyyət"i (1946-1952) dəfələrlə vərəq-vərəq çevirdim, oxudum, öyrəndim, tədqiq etdim, 1920-30-40-50-ci illərdə bu dərgilərdə yazıları yer almış qocaman müasirlərimlə təmas saxladım, çox oturdurdum. Və həmin səbəbdən də hərdən mənə elə gəlir ki, nəinki təvəllüd tapmağımdan əvvəl "Azərbaycan" adı ilə buraxılmağa başlamış jurnalın, hətta "Maarif və mədəniyyət"in də, "İnqilab və mədəniyyət"in də, "Vətən

uğrunda”nın da ilk saylarını elə mətbədən çıxan kimi birinci alıb oxuyanlardan olmuşam.

İndi 90-ı adlayıb 100-nə doğru irəliləyən “Azərbaycan”ın keçmiş adlarını ard-arda düzüb düşünürkən içərimdə bu qənaət də yaranır ki, əslində, hərsi bir epoxanı, tərəqqi yolumuzun bir mərhələsini əks etdirən o adların hər biri çox rəmzidir və dərin həqiqəti ifadə edir. Çünki yaşadığı ömür yolu açıqca göstərir ki, “Azərbaycan” zamanına görə həm maarifin, savadlanmanın, daxilən işıqlanmanın və geniş ölçüdə mədəniyyətin, həm inqilabi dəyişikliklərlə müşayiət edilən mədəni quruculuğun, həm də Vətən uğrunda mübarizələrin ümdə meydanı olub. Yəni ilk səhifəsində adının necə göstərilməsindən asılı olmayaraq, bu dərgi həmişə - ilk sayından bugünədək mahiyyəti etibarilə “Azərbaycan” olub, azərbaycançı olub, Azərbaycanı olub, böyük Azərbaycan idealına xidmət edib!

95-ə çatıb 100-ü haqlayan yol bütöv bir ömürdür. Ömürsə yalnız məsud parçalar, fəqət, ağı günlər demək deyil. Sevincin yanında kədər də var, güvən duyğusunun böyründə nisgil də, göynək də. Onillər öncə bu jurnalın səhifələrində istedadlı qələm adamlarımıza qanad taxan, onları zirvələrə dikəldən yazılar da işıq üzü görüb, siyasətlərin, zamanənin riyakarlığından, insan cılızlığı və xəbisliyindən kök almış ürək ağrıdan yazılar da. **Və nə yaxşı ki, “Azərbaycan” artıq neçə illərdir bu ibrətlər saçan məktəbin yalnız necib dərslərini və ülgülərini əsas götürərək yolunu davam etdirir.**

1970-80-ci illərdə, “Azərbaycan” jurnalının, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin əl-əl gəzən, parlaq müəlliflərin bol olduğu vaxtlarda da Əkrəm Cəfər, Qulam Məmmədli, Cəfər Rəmzi... kimi bilginlərin öz gəncliklərinin “Maarif və mədəniyyət”i, “İnqilab və mədəniyyət”ini yada salaraq nostalji ilə sələfi xələfdən üstün tutmaq cəhdlərini sezmişəm.

Müqayisə etmək istəmirəm, hər işıq üzü görmüş sayına görə bu dərgini yaratmış və yaşatmışlara minnətdaram. Bu gün yolu ləyaqətlə, sevgi ilə, yaşamalılıq əhəmiyyətlərə sayğı ilə davam etdirən İntiqam Qasımzadəyə və silahdaşlarına sağ olun deyirəm. Çünki “Azərbaycan”ı yaşatmaq, öteri həvəs və təmayüllərdən onu hişf etmək sadıq vətəndaşlıq məsələsi, milli qeyrət nümunəsidir.

Ədəbiyyat kimi zəriflikdən bəhs edərkən “mətbəx”, “emalatxana” kimi kəlmələr nə qədər nahamvar səslənsə də, hədəfə tuş gəldiyindən yazıram - var olduğu müddətdə “Azərbaycan” ədəbiyyatımızın Ali Mətbəxi, Baş Ustad Emalatxanası olmaq məsuliyyətini daşıyıb, müdam Azərbaycan insanı ilə nəfəs-nəfəsə qalıb, qatışıq əyyamlarda cəmiyyətdə daxili mənəvi nizamı tənzimləyən, ürəkləri üşüməyə qoymayan, ümid artıran, səviyyə yüksəldən qüvvələrdən olub.

Dünən elə idi, bu gün də belədir!

1953-cü il mayın 28-də Azərbaycan dilində yenicə yayımlanmağa başlayan “Amerikanın səsi” radiosunda istiqlalımızın növbəti ildönümündə dünya boyu səpilmiş bütün soydaşlarımıza müracət edən millət öndəri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə nitqini vətənçi misralarla bitirir, “Yaşa, yaşa, çox yaşa, ey şanlı Azərbaycan”, - deyirdi.

Biz də varlığının ilk yüzilini başa vurmaqda, şərəfli yolunun ikinci əsrində irəliləməkdə olan, lap çoxdan milli sərvətlərimiz cərgəsinə qoşulmuş doğma dərgimizə məhəbbətlə üz tuturuq: yaşa, yaşa, çox yaşa - ey şanlı Azərbaycan və sevimli “Azərbaycan”ımız!

◆ P o e z i y a

Musa YAQUB

RUHUMLA SÖHBƏT

1

Gözəgörünməzəm, can tutalcağım,
Salam, Ruhum, salam!
Salam, dustağım!
Hərdən özüm kimi boylanıb göyə,
Qışqırma içimdə azadlıq deyə.
Səni buraxmaram, yalvarma, yetər,
Taqəti, mayası sənsən canımın.
"Sanma bircə ləhzə keşikçim yatar,
Fikri qalıb məndə nigahbanımın?"
Bütün gündüzümdə, gecəmdə oxu,
Ayağım keşikçi, dilim keşikçi -
Olmaz ki, nəyəsə etibar edim.
Özümü yox edib, səni var edim.
Qışqırma içimdə, azadlıq deyə -
Azadlıq nə gəzir bu yer üzündə,
Azadlıq gəzirəm elə özüm də...

2

Lap deyək xəyaltək uçurum səni,
Əlimdən quş kimi qaçırım səni -
Qartal caynağında quş azad deyil,
Saray divarında daş azad deyil.

Belə qeylü-qalda baş azad deyil,
Azadlıq nə gəzir bu yer üzündə -
Meşə azad deyil şər baltasından,
Sahillər qurtulmaz sel xatasından.
Lap deyək bülbüllər qəfəsdə deyil,
Axı, onların da başqa ahı var.
Pətəkdə azadlıq yoxdu, şahı var.
Söhbət şahda deyil, nəfəsdə deyil.
Pətəklər, şanalar nədən ötrüdü,
Azadlıq nə gəzir bu yer üzündə,
Qışqırma içimdə azadlıq deyə...

3

Biz qisas adamı, zor adamıyıq,
Biz qarmaq adamı, tor adamıyıq -
Bəs qayda-qanunlar, fərmanlar necə -
Hökmlər, divanlar nədən ötrüdü,
İlanı hərləyib cızda saxlayan
Ayıq pasibanlar nədən ötrüdü,
Azadlıq nə gəzir bu yer üzündə.
Sürünün örüşü, atın öriyü,
Yetən hər otlağı otlaya bilməz.
Nə qədər qurd ağzı, şir pəncəsi var,
Cüyürlər qıçını qatlaya bilməz.
Hərənin başında bir cürə hədə,
Zirvələr, tufanlar əlində girinc
Ağac var başının üstündə rəndə,
Zindan var başının üstündə çəkiç -
İnsan yonulmalı, əyilməlidir:
Yonula-yonula məmnunam deyə -
Əzənə təriflər deyilməlidir.
Toplar, topxanalar nədən ötrüdü?
Yalan ayaq tutub yeriməlidir.
Çaplar, çapxanalar nədən ötrüdü?
İçimdə qışqırma azadlıq deyə,
Azadlıq nə gəzir bu yer üzündə...

4

Ruhum, sən özün də bağışlayırsan,
Mənim hər işimi alqışlayırsan,
Tərif də deyirsən günahlarıma,
Günahla açılan sabahlarıma.
Əyri əməlimə rəvac verirsən,
Axı, bundan başqa nədir əlacın?
Bəs kütlə, bəs məhkum nədən ötrüdü?
O qurum, bu qurum nədən ötrüdü?
Azad dil nə gəzir bu yer üzündə,

Azad el nə gəzir bu yer üzündə,
Qışqırma içimdə azadlıq deyə...
Dəryaz varsa, çəmən biçilməlidir,
Körpü var, belindən keçilməlidir,
Çox şey arşın varsa, ölçülməlidir -
Bəs sədlər, sərhədlər nədən ötrüdü?
Bəs insana hədlər nədən ötrüdü?
Azadlıq nə gəzir bu yer üzündə,
İçimdə qışqırma azadlıq deyə...

5

Bu dünya Kəbədən ibarətdisə,
Haqqa, ədalətə ibadətdisə,
Bir az sənin üçün savab toplayıb,
Sonra da Cənnətə ziyarətdisə -
Bu qədər hiylələr, fitnə-fəsadlar,
Bəs günahxanalar nədən ötrüdü?
Zorlar, zorxanalar, çəbbəxanalar,
Bu silahxanalar nədən ötrüdü -
Şeytanın gücünü bildirmək üçün?
Ancaq vurub, yıxıb, öldürmək üçün?
Azadlıq nə gəzir bu yer üzündə...

6

Doğru da, kələk də yaşamalıdı,
İnsan yeddi rəngdə yaşamalıdı.
Gərək oddan keçib əzab çəkəsən.
Ya gərək qan verib, ya qan tökəsən.
Sarıdan keçəsən, payız çağında.
Soyuqdan keçəsən qarın ağında,
Yazın yaşılında gülüstan görüb
Sonra uralanmış bostan keçəsən,
Qarada yaşayıb, yasdən keçəsən,
Sonra göy!
Yox, ruhum, o bizim deyil,
O icazə deyil, o izn deyil,
Bizi buraxmazlar o maviliyə,
dünyəviliyə, səmaviliyə,
Ancaq siz yetərsiz -
Sonra mələklərlə çiyindəş olub
O yüksək məqamı məkan edərsiz -
O asudəlikdə, münəvvər, azad.
Ah, o mavi dünya, səmavi həyat -
Bizi buraxmazlar o maviliyə -
Azadlıq nə gəzir bu yer üzündə
Qışqırma içimdə azadlıq deyə...

7

Yaman darıxırsan axır zamanlar,
 Darıxma, könlümdə bəzi gümanlar,
 Qoy görüm canımdan hansı can gedir,
 Qoy gedim, ayağım haracan gedir,
 Əllərim haracan uzanır hələ,
 Qoy görüm gözlərim haracan baxır,
 Tamahım nə qədər qazanır hələ,
 Doydurmaq olurmu gözümü görüm,
 Aman, bu vuruşlar, bu çarpışmalar.
 Nə qədər kölgəli üzümü görüm?
 Tanrım! Götür məni o maviliyə,
 Mən də bir Ruh kimi özümü görüm -
 Azadlıq nə gəzir bu yer üzündə.

22 yanvar, 2000

QIZIL DAN KİMİ

Sən Allah, bu gülü yasa aparma,
 Bu gül ləçəyində basqa həyat gör.
 Bu qızıl güllərdən mənə qanad hör,
 Sən Allah, bu gülü yasa aparma...

Qızıl dan yerindən rəng alıb bu rəng,
 Göylərdən nur alıb, günəşdən çələng.
 Bu doğulmaq üçün, uçmaq üçündür
 Qövsü-quzeyləri qucmaq üçündür,
 Sən Allah, bu gülü yasa aparma...

Torpaq bitirəni gül eylər gedər,
 Torpaq itirəni kul eylər gedər.
 Bu ki, mələklərin rəng düzümüdür,
 Körpənin süd rəngli təbəssümüdür,
 Sən Allah, bu gülü yasa aparma...

Torpaq! Qara torpaq, fırçana əhsən,
 Fırçanın verdiyi bu cana əhsən!
 Qırxyarpaq qızılgül İlahinindir,
 Vurduğu ilməyə, qırçına əhsən!

Yəqin, dünya əvvəl hər yeri gülşən,
 Yəni qızıl güllü, qızıl bağ olub.
 Qədirbilməzlərin əlindən düşən
 Gedib çöldə bitib, bağı dağ olub.

Tamam başdan-başa heyrətdi, vallah,
 Vallah, möcüzədir, möcüzə güllər.

Yazağzı elə cür tələsibdilər,
Dönüb bənövşəyə, nərgizə güllər.

Bu qırxləçəyi gör, qızılı yarpaq -
Şanapipiklərin başında daraq -
O aşiq bülbüllər hamıdan qabaq
Döşünü güllərə sipər eyləyib.
Sən bu qızıl donlu mələklərə bax,
Boynunu qızıl gül çəpər eyləyib.

Çəpərin qurbanı, a gül yanaqlar,
Belə açılmışdım mən də qabaqlar -
Bu ilahi güllər qırmızı donda
Mənim də sinəmdə bitmişdi onda -
O da ilk məhəbbət alovlarıydı,
Ağ güllər təmizlik qırovlarıydı -
Məni apardılar eşq aləminə
Hələ də ordayam, dönüb gəlmərəm -
Ölərəm, qalaram - sönüb gəlmərəm.

İlk sevgi qızılı şimşək ömrüdü,
Özü çaxıb gedər, şırımı qalar,
İztirab bu eşqin daha kömürüdü -
Qara, qırmızımı, sarımı qalar...

Bizim qaşımızda gül mayası var,
Onunçün gözəllər gülyanaqdılar -
Dan yeri qırmızı.
Qürublar sarı...
Sən Allah, bu gülün keyfinə dəymə,
Çevirmə üzünü qüruba sarı,
Sən Allah, bu gülü yasa aparma...

yay - payız. 2016
Buynuz

İNANMADIĞIM

Mənim dan ulduzum batdı qəfildən,
Batdı batmagına inanmadığım.
Birdən bəxtimin də yuxusu gəldi,
Yatdı yatmagına inanmadığım.

Bagda gülüm soldu, cənnətdə tubum,
Bir payız axsamı çatdı qürubum.
Çatdı çatmagına inanmadığım.

Üzümdə zəlzələ, ruhumda qiyam,
Dartdı əllərimdən o biri dünyam,

Dartdı dartmağına inanmadığım.

Axır hesabımı verdi əlimə,
Tanrı atdı məni ruh aləminə,
Atdı atmağına inanmadığım.

Nə fərqi - tez oldu, gec oldu, getdi,
Əvvəli, axırı heç oldu getdi.
Getdi getməyinə inanmadığım.

Dunya fani imiş, ömrümüz ani
Bitdi bitməyinə inanmadığım
2013

ÇIXIM GEDİM

Nə əvvələm, nə indiyəm,
Səksənimin içindəyəm.
Axırını keçiddəyəm -
Keçidimi keçim gedim.
O bulaqdan çox içmişəm,
Bu çeşmədən içim gedim.
Bir sot biçin yerim qalıb,
Bu yeri də biçim gedim...

Yarpaq-yarpaq tökülmüşəm,
Sarmaşığa bükülmüşəm.
Kərpic-kərpic sökülmüşəm,
Pəncərədən baxım gedim.
O qapıdan girmiş idim,
Bu qapıdan çıxım gedim.

Aləm bütün qalmaqaldı,
Kimlər getdi, kimlər qaldı.
Dünya evi darısqaldı,
Daha mən də durum gedim,
Günahımı, savabımı
Qoltuğuma vurum gedim.

Şirincə hay-haray idi,
Kəndə səfər hər yay idi.
Dünyamız bir dərya idi;
Həm batırır, həm çıxarır,
Həm aşağı, həm yuxarı,
Əyri çayın düz axarı -
Dəyirmandı yuxum, gedim.
Boğazından girmiş idim,
Unluğundan çıxım gedim.
Ağnağazdan küncdə qalan

Urvamı da yığım gedim.

Bura gəlib-gedən qalsın,
Nişan qalsın, bədən qalsın,
Qoy məzarım Vətən qalsın,
Torpağımı qucum gedim.
Bir də dönüm, bir də baxım,
Bir ruh olub uçum gedim.

yay, 2016

Buynuz

ÜZÜ ÜSTƏ YATAN SÖYÜD

Böyrü üstə düşüb qalan,
Üzü üstə yatan söyüd...
Nə vaxt yıxıb tufan səni?..
Bu torpaqda kökün yoxsa,
Saxlamaz bu aman səni.

Ana köksüz, ata köksüz,
Neyləyirsən yetim bala?
Sınıq-salxaq budağınla
Göyərməyin çətin, bala...
Yayın quru torpağında
İlan kimi qıvrılmağın,
Gün altında yana-yana
Qovrulmağın?!

Bu nə inad, bu nə tabdı?..
Zülmün ölüm yatağında
Bu çəkdiyən nə əzabdı?..
Ya öl qurtar,
Ya ol qurtar...

Gecə sənin iniltini
Bir buludun axarında,
Göyə yalvar-yaxarında
eşidirəm:
"Topa bulud,
bir üzünü döndər mənə!
Bircə qətrə, bircə damcı,
Bir az nəmiş göndər mənə..."

Tut buludun ətəyindən,
Bəlkə, sənə nəm gətirir.
Yaman şeydi qoca dünya
Həm aparır, həm gətirir.

O quşu al budağına,
Balasına yem gətirir.

Üzü üstə yatan söyüd!
Mən səndəki bu dözümdən
Sənə baxıb öz-özümdən
utanıram...

Biz insanlar ayıq, sayıq,
Suyumuz bol, yerimiz bol,
Sən bir zərrə torpağıyla
Can verirsen göyərməyə -
Biz bir dünya torpaqdayıq,
Dilimizdə giley-güzar...
Çayın axır - yaxşı axmır -
yənə giley,
Aydın baxır, mənə baxmır,
yənə giley.

Dilimizin günahı çox,
Bu torpağa səcdəmiz yox,
Özümdən küsənlərik,
Bəlkə də, bir ağac əkib
Yüz ağacı kəsənlərik...

Üzü üstə yatan söyüd!
Dörd yanını çəpərləyib
Altında ot bitirmisən,
Sarmaşıqlar sarmanıblar
budağına,
Bunları sən yetirmisən?
Palıd, çinar olsa idi
Ömrü çoxdan bitmiş idi -
Ölmüş idi, getmiş idi...

Sən qərribə bir ağacsan -
Başqa tale yükün varmış,
Budaqda da, yarpaqda da
Kökün varmış, rişən varmış,
Bir göyərmək peşən varmış -
Solla sağın arasında,
Qabığınla oduncağın
arasında
Bir ağ ümid axıb gedir -
Yapış görüm o ümiddən,
qalx ayağa.
Yapış qonşun o söyüddən,
qalx ayağa!
Dirşəyini bas torpağa,

Tinglərinlə yaşıl yazı
yaz torpağa!
Bir pöhrədə tumurcuğun,
Bir pöhrədə göz muncuğun -
Quzuqulaq yarpaqların
açılacaq!

İnada bax, dözümə bax,
Tale ağa, ümid ağa,
Söyüd ağa, üzümə bax -
Bəzən səni qınamışam,
Birdən ahın tutar məni.
Ya ol qurtar, ya öl qurtar,
Xəcalətdən qurtar məni,
İntizardan qurtar məni.

Üzü üstə yatan söyüd,
Dayanışın keçmiş olsun,
Oyanışın mübarəkdir,
Söyüd ağa, ümid ağa,
qalx ayağa.

*fevral - iyun 2016,
Bakı - Buynuz*

***

Yüzünü kəsdilər, birin əkdilər,
Neçə quş yuvası çıxmaz sabaha.
Talandan qalana hasar çəkdiilər,
Nə yaxşı, - meşəmiz üşüməz daha.

Bakı, 2015

HƏSRƏT BURULĞANI

Daha bundan betər yaman günüm yox,
Adi görüşə də güman günüm yox.
Daha o cığırlar keçilməyəcək...
Gözümün acısı qədəh doldurur,
Daha o badələr içilməyəcək.
Gözümün qorası sıxılmayacaq,
Üstünə arılar yığılmayacaq...

Hündür ağaclarda alabaxtalar
Yuvaya enməyə fürsət axtarar.
Mənim fürsətim yox, bir ağacım yox,
Dözməkdən savayı bir əlacım yox.

Yox, daha ürəyim ram olmayacaq -
 Aramından keçib, ramından keçib,
 Hər cür gözlənəsi kamımdan keçib...
 Bala, Sevinc bacı, yaxamdan əl çək,
 Mənim qara daşım göyerməyəcək.
 İndi mən başqayam, tam başqa adam,
 Dərd yükü altında çalışqan adam,
 Yəni taleyilə barışqan adam.

Ehey, yazıq qoca, nə ağlayırsan?
 Bəs ayıb deyilmi arvad-uşaqdan?..
 Təsəlli səsləri gəlsin uzaqdan,
 Nə deyim, lap elə yaxından keçə,
 Fələyin fırlanan çarxından keçə,
 Mənə veriləsi təsəlli yoxdu,
 Bu dərdin axırı, əzəli yoxdu,
 Dilimdə Füzuli qəzəli yoxdu,
 "Heç kəsə dərdi-dil

lazım deyil dərman üçün",

Kimə lazımdı ki, bu göz yaşları?
 Torpaqda güllərim əkilməyəcək.
 Bəlkə, ruh axtarır, mələk axtarır,
 Gözlərim göylərdən çəkilməyəcək -
 Mən başqa adamam, mən başqa adam,
 Bu həsrət altında çalışqan adam,
 İçində qalanıb, çölündə yanan,
 Kibriti cibində alışqan adam.

18 may, 2016

Bakı - Buynuz

QIŞ GƏLİR

Xırdaca budaqlar qırov bağladı,
 Hər ağac başına bir cuna düşdü.
 Keçdi ildırımından gümüş dolular,
 Yerdə xəzəllərin ovcuna düşdü.

Dərənin dibini sel-su xışladı,
 Bir keçəl tərəni dolu daşladı.
 Qış da ilk dərsinə belə başladı,
 Bir yaşıl səltənət çovğuna düşdü.

Qırov çəmənlərdən rəngi ovladı,
 Alıb sarmaşığı buz buxovladı.
 Külək yumruladı, tufan qovladı,
 Qışın ilk qəzəbi yulğuna düşdü.

Vaxt vardı kirşəmiz döşdə çapardı,
Yerdəki qarı da göydə qapardı.
Bir az gücüm vardı payız apardı,
Qışımız bir ömrü yorğuna düşdü.

7 avqust, 2016
Nabran

KORİNFAR

Ey qan duruldanım, ürək çəkənim,
Çarxı dönsün deyə, fırlansın deyə,
Dünyada ən ağır yedək çəkənim!
Korinfar! Korinfar! -

fırlat bu çarxı,
qaynat bu arxı.

- Hər cürə dərmanla keçməz bu azar,
Sən dərman deyilsən, səndə nəşə var.

Zamanın felindən, qovhaqovundan,
Əjdaha ağzından, div tilovundan,
Zülumdən, zindandan, çarmıxdan çıxıb,
Min dəfə oxlanıb, o oxdan çıxıb,
İnamı alınıb, var-yoxdan çıxıb
Gəlib son nəfəsə çatan könlümü,
Bütün sevgiləri daşqalaq olub.
O daşda ölümcül yatan könlümü
Nə yaxşı oyada bilirsən belə,
Odumu soyuda bilirsən belə -
Hər cürə dərmanla keçməz bu azar,
Korinfar... Korinfar...
səndə nəşə var.

Korinfar, Korinfar -
sarı mələyim,

Ey yaşıl çəməndə qaymaqçıçəyim,
Aşiq Ələsgərdə "sarıköynəyim",
Sənin əlacında, təbibliyində
Nə yaxşı uyudu mənim ürəyim.

Bu ağır saatda axır yoldaşım,
Sarı yanağında bir qətrə yaşım.
- Ovcumun içində sarı kəhrəba -
Sən dərd cövhərindən yaranmışsan ki,
Sən qoya bilirsən dərdə, əzaba.

Korinfar... Korinfar,
səndə nəşə var.

- Könlümün qaranlıq dibində qalan,
Yuyulmuş köynəyin cibində qalan,
Sevgi məktubunun yumru tikəsi,
Sən ey bülbülümün
                          girdə gözləri,
Ayılt ürəyimi, ayılt o səsi -
Gəl yapış qolumdan, sarı ümidim,
Bir də yavaş-yavaş qalxım ayağa,
Durub o sevgimin dalınca gedim.

Vay, yenə ürəyim!..

                          Yetiş dadıma!

Baxıram qürubda bathabatıma.
Ömürdən sonrakı susqun ürəyim
Gəlib birdən-birə düşüb yadıma.
- Ələnmiş ələyin boş sağanağı,
Köhnə radioların boş tağalağı
Gəlib birdən-birə düşür yadıma,
İçində ovulub qırılıb qalan
Bir dirsəkli valın bükük biləyi,
Bir yol qırağında vurulub qalan,
O araba çarxı düşür yadıma.
Bir dəre dibində yorulub qalan
Pərləri üzülmüş, suyu süzölmüş
Bir dəyirman arxı düşür yadıma.
Korinfar! Korinfar,
                          yetiş dadıma.
Sən qaynat arxımı,
Fırlat çarxımı.

Korinfar, Korinfar,
- Köçür durnalar,
Deyəsən, dumanlar çökür aşağı,
O qara buludun çiyində yük var,
Belində qürubun qızıl qurşağı.
Korinfar, Korinfar,
                          sarı mələyim,
Aşiq Ələsgərdə "sarıköynəyim".

Sən ey bülbülümün girdə gözləri,
Göyert ürəyimdə şirin sözləri.
Gəl yapış qolumdan,
                          sarı ümidim,
Bir də yavaş-yavaş qalxım ayağa,
Durub o sevgimin dalınca gedim!

*2 noyabr 1999,
Buynuz*

SƏYİRMƏ

Dağ yeridir, bir az yollar əyridi,
Sərvi gördüm tellərini hörəndə.
Qəfil çıxdı,

dodaqlarım səyridi
Almayanaq sərvî-nazı görəndə.

Dost elində doğma sözüm - səyirmə,
"Seyirmani" səyirmə de, əyilmə.
Söz atımı səyirdim öz xeyrimə,
Xoş rəftarı, xoş avazı görəndə
Qəfil çıxdı, dodaqlarım səyirdi
Almayanaq sərvî-nazı görəndə.

*yay, 2016
Gürcüstan, Səyirmə*

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ!

2017-ci İL ÜÇÜN

“AZƏRBAYCAN”

jurnalına abunə yazılışı davam edir.

“AZƏRBAYCAN”

jurnalının bir nüsxəsinin qiyməti 1 manat 50 qəpik,

illik abunə qiyməti 18 manatdır.

İNDEKS: 76300

Mübariz CƏFƏRLİ

ŞƏKLİN ARXASINDA

◆ *Povest*

O, armudu stəkandakı çaydan bir qurtum alıb gözlərini ovuşdurdu. Araya sükut çökmüşdü, yeknəsəq sakitliklə bədənindəki əzginlik, istər-istəməz, kirpiklərini yaxınlaşdırırdı. Nəhayət, ev sahibi ayağa qalxıb onu yataq otağına ötürdü...

Yuxudan oyananda başında ağrı-filan yox idi. Gecəni möhkəm yatmışdı. Corabının bir tayını çıxartmağa da macalı olmamışdı. Uzun yolun yorğunluğu bir gecənin yuxusu ilə canından çıxmışdı.

Yerinin içində azacıq dikəlib otağa göz gəzdirdi. Adi yataq otağı... Üçüncü mərtəbədə... Dünən ev sahibi demişdi ki, səni narahat eləyən olmayacaq, çünki bu mərtəbədəki hər iki mənzil mənimdi. Özü də "mənim" kəlməsini hökmdar ədası ilə demişdi. Ancaq şəhər evlərinə bənzər mənzildə qarşılanaçağını gözləməirdi. Biedəb çıxmasın, şəhərdə də ayaqları göydə, rayonda da... Bəs hanı Kamalın dediyi imarət?

* * *

Zəngi basan kimi Elvira qapını açıb özünü bayıra elə atdı, sanki kiminsə əlindən qaçırdı.

- Nolub, ay qız?

Qız qorxa - qorxa arxaya boylandı. Bənizi ağarmışdı.

- Əziz müəllim... - dili dolaşa-dolaşa pıçıldadı. - Kamal əminin ayaqları yoxdu...

Əziz gülümsündü:

- Necə yeni yoxdu? Bu hardan ağılına gəldi? - Zarafata saldı. - Baş yoxdu desəydin, inanardım. Ayaqları var. İş-peşəsi əkilib aradan çıxmaq deyil?

- Yox e, - qız qapını tamam ördü. - Mən evləri yığışdırırdım. O, gedib girdi öz otağına. Mənə də dedi ki, kefsizəm, yaxşı bir çay gətir...

- Belə...

- Mən də çay dəmlədim. Çayı-mayı siniyə düzüb apardım buna. İçəri girəndə gördüm işığı söndürüb, şamları yandırıb, özü də oturub o andır, qara, yellənən kreslosunda, mürgüləyir. Baldırdan aşağı ayaqları yoxdu... - qız kəsik-kəsik dedi. - Yerimdə donub qaldım. Şükür ki, əlimdəkiləri salıb sındırmadım. Çayı birtəhər qoydum stola. O, qımıldanmırdı, otağa girməyimdən xəbər tutmamışdı. Hə, çayı stola qoyanda gördüm Kamal əminin bədənsiz ayaqları kəməli-ədəbnən uzanıb otağın o başındakı divanda...

Əzizi heyrətləndirən qızın söylədikləri yox, qəfilcə dediyi “kəmalî-ədəb” sözü idi. Birdən-birə rəhmətlik nənəsi yadına düşdü.

- Sonra?

- Nə sonra?

- Sonra nə oldu?

- Heç nə. Qapının zəngi çalındı. Mən qapını açdım, Siz içəri girdiniz. - Qız burasını düz demirdi, Əziz hələ kəndəri keçməmişdi.

O, qızın əlindən tutub:

- Gəl görək bu nə həngamədi, - dedi.

Qız dartınıb:

- Yox, mən onun otağına girməyəcəm, - doluxsundu.

Əziz onun buz kimi soyuq əlini buraxdı...

- Yaxşı, sən get evinizə, sabahda-zadda gələrsən. Kamala deyərəm sənə mən icazə vermişəm...

Elvira xudahafizləşməyi də unudub sevincək getdi.

Əziz Kamalın otağına girəndə o, pəncərənin pərdəsini aralayıb bayıra baxırdı. Otaq yarıqaranlıq və sərin idi. Kondisioner uğuldayırdı.

- Sən buraxdın Elviranı? - o, arxası Əzizə ola - ola soruşdu.

- Hə, - Əziz divana yayxandı. Divanda ayaq-filan yox idi. - Hardan bildin?

- Pəncərədən gördüm, yəqin görüşü-zadı var. Lap qaça-qaça gedir...

- Şam işığında niyə oturmusan?

- İşıqlar keçib...

Əziz düyməni basıb işığı yandırdı. Kamal da üfürüb jurnal stolundakı şamı söndürdü.

- Sən o yazıq qızı dəli eliyəcəksən...

- O qızın onsuz da başı xarabdı. Anasını görəndə deyəcəyəm qızını göndərməsin, özü gəlsin yır-yığışa. - Kamal kresloya əyləşib yavaş-yavaş yelləndi. - Get özünə çaydan-kofedən gətir. Bayırdan gəlmisən. Yəqin isti sənə birtəhər eləyib...

- Yox, heç nə istəmirəm. Dilxoram yaman. İşlər alınmır. Düzü, buna görə gəlmişəm yanına. Kömək elə mənə. Kitabı yaza-yaza hiss eliyirəm ki, dirilik, canlılıq çatmır. Nə qədər başqa-başqa mənbələrdən misal gətirmək olar? Bəs müəllifin, tədqiqatçının özü? Əgər on beş illik sisteməlik axtarış ərzində müəllifə heç nə rast gəlməyibse, ağıllı, hazırlıqlı oxucu həmin cızma-qaranı yaxın buraxmaz...

- Uydur, - Kamal dikəlib stoldakı stəkanı götürdü və yenidən əyləşdi.

- Kömək elə mənə, - Əziz təkrarladı. - Mən indiyəcən özgələrin yuxusunu, vəqəəsini, başına gələnləri-gəlməyəndəri kağıza köçürmüşəm. Yazdıqlarımdan özüm də duymaq istəyirəm...

Kamal soyumuş çayını birnəfəsə başına çəkib stəkanı döşəməyə qoydu və dünyanın altından-üstündən agah adam təbəssümüylə çiyinlərini çəkdi:

- Mən neyləyə bilərəm axı?..

- İstəsən, çox şey eləyərəm...

Kamalın üzündəki təbəssüm silindi. Gözlərini yumub kreslodə yavaş-yavaş yellənə-yellənə pıçıldadı:

-İşığı söndür...

Əziz elə oturduğu yerdən əl atıb işığı keçirdi. Pəncərəyə tünd göy pərdə çəkildiyindən, yarıqaranlıq otaqda Əziz Kamalın üzünü görmürdü. Bilmirdi gözlərini açıb, ya yox?.. Səsinə aydın eşidirdi:

- Mən qorxuram. Sənə görə qorxuram...

- Qorxma...

Kamal dinmədi. Bir müddət susdular. Qəfil Əzizə elə gəldi ki, qarşısındakı kreslo boş-boşuna yellənir. Kamalın səsinə eşitməsəydi, işığı yandıracaqdı. Nəhayət, Kamal sözlərinə ara verə-verə fikirli-fikirli:

- Odlu su arasında qalmışam... - deyib sözünü dəyişdi. - Nə isə... Sən deyən olsun... Mənim rayonda bir tanışım var. Tiran deyirəm adına. Çox yekəpərdi. Mən axşam ona zəng vuraram. Sən sabah gəlib mənə dəyərsən...

* * *

Həmin axşam qərribə bir yuxu gördü. Qədim uslubda tikilmiş sarayın ucu - bucağı görünməyən, divarlarına cürbəcür şəkillər çəkilmiş zalında adam əlindən tərپənmək olmurdu. Əziz anlaya bilmirdi ki, hansı ziyafətdədi, nə yığıncaqdı, bircə bunu başa düşürdü ki, müasir, şıq geyimli qonaqların arasında, həzin musiqi sədaları altında rəqs eləyənlərə, qonaqlara içki paylayan qulluqçulara toxuna-toxuna kimisə axtarır. Burda heç kim yan-yörəsindəkiləri yöndəmsiz-yöndəmsiz itələyib özünə yol açdığına görə ondan incimirdi, əksinə o, qeyri-şüuri ətrafdakıların ehtiramını duyurdu, adamlar pərçimlənib ona yol verməyə çalışırdılar. Və o, sövq-təbii duyurdu ki, aradığını tapmağa tələsməli, vaxt daralır. Nəhayət, çıpaq qadın şəklinin yanında sir-sifəti tükü, pal-paltarı çirkli - onun pintiliyinə təəccüblənmirdilər, əslində hamı səliqəli geyinsə də, geyim - kecimə fikir verən yoxdu, həzin rəqs, ayaqüstü içki məclisi davam eləyirdi və hardansa ritmlə yanıb - sönən yeddi rəngli işıq adamların üstünə düşürdü, saqqallısa, yarıqaranlıq divarın küncünə çəkilmişdi, elə bil tanınacağından qorxurdu - birisini gördü və bildi ki, axtardığı budu. Saç-saqqal sir-sifətini dəyişsə də - saçları da uzundu, çiyinlərinə tökülmüşdü - üzü Əzizə tanış gəlirdi. Bu arada əlində sini tutmuş ağ köynəkli, kəpənək qalstuklu cavan bir oğlan: "Şampan buyurun," - dedi. Əziz dolu badəni sinidən götürüb saqqallıya diqqət kəsildə gözlərinə inanmadı. "Bu ki, Qərribi"... Bir məhəllədə böyümüşdülər: Qərrib, Əziz və Kamal... Düzdü, Kamal onlardan səkkiz yaş böyük idi. Beş il qabaq Qərribi Qarabağa, müharibəyə apardılar. Sonralar Əziz onun şəklini hansısa qəzetdə görmüşdü. Yazmışdılar ki, Qərrib itkin düşüb...

İndisə, əlində qədəh tutan Əzizə elə gəldi ki - şərəbpaylayan Qərribə içki təklif eləmədi, sanki onu görmürdü, - Qərrib kimdənsə gizləndiyinə, kiminsə onu tanıyacağından ehtiyatlandığına görə saç-saqqal buraxıb. Çünki onun gözlərindən təlaş yağırı, açıq-aşkar, nədənsə, kimdənsə çəkinirdi, qorxa - qorxa Əzizə nəsə vacib bir xəbər çatdırmaq istəyirdi. Onun gözlərindəki qorxu bütün vücuduna hopurdu və Əziz onu get-gedə dumanlı görürdü. Qərribin ətrafını qəfilcə bürümüş duman onu Əzizdən uzaqlaşdırırdı. Qərrib daha ona baxmırdı, deyəsən, elə onun özündən qorxmışdu. Qurtardı, Qərrib dumanlıqlar içində əriyib-itdi. "Axı o, məndən niyə çəkinsin? Tanımadı məni bəlkə?" - düşünüb ətrafa boylanmaq istəyəndə bütün bədəni gizlədirdi. Musiqi səsi kəsilmişdi, heç kim rəqs eləmədi. Adamlar lal-dinməz donuxub qalmışdılar. Yanında cavan bir qadın, qadın yox-burası elə yuxudaca ağına gəldi - gözəllər gözəli durmuşdu. Qadının gülümsər çöhrəsində bir dünyalıq işıq vardı. Şərəbpaylayan yanlarında əmrəməntəzirdi. Qadın kəlmə kəsmədən əlindəki badəni donub qalmış Əzizin badəsinə toxundurdu. Qədəhlərin cingiltisi səssiz zalda əks-səda verdi və səsə Əziz yuxudan oyandı...

* * *

... Ertəsi gün Kamalla görüşəndə qəfil dedi:

-Bilirsən, Qərrib itkin düşməyib, ölüb...

Kamal dodaqaltı mızıldadı:

-Ölməyib, onu öldürüblər. Ölməklə öldürülmək başqa-başqa şeylərdi...

"Bəlkə, gördüyüm yuxudan xəbərin var?" - nədənsə qəlbini özəyi naməlum xof bürüdü. Lapdan hiss elədi ki, rayona-filana getmək istəmir. Ancaq getməli. Elə bil kimse beyninə-şüuruna hökm eləyirdi: "Get!"

Tərs kimi, dünən axşamüstü rayona yetişəndə heç kim qarşılamaı onu. Yaman pərt olmuşdu. Yorulub əldən düşməsəydi, maşını geriye, şəhərə sürərdi.

Soraqlaşdı Kamal deyən evi tapdı. Ev sahibi üzrxahlıq elədi:

-Bağışla, Kamal müəllim demişdi ki, ayın on üçü gələcəksən. Sabaha gözləyirdik səni...

Termonun üstündəki qutudan bir siqaret götürüb alışırdı. Yataqda siqaret çəkməyi xoşlayırdı, hər səhər yerindən qalxmamış bir siqaret çəkirdi. Elə bil onun adətindən xəbər tutub, çarpayının yanındakı termonun dolabçasına külqabı qoymuşdular.

Sərin idi, kondisioner lap Kamalın otağındakı kimi uğuldayırdı, amma burda pəncərələrə tül pərdə çəkilmişdi. İçəri işıq düşürdü.

"Kamal məndən ötrü qorxmaqda haqlıymış. Ağciyərimmiş... Dünən yorğun-yorğun yerimə girəndə kirpiklərimi aralaya bilməsəm də beynim oyaq idi. Odəfəki yuxunun dalısını görməliydim. Amma kəlləmi atıb yatdım. Heç bir yuxu da görmədim". Siqaretin külünü külqabına çırpdı.

Qalxıb geyindi, otaqdan çıxmaq istəyəndə qapı döyüldü. Ev sahibi şuxluqla:

- Durmusan, - deyib onun qoluna girdi. - Keç vanna otağına, yuyun, eynin açıl-sın. Day darıxmayacaqsan, - guya Əziz əməlli - başlı darıxmağa başlamışdı... "Bu, doğrudan-doğruya pəzəvəngdi, başım heç çiyinə də çatmır," - Əziz əl-üzünü yuya-yuya düşündü. Ev sahibi qonağın yuyunmasını dəhlizdə, qapının ağzında gözləyirdi. Ucadan danışdı ki, Əziz eşitsin, beşçə dəqiqə dözməyə səbri çatmırdı.

- Qonaq qonağı istəməz, ayağın yüngülmüş, bu gün şəhərdən bir qonağımız da gəldi. Rəssamdı, özünü qaydaya sal, gedək sizi tanış eləyim. Bəlkə, tanış çıxdız...

Əziz içəridə dəsmalla üz-gözünü silə-silə təəccüblənirdi. "Nolub buna? Dünən ölə-ölə danışdı. Bu gün elə bil min ilin istəklisidi. Qapını açıb onunla üz-üzə dayan-dı. "Biedəblikdi a, vanna otağının qapısının arxasında durmaq, səbrin olsun da".

- Həmid kişi, Kamal zəng vurmamışdı ki?

Həmid kişi tutuldu:

-Obaşdan idi zəng vuranda. Qiymadım səni oyatmağa... Dedi ki, tez-tez zəng olayacağam...

"Məsələ aydındı..."

Həmid kişi yenə ərklə Əzizin qoluna girdi:

-Gedək, qardaş, qonaq süfrə arxasında bizi çox gözləməsin.

Yeməkdən sonra süfrəyə çay dəsgahı düzüləndə yaşı əlliye yaxın olan və Həmid kişinin "tanınmış rəssam" - dediyi Mürşüd Mirzə - Əziz onun adını ilk dəfə eşidirdi - Əzizin kitabını burda tamamlamaq fikrində olduğunu eşidib nəşə ilə dedi:

- Bura yaradıcılıq üçün çox əlverişli, dostum. Mən dünyanın məşhur qalereyalarında, muzeylərində sərgiyə qoyula biləcək, şah əsərim saydığım bir... - anıca Həmid kişiye baxdı. Həmid kişi yüngülcə başını tərpətdi, ancaq Mürşüdün fikirləri qarışdı və o, Əzizi tərifləməyə başladı. - Kstati, mən sizin yazılarınızı oxumuşam. Çox maraqlıdı...

- Sağ olun...

Lətafət (Həmid kişinin qızı) Əzizdən soruşdu:

- Siz şeir yazırsınız?

Əziz stəkanı nəlbəkiyə qoydu:

- Yox. Mən ruhlar, yuxular, qeyri-adi hadisələr, əsatirlər, nağıllar, bir sözlə, gop da olsa adama maraqlı gələn möcüzəvi olaylar haqda ardıcıl, sistemətik tədqiqatlar aparıram...

İkinci qız - Həqiqət heyrətlə dilləndi:

- Maraqlıdı...

Həmid kişi həlimliklə qızlarına:

- Uşaqlar, - dedi, - az incidin Əziz müəllimi. İnşallah, kitab hazır olar, oxuyarıq.
Mürşüd söhbətə qarışdı:
- Elədi, oxuyarıq da, yuyarıq da... Özümüzük, Həmid kişi, bəs nə vaxt göstərəcəksən şah əsərimi qonağa? Yoxsa, bayaqdan deyir ki, mənim sərgilərimdə olmayıb, işlərimi görməyib, mən adlı rəssam tanımır...
Əziz qızardı:
- Üzr istəyirəm, mən elə demədim...
Mürşüd istiqanlıqla:
- Zarafat eləyirəm, dostum, - deyib Həmid kişidən: - Nə vaxt gedirik? - soruşdu.
Həmid kişi:
- Sabah, - dedi. - Qoy qızlar da hazırlaşsın...
"Günü sabah başlayır"... - Əzizin beynindən keçdi, elə bil bu fikri kimsə onun şüuruna pıçıldayırdı...

* * *

Yatmamışdan bir xeyli eyvanda dayanıb küçəyə baxdı. Aylı-ulduzlu gecəydi. Küçələr bomboşdu. Hardasa itlər hürüşürdü, qurbağaların qurultusu eşidilirdi. Belə sakit gecədə nədən desən düşünmək olardı, di gəl, ağcaqanadlar imkan vermirdi. Yaxşı ki qapı-pəncərələrə cuna çəkilməmişdi və yaxşı ki yataq otağında kondisioner işləyirdi. Axırda həşəratlara "təslim olub" içəri keçdi, Soyunub yerinə girmək istəyirdi ki, qapı yavaşca döyüldü.
- Buyurun, - Mürşüd qapıda göründü.
- Olar, dostum?
- Buyurun... - təkrarladı.
- Yatmırsan ki?
- Yox, - Əziz çarpayının qırağında oturdu.
Mürşüd əlindəki pivə bankasını ona uzatdı:
- Al, soyuducudan götürmüşəm. Özüm birin içdim bura gələndə... Termonun yanındakı çexollu stulda yerini rahatladı. - Səni narahat eləmədim ki?
- Yox, yox... - Əziz tələsik cavab verib - guya geçiksəydi, Mürşüd çıxıb gedəcəkdə- bankanın ağzını açdı. Pivə buz kimi idi.
- Yata bilmirəm... - mızıldadı... - Elə bil kimsə yuxuma haram qatır...
- Gəlməyiniz yerinə düşdü. Yaman dilxordum. Bu günüm hədər getdi. Heç nə eləyə bilmədim.
- Sən doğrudan burda yazıb-pozmaq istəyirsən?
- Necə məgər?
- Heç... - Mürşüd ara verdi. -Bilirsən, dostum... -pıçılıya keçdi. - Allahdan gizli deyil, səndən nə gizlin, indi dolanısq çətindi, ona görə gəlmişəm bura. - Həmid mənim köhnə dostumdu. İmkansızlıqdı, sağ olsun, yenə mənə görün-baxım elədi.
- Bunun mənə dəxli yoxdu, - Əziz belə dedi ki, müsahibi utanmasın. - Dost dostu əl tutar...
- Burası düzdü, ancaq...
- Çəkinməyin...
Mürşüd boğazı qurumuş tək udqunub dodaqlarını yaladı:
- Deyəsən, kimsə söhbətimizi eşidir, - ətrafa boylanıb əlini yellədi. - Nə işə...
Əziz boşalmış pivə bankasını termonun üstünə qoyub siqaret yandırdı:
- Qorxursuz?
- Yox, - Mürşüd qımışdı və stuldan qalxıb Əzizin yanında, çarpayıda oturdu. - Hələ ki, qorxmali bir şey yoxdu. Amma bilirəm ki, birinci gəlişindi bura. Həmidin Kür qırağındakı mülkünü görməmişəm. Ona görə dostyana deyirəm, gəl elə günü sabah bir bəhanə gətirib qoşulaq bir-birimizə, qayıdaq şəhərə.

- Açıq deyin görüm, sizi xoflandıran nədir?

Mürşüd qəfildən:

- Həmidin qızları necədi? - soruşdu.

Əziz çaşdı:

- Nə mənada?

- Qəşəngdilər, hə?

Əziz müsahibini anlamasa da təsdiqlədi:

- Hə.

Mürşüd davam elədi:

- Qəşəngdilər, istiqanlıdılar. Ancaq birinin otuz, o birinin iyirmi səkkiz yaşı var, - qalxıb qeyri-adi gediş eləyən şahmatçı ədasiyla otaqda gəzişəndə Əziz lap karıxdı:

- Noolsun?

- Yəni, bu rayonda belə gözəl, ələlxüsus da imkanlı qızları almağa kişi tapılmadı? Üstəlik, böyük bacıları, - Mürşüd ayaq saxlayıb səsinə yavaşladı, - neçə il qabaq toy gecəsi keçinib. Anaları da, sapsağlam cavan qadın, qızlar balaca olanda, gecə yatıb, səhər durmayıb.

- Burda qorxmalı bir şey yoxdu axı. Həyatın qanunudu: analarının ölümü də, qızların hələ ərə getməməsi də, bacılarının toy günü keçinməsi də... - nədənsə, Əziz danışdıqca öz-özünə əsəbiləşib səsinə qaldırırdı. - Əgər narahatsınızsa, günü sabah şəhərə qayıda bilərsiniz, Mən qalacam! Mən heç kəsdən, heç nədən qorxmuram! - Axırncı kəlmələri xüsusi vurğuladı, sanki kiməsə eşitdirmək istəyirdi. Bu kəlmələr, doğrudan-doğruya, söhbətə son qoydu. Mürşüd xüdəhafizləşmədən, sakitcə otaqdan çıxdı.

"Gic oğlu gic!" - Əziz ürəyində onun cavabını verib ayağa durdu, qapı-pəncərəyə göz gəzdirdi. Qapının üstündəki düyməni basıb qifillədi. Sonra soyunub yerinə girdi...

Bircə bunu bütün varlığıyla duyurdu ki, yatmayıb, lakin otaqdakı əşyalar, əşyalarla bərabər gözüaçıq uyuduğu otağın özü də dəyişir. Və o, buna qətiyyətlə təəcüblənmirdi. Gözünün önündəcə Kamalın otağına çevrilən mənzildə nəzərləri kimisə axtarırdı. Əziz ədəb-ərkanla divana uzanmışdı, masanın üstündə şam közərirdi, elə bil indicə söncəkdi. Əziz əl atıb düyməni bassa da, işığı yandıra bilmirdi. Qəfildən masa arxasında Kamalın sevimli kreslosu yellənəndə Əziz sevindi, çünki içində narahatlıq vardı. "Kamal," - pıçıldadı, səsinə qaldıraraq yarıqaranlıq otağın ahənginə xələl gətirmək istəmirdi. Cavab gəlmədi. Dikəlib kresloya baxdı, gözü qaranlığa alışanda gördü ki, kreslo boşdu, öz-özünə yellənir. Qorxmağa macal tapmadı, şamın alovu birdən-birə artdı və o, Qəribi kreslodə yellənən gördü. Qəribin saç-saqqalı, qaşları ülgüclə qırılmışdı, şam işığında təzəcə qırılan yerlər ağarırdı. Əzizə elə gəldi ki, Qərib tanınmamaq üçün özünü cilddən-cildə salır. Əziz onu yüz adamın içində tanıyırdı. Uşaqlıqları bir yerdə keçmiş ciy-ciy Qəribi.

Qəribin anası bir hərbciyə ərə gedib oğlunu da özüylə aparanda onun on beş - on altı yaşı vardı. Sonra Qəribin atasını yağış gölməçəsində üzüquyulu gördülər. Axşamdan yağın leysanda yıxılmışdı, keflilikdən başını sudan qaldırmağa təqəti olmamışdı.

Hərdənbir Qəribi görürdü, ayaqüstü hal-əhval tuturdular. Qərib heç vaxt atasını soruşmurdu. Əziz fikirləşirdi ki, yəqin kişinin öldüyünü bilir. Sonuncu dəfə Qəribin anasını görmüşdü şəhərdə. Arvad qocalsa da Əziz onu tanıdı. Xoşbəşdən sonra: "Qərib necədi, Tamara xala?" - soruşdu. Arvad sevincilə: "Qarabağdadı, - dedi. - Vuruşur ". Əzizi mat-məəttəl qoyan arvadın şadlığı idi, sanki oğlu müharibəyə yox, toya-düyünə getmişdi.

Budu, Qərib, Kamalsa deyirdi o ölüb. Qəzetlər yazırdı itkin düşüb. İtkin düşməyi daha ağlabatandı - indi də qayıdıb gəlib, oturub Kamalın kreslosunda,

yellənir. Şükür, hər şey yaxşı qurtarıb. Ancaq Qərib yenə narahat idi, dinib-danışmırdı, baxışları ilə demək istədiyini Əziz başa düşmürdü. Bircə Qəribin gözlərində səbəbini anlamadığı tələş görürdü, səksəkə görürdü, xof görürdü.

Bir andaca Qəribin təkə gözlərinə yox, bütün vücuduna ruhunu yerindən oynadıb ənginliklərə uçuracaq qorxu dolmuşdu. Qərib yenə dilə gəlib Əzizə heç nə deyə bilmədi, çünki doğrudan-doğruya oturduğu yerdəcə havaya qalxırdı, uçurdu. Qərib tavana çatıb görünməz olanda, Əziz gözlərinə inanmırmış təki ətrafa boylandı. Kamal divanın qırağından durub öz yerinə, kresloya keçdi və rahat-rahət yellənməyə başladı.

Əziz dili tutula-tutula:

- Gördün? - soruşdu.

Kamal çiyinlərini çəkdi:

- Nəyi?

- Qəribi...

- Yox...

- İnanmıram. Sən qorxutdun onu! Bayaقدan oturubmuşsan divanda! De görüm, nə hängamədi bu?

Kamal şıltaq-şıltaq gülümsünüb barmağını silkələdi:

- Özündən çıxma! Mən sənə o bədbəxt rəssam, nədi onun adı, Mürşüd deyiləm. Gözlərini ovuşdur, yan-yөрөнə yaxşı-yaxşı bax...

Əziz itaətlə gözlərini ovuşduranda yuxudan ayıldı və ilk gözünə sataşan termonun üstündəki boş pive bankası oldu...

* * *

Əziz heyrətdən qurumuşdu. "İlahi, mən bu qadını yuxuda görmüşəm, onunla şampan dolu badəmi cingildətmişəm. Amma rüyada kraliça qiyafəsindəydi. Şəkildəsə, dəbdəbədən uzaqdı. Üzündəki təbessüm eynən yuxuda gördüyümdü. Gözlərindəki sevinc də... Qəribin anası Tamara xaladan da oğlunu soruşanda bütün çöhrəsinə sevinc hopdu, sifəti nurlandı. Düzdü, Tamara xala qocalıb, yenə də şəkildəkinə bənzəyişi var"... Qadının, nəyəsə mat qalbmış tək, dodaqları azacıq aralı idi. Əhsən Mürşüdə! Qadının bədəninin yumşaqlığı da duyulurdu. Yəqin Şərq tefəkkürü Mürşüdə açıq-saçıq işləməyə imkan verməmişdi, ancaq qadının bəyaz sinəsi, qoynunda çarpazlaşan çılpaq qolları; ağı donun altından qabaran döşlərinin giləsi, döşlərinin arasındakı büllur nəmişlik... Elə bil yeddi boyanı qarışdırıb qadının gözlərini çəkmişdi Mürşüd. Anlaşılmaz rəngdi. Bu cür gözle və bu cür gözəllə heç yerdə, heç sərgilərdə də rastlaşmamışdı. Əzizə elə gəlirdi ki, heyran-heyran şəkllə baxdıqca gözəlin dodaqları aralanır, qaşlarının arasındakı zorla seziləcək düyün açılır. Şəklin altında "Ağı paltarlı"... yazılmışdı qara boya ilə. İmza-filan, tarix yox idi.

"Bircə bu şəkli görməkdən ötəri dünyanın o başına getməyə dəyərdi", - düşündü Əziz.

"İndi görün analar necə rəssamlar doğub," - Mürşüd özünü dartdı.

Həmid kişi köksünü ötürdü.

"Bu mənə oxşayır, - fikirləşdi Lətafət. - Qonaq şəkllə elə baxır"...

"..." - Həqiqətin gözləri tavana dikilmişdi.

"Tamara xala, Qərib necədi?" "Qarabağdadı, döyüşür"- Əzizin gözünün qabağına gəldi və bir anlığa şəkllə Əzizin arasında dayandı.

- Kimdi şəkllədəki?.. - yavaşca xəbər aldı Həmid kişidən. Kimin şəkllidi, arvadınızdı? - soruşduğuna özü də inanmadı. Kim rəhmətlik arvadının şəkllini çəkdirib bomboş otağa qoydurar ki, gəlib- gedənə göstərsin?

- Yox, - Həmid kişi siqaret yandırdı. - Bədbəxt bir qızdı, deyirlər, iyirmi - otuz il qabaq Kürdə boğulubmuş. Fotosu düşmüşdü əlimə, verdim Mürşüd çəkdi bunu. Necədi?

Mürşüd udqundu. Əziz heyran - heyran:

- Əladı, - dedi, - tələbə vaxtı Enqrin bir tablosuna baxmışdım. Təsvir elədiyi qadının bədəninin yumşaqlığı duyulurdu. Bu portret ondan geri qalmır. Paltarın altından bütün əzaları sezilir.

Lətafət: "Qonaq yaman şeydi," - düşündü.

Mürşüd:

- Bu mənim şah əsərimdi, - fikirli-fikirli dilləndi - hayıf ki, reproduksiyasını hazırlamağa da Həmid icazə vermir.

- Bilirsiniz... - hamı ona diqqət kəsilsə də Əziz kəlməsini yarıda kəsdi. Qəfil ağlına gəlmişdi ki, gözəli yuxuda gördüyünü desin, key-key ətrafa boylanıb söhbəti çevirdi. - Bu otaqda əyləşməyə bir stul da yoxdu.

- Bura padşahın qırxıncı otağıdı, - Həmid kişi qaşqabaqla dedi.

Mürşüd gah eynəyini çıxarıb, gah taxaraq diqqətlə şəklə baxırdı.

Həmid kişi qapını açıb:

- Yaxşı, - dedi. - Gedin dincəlin. Başlayın yavaş-yavaş kitabı bitirməyə, - üzünü Əzizə tutdu. - Yoxsa, Kamal müəllimin yanında xəcalətli qalarlıq. Nöqtəni Qoymaq Vaxtı Yetişib...

- Kamal bu şəkli görüb? - Əziz Həmid kişidən soruşdu.

- Hə.

Mürşüd xəbər aldı:

- Kamal kimdi?

Həmid kişi saymazyana dilləndi:

-Heç kim...

Qapıdan çıxanda Əziz dayanıb qızlara yol verdi və Lətafətin titrək əli Əzizin barmaqlarına toxundu...

* * *

Mürşüd qapını döyüb cavab gözləmədən içəri girdi.

- İşləyirsən, dostum?

- Yox. - Əziz siqareti külqabına basdı. - Pəncərədən baxıram. Ağcaqanadların dəstəsi gəldi, ördüm pəncərəni, kondisioneri yandırdım...

- Mane olmuram ki?

- Yox, hardaydın sən, şam yeməyinə də gəlib çıxmıdın. Heç Həmid də yox idi... Bir yerdəydiz?

- Yox, - Mürşüd stulda oturub əlini yavaşca stola vurdu. - Kəndi gəzirdim, əvvəl qarmaq atanlara baxdım, sonra getdim qəbiristana.

- Hara? - Əziz onunla üzbəüz əyləşdi.

- Əşi, evə gələndə gördüm bir dəstə adam qəbir üstə gedir, qoşuldum onlara. Sonra da yasa gedəsi oldum. Elə şamı da orda elədim. Deyəsən, Həmid də gözüme dəydi orda...

Əzizi gülmək tutdu. "Yasxanada qarın otaran köpəyoğlu!"

- Gülmə, gülmə, xəbəri bir toyda eşidərsən, bir də yasda...

- Yaxşı, nə eşitdin? - Əziz erkəklə çoxdan "sən"ə keçmişdi, müsahibi bunun fərqa nə varmadı.

- Birincisi, - Mürşüd eynəyini çıxarıb stola qoydu və gözlərini ovuşdurdu. - eşitdiyimi yox, neçə deyərlər, iştirakçısı olduğumu deyim. Gördüyün o "Ağ paltarlı"... portretini mən çəkmişəm. O şəkli çəkəndə Həmid mənə foto-filan verməyib. Öz aramızdı, başımızın üstündə Allah var, yaxşıca pul verib... Özü çağırıb bura. Birinci dəfə mən duz on gün burda qalmışam. Soruşurdum kimin şəklini çəkəcəm? Deyirdi gecələr yuxuna gələcək qadının. Düz on gün o qadın eyni qiyafədə, ağ paltarda dinməz-söyləməz yuxuma girib dururdu gözümün qabağında. Beləcə, yaratdım o qadının şəklini. O cür alınacağı ağlıma gəlmirdi. Düzü, o işi işləyəndə ağlım başımda deyildi. Hər şeyi avtomatik, qeyri-şüuri

eləyirdim, sanki kənardan mənə əmr verirdilər. Mənim əlimlə, mənim fırçamla başqası çəkirdi. Yox, mənə istedadsız bilmə, amma o iş bir müəmmadı, sirri-xudadı... Təsəvvür elə ki, heç bir hazırlıqsız, eskizsiz-filansız çəkilib o tablo. O şəkil hazır olandan mən bu mülklə qurtarmışam, ikinci gəlişimdə bura. Deyirlər, heç Həmid özü də fərli-başlı gəlmir bura. Ancaq indi ağına nə giribsə, qızların da götürüb bu xarabada, lənətlənmiş yurdda yayı başa vurmaq fikrinə düşüb. Nə biləsən əslində fikrindəki nədi? Cəhənnəmə gedən özünə yoldaş axtarar... Peşman olmuşam gəldiyimə. Mənimki həmişəkitek rayondakı evində bir-iki gün qalıb, aldığı alıb şəhərə dönmək idi. Tələyə düşdüm. Ürəyimə damıb ki, kəndə dönməyimiz səninlə bağlıdı. Axı mənə gözləyən yoxdu, mən çağırılmamış qonağam...

- Düzünə qalsa, mənə də dəvət eləyən olmayıb...

- Səni çağırmaıblar, amma səni gözləyirdilər. İşimi qurtarandan sonra gözəllər gözəli - bilirən ki, o portreti bizdən başqa heç kəs görməyib, Həmid şəkil asılan otağın açarını özüylə gəzdirir - yuxuma girməsə də, əsəbilərim pozulub. Şəhərə qayıtmaq istəyirəm, Həmid üz vurur ki, getmə. Sən də qayıtmaq fikrinə düşsən, bu başqa məsələ. Gecəni birtəhər keçirib səhər şələ-küləmizi yığırdırıq ki, yolçu yolda gərək... Siz sağ, biz salamat. Dinmə, dinmə, bilirəm, sən getməyəcəksən, kitabını bitirib nöqtəni qoymalısan. Sənin yazı-pozularınla bu xarabada başımı itirəndən maraqlanıram, özü də təkcə sənə yazılarla yox, evimi elmi-fantastik kitabxanaya döndərmişəm, nə əlimə düşdü, oxuyuram. Hər halda, mənə dinləməyin də məsləhətdi. Həmid qapalı adamdı, hər yetəni yaxına buraxmır, öz işindədi. Pula da pul demir. Əvvəldən-deyilənə görə, elə atasının sağlığından, bu mülkü də deyirlər, atası tikdirib, intəhası, sonralar Həmid təmir elətdirib, bir az da üstünə qoyub- yuxarılarla əlaqəsi varmış. Arabir rayonda heç kimin tanımadığı pərdəli maşınlar dayanarmış rəhmətlik atasının qapısında. Yuxarılara beli bağlı olmayan Sovet dövründə özünə belə mülk tikdirə bilərdi?

"Çərənci oğlu çərənci! Sən qonaqsan ya müstəntiq?" - Əziz cavab verməyib dilxor-dilxor müsahibinə baxdı.

-İkincisi, - Mürşüd davam elədi, - Deyirlər...

Qapı döyüləndə Mürşüd susub dik atıldı. Qeyri-ixtiyari əlini Əzizə uzatdı. Əziz hiss elədi ki, onun əli əsir.

-Bu evdə hər şey nəzarət altındadı, - Mürşüd pıçıldadı.

Əziz boğazını arıtlayıb bacardıqca gümrah, arın-arxayın səslə:

- Buyurun, - dedi.

Gələn quluqçu qadın idi. Soruşurdu ki, yatmamışdan sərin bir şey içmək istəyirsiniz, ya yox? Əziz dedi ki, ayran gətirin. Qadın getmək istəyəndə Mürşüd dilləndi:

-Varsa, sərin bir araq gətir, yanında da yüngülvari zakuskası...

Qadın çıxanda Əziz:

-Mən içməyəcəm, - dedi və ürəyində Mürşüdü söydü ki, onun otağında tastaq qurdurub gecəyariyacaq oturmaq fikrindədi.

Mürşüd vecsiz-vecsiz əlini yellədi:

-Mən içəcəm, qoy gətirsin...

Əziz ayran içə-içə üzünü pəncərəyə çevirdi ki, yeyib-içməyə girişən Mürşüdü görməsin. Həm də bununla guya, ona hörmətsizlik eləyirdi ki, inciyib öz otağına itilsin. Mürşüdsə, bir az vurandan sonra əjdahaya dönmüşdü. Söhbətini yarımçıq saxlamışdı, əngə vermək həmişə mümkündür, vurmaq vaxtınisa, ötürmək olmaz. Əziz burnunu pəncərəyə dayasa da, bayırı yaxşı sezə bilmirdi. Şüşə titrəyirdi, deyəsən, xəfif külək başlamışdı...

Qəfil xəlvətçə düyməni basıb işığı keçirdi.

-Vay, zəhrimar... - Mürşüd ağzı işləyə-işləyə qalxdı. - Işıq söndü ki... Gedim aşağıda xəbər verim. Şamdan-çıraqdan götürmə indi.

Əziz gülməyini güclə boğub həyəətə baxmağında idi... Yaxşı ki, arxası Mürşüdə dayanmışdı...

Mürşüd otaqdan çıxdı...

Əzizin gözü həyətdə idi. Yarpaqlar tərənirdi, həyətdən bağçaya sarı süzülən işıq zolağı qədd-qamətli insan bədənini budaqları səyriyib yarpaqları bir-birinə dəyən ağaclardan ayırırdı. Həyətdən bağçaya gedən lapdan dayanıb geri boylandı. Əziz gedənin üzünü gördü. Həqiqət! Gecə gözü. Bağçaya?! Ağcaqanadların, cücülərin arasına. Niyə? Bəs qorxmur? Axı, bu mülk... mən qorxuram o, yox. Qorxuram? Nədən? Mən ha"... Tələsik otaqdan çıxdı, dəhliz qaranlıq idi, iti addımlarla aşağı düşəndə dizi nəyəsə dəyib bərk gizildədi. Ətrafda ins-çins yoxdu. Həyəətə düşüb bağçaya doğru addımladı. Kür qırağından əsən meh üzünə vurdu.

Işıq zolağı arxada qalmışdı, hardasa itlər hürüşürdü. Hündür ağacların sıx, qalın yarpaqları qapqara qaralıb bəyaz gecənin rəngini bozardırı. Görür, buralara az-az ayaq dəyirdi, cığır-miğır görsənirdi, ya da Əziz özü iz tapmırdı, eləcə narın, qaranlıqda rəngi torpaqdan seçilməyən, təkçə yumşaqlığı duyulan otların üstü ilə yeriyirdi. Ətrafa baxa-baxa gedirdi ki, Həqiqəti tapsın. Ona elə gəlirdi ki, kələfin ucu əlindədi. Həqiqətdi hamını ürəkkeçməyə salıb bu mülkdən uzaqlaşdırın. Hər nəydisə, düz adamın gecəyarısı bağçada nə işi?! Kişiləri vahimə basır burda. Bağçanın ucu-bucağı görünmürdü. Qaranlıqdan bir küçük çıxıb Əzizə məhəl qoymadan mırıldana-mırıldana üzünü işığa qaçdı. Qurbağaların qurultusu kəsilmirdi. Əziz tez-tez çönüb həyətdəki işığa baxırdı, işığı görəndən sonra ürəklənib addımlarını daha qətiyyətlə atırdı. Arabir yarpaqlar uzaqdan görünən qızılı zolağın qabağını kəsirdi, amma azca keçmiş hardasa hündürdə yanan nur yenə özünə "yol açırdı". Və birdən-birə "ürək-dirək" işığı tamam tutuldu. Ümid Aya və ulduzlara qaldı. Daha geri baxmırdı, çünki heç nə görməyəcəyinə əmindir. Qət eləmişdi işıq gələn tərəfə yox, it hürən tərəfə getsin və irəlindən doğrudan-doğruya boğuş it hürüşü gəlirdi. Hara getdi bu qız, necə oldu? Bu saat o qızı nə səbəbə axtardığını soruşsaydılar, cavab tapmazdı. Bircə bunu bilirdi ki, irəliləməli idi. İstəsə də geri dönə bilməz. Lapdan ayağı çökəyə düşdü, bədrədi, sanki kimsə qolundan yapışub onu yığılmağa qoymadı. Xofqarışq heyətlə yerində dövrə vurdu. "İçən Mürşüddü, keflənən mənəm"... - düşündü və sevindi. Qabaqda işıq yanıb - söndü. Əvvəlcə heç nə kəsdirməsə də gecə gözü işıq həyədi. Sonra başa düşdü ki, bağçanın sonuna az qalıb. Kürün qırağına çathaçatdı. Yanıb-sönən də mayakdı. Dayanıb qulaq kəsilsəydi, axar suyun hənirini eşidərdi. Bir az da gedib, balaca dəmir qapıya çatdı. Qapı bağlı olsa da cəftəsizdi. İtləyib açdı. Kürün cadar-cadar olmuş sahilindəydi. Yanıb-sönən işıq o taydaydı. Axar suyun həzin ahəngi bütün varlığına rahatlıq gətirdi. Gözlərini yumub haçansa, hardasa oxuduğu şeirdən bir misranı xatırladı: "Apar məni, su pərisi". Arabir eşidilən kater səsi, it hürüşü, aramsız qurbağa qurultusu yoxa çıxdı. Göydəkiləri zinhara gətirən ağcaqanadlar da qeybə çəkilməmişdi.

"Apar məni, su pərisi"- təkrarladı ürəyində və elə bil bir anlığa yerdən üzüldü, göylə yer arasında qaldı...

Kimse onu çağırırdı, ətrafdasa bircə sular xısınlaşırdı. Şəhərdə də hərdən bir qulağı səsə düşürdü, yan-yöresinə göz gəzdirdirdi ki, görsün ahəstəcə çağırın kimdi. Arabir ona elə gəlirdi ki, üzünü görməyib haqqanda fikirləşdiyi, bəzən Kamaldan eşidib kağıza köçürdüyü adamlar adını çağırır. Və belə hallarda qeyri-ixtiyari bir müddət göyə baxardı... Qulağındakı pıçiltılı səsin ahəngi xeyirxah idi, qəribə buydu ki, həmin səsi-yaxud səsləri - adətən çətin anlarda, dilxor vaxtlarında eşidirdi.

Və indi də hardasa həzin, məlahətli səslər bir başa beyninə dolurdu, lakin səslər sözə çevrilmirdi. Əziz Kürün şırıltısına bənzər beynindəki səslər yığınınan bircə kəlmə də ayırd eləyə bilmirdi. "Su pərisi danışır" - və su pərisinin səsi, adını arabir çəkənlərin yeganə kəlməsi kimi nəcibdi, bu nəcib səslər Kürün suyuna qarışib qəlbinə-beyninə axdıqca, ürəyində bayaqdan baş qaldıran qara-qorxu tamamilə silinib gedir. Bu saat burda, təkə burda yox, bütün yer üzündə ondan güclüsü tapılmazdı, amma onun qüvvəsi adicə qarışqanı öldürməyə qiymayan, mərhəmətli idi. Və bu saat onun dayandığı - yox, artıq ədəb-ərkanla bardaş qurub oturduğu - yer dünyanın ən gözəl məkanıydı. Ay Kürün səthini bəyazlaşdırdıqca adama elə gəlirdi ki, Kürün üzündə buz qaysağı var. Gecənin ağımtıl buludları Ayın qabağını kəsəndə qaysaqlar açılırdı. Sonra yenə Ay buludların arxasından çıxıb Kürün səthinə napnazik şüşə çəkirdi.

"Hardasan, Qərib? Heç ölməli dünya deyil," - fikirləşdi, bu dəfə öz adını aydınca eşitdi. Səs getdikcə yaxınlaşsa da, indi heç nə Əzizi duyduqlarından ayırıb - o, doğrudan-doğruya təbiətin, ətrafın ayrılmaz bir zərrəsi olduğunu duymağa başlayırdı - nə yerdəkilərə, nə də göydəkilərə hay verməyə məcbur eləyə bilməzdi. Xırıltılı, boğuş səssə, güclənirdi. Əziz, istəsə də, istəməsə də, çar - naçar anlayırdı ki, Mürşüd onu axtarır. Nəhayət, Mürşüd açıq qapıdan çıxıb Əzizi gördü.

-Burdasan, - dedi. - Bayaqdan boğazımı yırtıram, hay da vermirsən...

Əziz qanrılıb kefsiz-kefsiz ona baxdı. Mürşüdüün gəlib çıxmağı ovqatını korladı. Gələn bir-iki addım irəliləyib dayandı, qəfil dik atılıb əliylə başına qapaz ilişdi. Zərbə Kürün o tayında əks-səda verdi:

-Vay dədəm vay! Bu nədi, İlahi!..

Dönüb güllə kimi bağçaya götürüldü. İçəri dürtüləndə başı dəmir qapıya dəydi.

Əziz rahatca oturdutu yerdən tərənəmədən:

"Buna nə oldu? - fikirləşdi. - Dostumuz əməlli-başlı dəmlənib".

O, evə dönəndə dan yeri sökülürdü...

* * *

Yuxudan gec oyandı, əl-üzünü yuyub həyəət düşəndə qovaq ağacının altındakı stolda çay dəstgahı hazırıdı. Gündüzlər ağcaqanadlar yoxa çıxırdı, həyətdə oturmaq ləzzət eləyirdi. Əziz çaydan bir qurtum alıb yemək tedarükündə olan qadına: "mən yeməyəcəm," - dedi və qadın çıxıb getdi. Həyəət bomboşdu. Həqiqət ikinci mərtəbənin artırmasından Əzizi görüb aşağı düşdü və gəlib onunla üz bəüz əyləşdi:

- Sabahınız xeyir, - qız hiyləgərcəsinə qımışib dedi.

- Gün günortadı. Çox yatmışam, deyəsən?! - Əziz başını sağa-sola əyib boynunu xırçıldıtdı. - Atan hardadı?

- Rəssamı sınıqçıya aparıb. Gecə yazıq yıxılıb, qıçın əzib...

"Yox, o, nə isə bilir"... - fikirləşdi Əziz və mızıldadı:

- Harda yıxılıb?

Həqiqət çiyinlərini çəkdi:

- Bilmirəm.

Əzizin baxışları qızın açıq sinəsində gəzdi.

- Gecə mən səni gördüm. Bağda... - Əziz əsnəyib ağzını tuta-tuta kəlmələri uzatdı, guya ki, sözgəlişi deyirdi.

Qız da borclu qalmadı, deyilənləri eşitməyibmiş kimi, tamam ayrı mətləbdən danışib Əzizi mat-məəttəl qoydu:

- Bacım sizi sevir, - qəhqəhə çəkdi.

Əziz az qala əlindəki stəkani salıb sındıracaqdı.

- Necə yeni sevir? - "Deyəsən, bu qız məni dolayır axı"...

- Dünən o, əlinizdən tutanda mən gördüm...

"Axı, sən otaqdan birinci çıxdın, necə görə bilərdin?" - Əzizin səsi içində qalsa da, qız onu kəlməkəlmə anladı və cavabını da gözləriylə, kirpiklərini anıca qapayaraq verdi. "Noolsun? Gördüm" - və söhbəti çevirdi.

- Niyə heç nə yemirsiniz?
- İstəmirəm, - Əziz qaşqabağını salladı.

Bayırdan maşın səsi gələndə Həqiqət:

- Atamgil gəldi, - dedi, qalxıb darvazaya yüyüdü.

Darvazadan faciəli görkəmdə axsaya-axsaya Mürşüd içəri girəndə Əzizi gülmək tutdu. Mürşüd əlindəki ağacı yerə basa-basa üz-gözünü turşutdu, sirsifəti əyildi. Bilinmirdi hirslənib, ya Əzizə qoşulub gülür. Arxadan Həmid kişi gəlirdi...

- Topuğum çıxıb, - Mürşüd yanını stula basıb inildədi...

* * *

Əziz otağından çıxmayan Mürşüdün qapısını döydü.

- Sağsan? - qapını azca aralayıb zarafata saldı.

Mürşüd uzandığı çarpayıda dikəlib istiqanlıqla dedi:

- Gəl, gəl...

Əziz çarpayının qırağında oturdu. Mürşüdün otağı onunkundan fərqlənmirdi, elə bil ucqar yerdə köhnə dəbli mehmanxanaya düşmüşdülər.

- Onsuz da işləmək olmur, dedim bir sənə deyim, - Əziz onun yağ çəkilib sarınmış ayağına işarə elədi. - Allah şəfa versin...

- Nə işləməkbazlıqdı, canım, - Mürşüd gümrah-gümrah hüdülədi. -Deyəsən, Həmidin məqsədi bu xarabada bizim axırımıza çıxmaqdı. - Əziz əli ilə qapını göstərdi, yəni ki, yavaş danış, "Əclaf, kişinin malın yeyir, pulun xərçləyir, evinə də "xaraba" deyir". Mürşüd yavaşdı. - İntahası, baş açmıram günahımız nədi... Gecə Kürün qırağında o, sənə nə deyirdi?

- O kimdi?
- O qız da, sənənlə Kürün qırağında oturan...
- Həqiqət? Bura bax, mən təkdir axı...

Mürşüd səbrsizliklə əlini yellədi:

- Əşi, Həqiqət kimdi e, şəkildəki... Qadındı, qızdı... Mən çəkdiyim o yuxuma girən şoğərib...

- Nə qədər içmişdin dünən?

- İçməyin bura nə dəxli?... Keflənsəydim, səni iki dənə görərdim də... Görək bu gecə başımıza nələr gəlir. Ayağım sağalan kimi mən çıxıram aradan... - Əziz ciddiləşmişdi, Mürşüdsə danışmağında idi, fərqi nə varmırdı müsahibi onu dinləyir, ya yox. -Arvadım sağ olsaydı, çoxdan evimdəydim. Şəhərə tənhalığın vahiməsindən qayıtmıram. Orda məni heç kim gözləmir. Bilirsən, mənim emalatxanam var Əhmədlidə... O dəfə evdən emalatxanaya gedirəm, avtobusda yaşlı bir kişi oturub, deyir, mən Şuşa qaçqınıyam. Arvadım rəhmətə gedib, özüm də kürəkənimgildə yaşayıram. Hər səhər evdən çıxıb minirəm avtobusa, axşamacan o baş - bu başa hərlənirəm ki, evdəkiləri rahatsız eləməyim. Guya, mənim də işim var, guya mən də kiməsə lazımam. Axşamüstü yorğun-yorğun qayıdırəm evə. İndi, dostum, əslində, mən də heç kəsə lazım deyiləm, mənənnən ötrü bütün yer üzü mənzil başına yetişməyəcəyim avtobusdu, intəhası, arsızlığımıza salıb ömrümü başa vururam. Belə ki, qorxaq, əfəl bilmə məni. İntəhası, dəli olsam... - Əzizin gözlərini məchul nöqqəyə dikdiyini görüb susdu, ürəyində sevindi ki, dediklərini müsahibi eşitmedi.

Araya sükut çökdü. Handan-hana Əziz fikirdən ayrılıb günahkarcasına gülümsünəndə Mürşüd çaşqın-çaşqan xəbər aldı:

- Mənə inanmırsan?
- İnanıram, amma gecə içməseydin, zərrəcə şübhəm qalmazdı...

- Axı, sən belə-belə şeylərlə məşğul olursan, kitab-zad yazırsan, necə bilirsən, o şəkildəki sağdı, ya ölüb?

- Yəqin ki, ölüb, - Əziz nagüman-nagüman dilləndi.

Mürşüdün canından üşütmə keçdi:

- Bəlkə vampirdi, hə? Qəbri-zadı var görəsən?

- Çətin aqlım kəsir...

- Hiss eləyirəm ki, söhbətimizi eşidir...

Əziz arxayın-arxayın başını buladı:

- Bizə qulaq asan yoxdu.

- Bura bax, gecə qorxulu bir şeyə rast gəlsəm neyləyim?

- Heç nə, qorxma. Kim sənə deyib ki, o, qorxuludu? Dua-zad oxu. Bismillah de, Kəlmeyi-şəhadətini söylə...

Mürşüd birdən-birə qəhqəhə çəkdi:

- Ay səni pir olasan, kəlmeyi-şəhadət yeridi? Zalım elə qəşəngdi ki! Əstəğfürullah...

Əziz tutuldu. "Şərgöz qoca, - Hərçənd Mürşüdün yaşı əlli ancaq olardı. - Mən nə danışırım, bu nə deyir"...

- Dostum, görəsən onun adı nədi? - Mürşüdün kefi əməlli-başlı duruldu.

- Mən nə bilim e, - Əziz hövsələsizliklə əlini yelləyib getmək istəyirdi ki, qapı döyüldü.

Mürşüdün üzündəki təbəssüm silindi.

- Odur... - pıçıldayıb pəncərəyə baxdı. - Ağcaqanadlar da pəncərəni döyür...

Həmid kişi içəri girəndə Əziz ağzını tutub pıçıldadı. Mürşüdsə, ağrıyırımış tək, sir-sifətini qırışdırdı.

- Hə, sən də burdasan? - Həmid kişi Əzizə göz vurdu. - Bizim rəssam necədi?

- Babatam, - Mürşüdün səsi quyunun dibindən gəldi. - Amma darıxıram.

Kəndə gəldin, gərək ova çıxasan, qarmaq atasın... Sizdə tütəng var?

"Bu nə danışır?" - Əziz çaşmış qaldı.

Həmid kişi çarpayının taxtasına söykənib sakitcə:

- Tütəng çarpayının altındadı.

Mürşüd dikəldi, çarpayıda oturub ayaqlarını ehmalca döşəməyə qoydu:

- Harda?

- Burda, - Həmid kişi əyilib çarpayının altından meşin tütəngqabını çıxartdı və ağzını açıb indicə silinəcək işim-işim işıldayan qoşalülle tütəngi götürdü.

Mürşüdün gözləri bərəldi:

- Doludu?

- Yox, - Həmid kişi silahı ona verdi.

Mürşüd heyran-heyran tütəngə baxıb qızıxdı:

- Bəs, nə vaxt ova çıxacaq, hə?

- Qoy ayağın sağalsın...

- Mən az qalırım qaytağın oynayam. Axsamağıma baxma...

- Onda sabah gedərik...

- Danışdıq, - Mürşüd sevincək qətiləşdirdi. - İndi çöl quşnan doludu. Qaranaz, cüllüt, kəklik, turac... - Mürşüd yadına düşən quşların adını sadaladı.

Əziz məzələndi:

- Qaşqaldaq...

- Hə, hə... Qaşqaldaq... - Mürşüd təsdiqdəli. - Gəl gedək bizimlə...

- Yox, - Əziz yaxasını kənara çəkdi. - Mən ovçu deyiləm...

Həmid kişi də zarafata saldı:

- Yaxşı, ovçu Pirim, gecən xeyrə qalsın, yat yuxunu al, səhər tezdən oyadacam səni... - silahı Mürşüdün qucağında qoyub otaqdan çıxdı.

Əziz də çıxmaq istəyəndə Mürşüd arxadan səslədi:

- Əziz...

O, əlini qapının dəstəyindən çəkib qanrıldı:

- Nədi?

- Bəri dur...

Əziz geri döndü:

- Eşdirəm...

- Gecə bir hadisə üz versə, onları bunnan, - əlindəki tufəngi azacıq qaldırıb sanballadı, - qorxutmaq olar? Nə bilirlər ki, gülləsi yoxdu, hə?

Əziz qəhqəhə çəkdi və gülə-gülə otaqdan çıxanda Mürşüd, əlində tufəng, axsaya-axsaya qapıya yaxınlaşdı.

- Sən hara gedirsən? - Əziz mehriban-mehriban soruşdu, həqiqətən, bu dəqiqə Mürşüdü özünə ən yaxın adam sayırdı.

- Heç yerə, - Mürşüd qaşqabaqla cavab verdi. - Qapını arxadan qıfillayırım...

* * *

Qapını aralı görəndə ürəyinə nəsə dammışdı, vərəqləri çevirdikcə şübhəsi artırdı. "Yazdığımı kimsə oxuyur... Otağa kimsə girir. Quluqçu qadın gəlir, yığıdırır, silir, süpürür, yeri yığır, yorğan-döşəyi səliqəyə salır, çarpayının üstündəki nazik çexolun qırışını düzəldir. Onun qovluqdakı əlyazmanı oxumağı bir yana, gözücu baxması dünyanın səkkizinci möcüzəsidir... Qalan adamların hamısından şübhələnmək olardı. Bəlkə maraqlanırlar ki, Kamalın tapşıracağı şairliyi başarmayan birisi, əslində, nəynən məşğuldu? Lətafət... Yaxşı yadıma düşdü, o gündən - şəkllə baxdığını yada salmaq istəmirdi - Lətafət görünür axı... Bəlkə rayondakı evlərinə qayıdıb? Niyə? Tək-tənha orda yaşamağa? Qayıdanda qonağa "xudahafiz" demək çətin idi?"

Masa arxasında əyləşib əlyazmanı vərəqləyəndə ağına cürbəcür fikirlər gəlirdi, işləyə bilməsə də işığı söndürüb yerinə girmirdi. Çünki O, hökmən yuxusuna gələcəkdi. Yatmayıb səhəri dirigözlü açmaqla Ona mane olardı. Belə düşünən-düşünən sövq-təbii, qeyri-şüuri qalxıb qapını arxadan bağladı, soyunub işığı söndürdü və yatağına uzandı...

Elə yarıyuxulu dodaqlarını tərpedib: "Ay ana, mənə kömək elə..." pıçıldayırdı. Yumulu gözlərindəki əvvəl bapbalaca, get - gedəsə genişləniş yox olan, azacıq göyə çalan qaramtil halqaların ortasında uzanmışdı. O, çılın-çılpaq öz yumulu gözlərinin önündəydi. Anası nəsə pıçıldaya-pıçıldaya onun saçlarını sığallayırdı, o, səs eşitməsə də duyurdu ki, anası onu toxtatmaq istəyir. Uşaqlıqda da beləcə, saçlarını sığallayıb nəvazişlə: "qorxma, mənim balam, - deyərdi yavaşca. - Gecələr Ay, ulduzlar bizə keşik çəkir. Yat, mənim balam..." Sonra ehmalca oğlunun sir-sifətinə, üz-gözünə siqal çəkərdi. Qadının ağ, yumşaq əli onun çöhrəsini oxşadıqca kirpikləri öz-özünə qapanardı. Ona elə gələrdi ki, anası səhərəcən yatmayıb, saçlarını sığallayır. Amma rəhmətlik anası heç vaxt ağ narın, tül əlcək geyinməzdi. Onun əlləri əlcəyə bənzəyərdi: ağdı, zərifdi, yumşaqdı... "Mənə əllərini göstər, ana..."

Örtülü göz qapağıyla bəbəyinin arasındakı saysız-hesabsız halqaların arasında qadın itaətlə sağ əlindəki əlcəyi çıxartdı və Əziz başa düşdü ki, bayaqdan saçlarını sığallayan anası deyil. Əziz çox-çox uzaqlardan onun səsini eşidirdi: "Qorxma, əzizim..." Əslində, bu, səs yox, dalğa idi, Əzizin beyninin telləri bircə bu mehriban siqnalı tutdu və ona elə gəldi ki, bu dalğavari səs neçə il öncə aylı-ulduzlu yay gecələrində eşitdiyi anasının pıçiltısına bənzəyir. "Qorxma," - dalğasını tutan kimi qorxmağa başladı, çəkinə-çəkinə göz qapaqları ilə bəbəkləri arasında yavaş-yavaş iriləşib yox olan və bir-birini əvəz eləyən saysız-hesabsız göyümtül qara halqalar itdi; indi açıq-aşkar görürdü ki, öz otağında, öz çarpayısında yuxuya gedib, qadın çarpayının baş tərəfində əyləşib onun saçlarını oxşayır, qadının qara saçları sir-sifətinə dağılıb. Əzizə elə gəlirdi ki, indicə o,

başını əyib dodağından öpəcək, çünki onun gözlərində sonsuz sevinc, əzabdan-iztirabdan uzaq dərinlik vardı, Qəribin anasını son dəfə görəndə və Tamara xaladan Qəribi soruşanda qarının gözləri eynən beləcəydi. Söz yox ki, Tamara xalanın gözləri tərəvətini itirmişdi, rəngləri solğunlaşıb bir-birinə qarışmışdı, ancaq o gözlərdəki sevinc və nur əyilib saçlarını sığallaya-sığallaya dik gözünün içine baxan gözlərdə də eynən həmə həməndi. Əziz çöhrəsi gülən adamlarla tez-tez rastlaşırdı, lakin "gözünün içinəcən", "bəbəklərinəcən" sevinənlər tək-təkdi. Ələlxüsus, Tamara xala Əzizə cavab verib: "Qarabağdadı, döyüşür..." - deyəndə bəbəklərindəki sevinc bütün sifətini örtmüşdü. Üstünü vürməyə da Əzizin dalağı sancmışdı. "Deyəsən, bu arvad xərifləyib..." Tamara xalanın sevincində üzən bəbəkləri öləncən Əzizin yadından çıxmıyacaqdı, yəqin buna görə başının üstündəki əsrarəngiz, mehriban, sehrkar gözlərə baxdıqca bütün bədənindən xoş bir gizilti keçirdi və ona elə gəlirdi ki, bu çöhrəni hardasa görüb...

"Niyə mənə qorxursan, Əziz? - pıçıldadı qadın və onun saçlarını oxşamaqda - əslində, daha sığallamırdı, şıltaqcasına qarışdırırdı - davam elədi. Əziz öz adını heç vədə bu qədər sirlə-sehrli səslə eşitməmişdi, sanki bütün kainat həzin pıçiltını eşitdi və sanki o səs ulduzlardan gəldi. Qadın gülümsündü, Əziz ürəklənib gözaltı onun açıq sinəsinə, döşlərinin arasına baxdı. Əlbəttə, qadın onun baxışlarından xəbərdardı. "Sən mənə sevirsən?" Əziz duruxub bir anlığa nə cavab verəcəyini kəsdirmədi, sonra sövq-təbii: "Hə, - dedi. -Amma sən ölmüsən axı..." -qəribədi, o, daha çəkinib - eləmədi. "Eh...- qadın kədərli-kədərli içini çəkdi. - Bilsəydin öləriyə vurduğum üzə çıxsa, mənə necə dəhşətli cəzalar gözləyir"...

"Qorxursan?" "Yox, - qadın əlini onun saçlarından çəkdi. -Mən özüm səni seçmişəm."

Qadın qalxıb otaqda gəzişdi, Əzizin əlyazmasını vərəqlədi və qəfil ona yaxınlaşıb yenə saçlarını oxşaya-oxşaya: "Bəsdi, - dedi, - aç gözlərini..." "Əziz bildi ki, gözlərini açıb onu görəcek, həyəcanqarışıq xofla kirpiklərini araladı; otaqda kimsə yoxdu. Guya heç yatmamışdı. Yuxudan ayılana oxşamırdı, beyni-şüuru apaydındı, burnuna xoş, qarışıq rayihələr gəlirdi, sanki bir dəstə gül-çiçəyi otağa səpələmişdilər. Yüngüllüklə yerindən durub qapını yoxladı-qıfıllanmışdı, pərdəni aralayıb həyəətə baxdı - səhər açılırdı. Siqaret yandırmaq istədi, onsuz da otaqdakı ətirdən baş-beyni dumanlanırdı, alışıqanı masaya qoyanda gözü dirseyəcəni uzanan ağı, zərif əlcəyə sataşdı. Sağ tayı idi əlcəyin,sağ əlini. O, bu əlcəyi sağ əlindən çıxarmışdı. Əlcəyi burnuna yaxınlaşdırıb qoxuladı, elə bil ovcundakı körpə, köməksiz pişik balasıydı. "Necə axmağam, heç adını da soruşmadım" - lapdan ağına gəldi. Əlcəyi büküb şəhərdən gətirdiyi kitabların arasında gizlətmək fikrinə düşəndə dik atıldı; əlyazması yox idi. Əvvəlcə dilxor oldu, sonra əlini yelləyib: "Cəhənnəmə, - dedi, - kimə gərəkdi o çəfəngiyyat". Bir anda doğrudan-doğruya indiyəcəni gördüyü bütün işlər ona boş və mənasız göründü. Yazıq-yazıq masa arxasındakı stula çöküb büzüşdü. "Deməli, mən düz otuz beş il itirmişəm... Mənim cızma-qaramı Kamal göz qırpımında uydurardı. , mənim elmi işim, kitabım-filanım heç kimə lazım deyil. Deyəsən, axı, Kamal mənə bura ayrı məqsədlə yollayıb?!"

* * *

Yatağına uzanıb gözlərini tavana zilləyə-zilləyə günortayacan fikrə gətirdi. Bir ara qulağı mal-heyvan böyürtüsünü, qoyun - quzu mələrtisini, itlərin boğuc hürüşünü aldı. Sonra yenə sakitlik... Sonrasa quşların səsi, xəfif-xəfif yellənən budaqların rəqsi, yarpaqların xışiltısı... pəncərə açıq idi, hava işıqlanan kimi ağcaqanadlar qeybə çəkiliydi...

Qapı döyüləndə dikəlib diqqət kəsildi. Demə, bayaqdan elə şalvarlı uzanıbmış. Qapı təkrar döyüləndə ayağa qalxıb: "Buyurun" - desə də içəri girən olmadı. "Əziz müəllim, nəyə lazımdı?" - Əziz qulluqçu qadının robotvari səsini tanıdı. Sanki

qadını öyrətmişdilər ki, gəlib bu cümləni kəlməbəkəlmə söyləsin, vəssalam... Əziz dəhlizə çıxıb qadına salam verdi. Qadın dinməz-söyləməz baxışlarını yerə dikib cılız, gündən qaralmış sağlam bədənini əyərək lap balacalaşdırdı. Guya gör-gövdəsilə də bu evdə heç kəsə maneçilik törətmək istəmirdi və Əzizin otağına girib - yır-yığışa, otağı səliqə-səhmana salmağa - qapını örtüdü. Əziz yavaşdan fit çala-çala yüngüllüklə pillələri enib həyəətə düşdü. Əl - üzünü yuyub, çay içib toqqanın altını bərkidəndən sonra tək-tənha qovaq ağacının kölgəsindəki stolun arxasında oturub ətrafa göz gəzdirəndə ağılına gəldi: "Bu evdə həmişə kimsə çatışmır. Heç vaxt ailə üzvlərilə qonaqlar bütün komanda ilə oturmayıb. Təkcə bu qara arvaddı həmişə öz sükani arxasında dayanan, həm qulluqçudu, həm aşpazdı, həm təmizlik işinə baxan. Bircə altdan-altdan adama göz qoymağı olmaya..."

Həqiqəti həyətdə görəndə sevindi. Qız yaxına gəldi.

- Darıxırsınız?

- Hə, - Əziz çarəsiz-çarəsiz gülümsündü. - Rəssam ova çıxıb deyəsən?

- Elədi. Atam səhər tezdən aparıb onu çölə...

- Haçan qayıdacaqlar?

Qız çiyinlərini çəkdi:

- Nə bilim. Mürşüd müəllim Fatma xalaya (qara arvadın adıydı) tapşırıd ki, axşama heç nə bişirməyib, çöl quşunu gözləsin. Amma yazıq yaman axsayırdı, lap gücnən yeriyirdi.

Əziz zarafata saldı:

- Onda bu axşam ac qalacayıq...

- İstəyirsiz bağçada gəzişək?

-Hə, - Əziz həvəslə qalxdı, guya geciksəydi, qız fikrindən daşınacaqdı.

Onlar bağçada yanaşı addımlayırdılar, yarpaqlar titrəyirdi, quşların səsi gəlsə də gözə qanadlı dəymirdi.

- Dostunuz zəng vurmuşdu. Kamal müəllim...

- Nə deyirdi?

- Bilmirəm. Atamla danışdı. Səhər düz-əməlli açılmamışdı o zəng eləyəndə...

- Elə bilirdim burda telefon-filan, televizor-zad yoxdu. Dünyanın uçqar yerindəyik. Hiss eləyirsiniz ki, adam-zad da gəlmir sizə...

Qız güldü:

- Afrika cəngəlliyidi bura...

- Xətrinizə dəyir?

- Yox. Yazılarınız nə yerdədi?

Əziz əlini yellədi:

- Boş şeydi hamısı, - və qəfil: - Siz nədən dərs verirsiniz? - soruşdu.

- İngilis dilindən...

- Bu saat ayaqyalın gəzmək istəyirəm. Özümüzü bəzəyib düzəyə-düzəyə hər şeydən məhrum oluruq... - danışa-danışa söhbətinin rabitəsizliyini duyub özünü ələ almağa çalışırdı.

- Yaman kövrəksiz, - qız qamışdı. - Adama heyrətli gəlir indiyəcən subay qalmağınız...

- Heç mən soruşmuram siz niyə ərə getmirsiz...

- Mən ərə getməyəcəm, - qız sakit-sakit dilləndi.

- Niyə?

- Ondan artıq deyiləm ki?

- Ondan, yəni kimdən?

- Şəkildəkindən...

- Hə...- Əziz mızıldadı. - Əhsən Mürşüdə, yaxşı çəkib...

- Onu Mürşüd çəkməyib... - Həqiqət hikkəqarışq ciddiliklə dedi.

- Bəs kim çəkib?.. - Əziz qulaqlarını şəkledi.
 - O özü öz şəklini yaradıb...
 Onun adı nə idi?..
 - Aylin...
 - Mən sizi... - Əziz qızın yumşaq əlindən tutub addımlarını yavaşıtıdı, - o gecə, lap dəqiqi, keçəyarısı bağçaya girəndə gördüm...
 - Noolsun? - qız vecsiz-vecsiz Əzizə baxdı.
 - Heç... - Əziz özünü itirdi. "İndi necə deyim ki, gəlib buraları ələk-vələk elədim, səni tapmadım, deyər başına at təpib, məni niyə güdürsən?"- Siz...- az qala deyəcəkd ki, siz onu görmüsunüz? Özünü güclə saxladı. "Bu qız çox şeydən xəbərdardı. Hələ kartları açmaq olmaz."
 Qız qazdan ayıqdı.
 - Nəsə demək istəyirdiniz?
 - Sizcə, bizi nə gözləyir? - Əziz qeyri-ixtiyari soruşdu.
 Həqiqət bəzək-düzəksiz cavab verdi:
 - Ölüm!
 Əzizi tər basdı, çünki Həqiqət ona cavab verəndə yerə-göyə meydan oxuyurdu. Elə bil hardansa, çox uzaqlardan ritmik baraban gumbultusu eşidilirdi, səs o qədər aydın gəlirdi ki, zərbələri saymaq olardı. Ya bu Əzizin beyninin uğultusuna qarışan ürək döyüntüləri idi?!..
 - Ağillı cavabdı, - Əziz zorla gülümsündü. - Bəs qorxmursuz?
 Qız üzə durdu:
 - Yox!
 "Söhbəti dəyişmək lazımdı"..
 - Bacın görünmür...
 - Yatır... - qız da həlimləşdi...
 - Nə çox yatır?
 - Xəstədi...
 - Nədi xəstəliyi?
 - Bilmirəm, - Həqiqət yenə çiyinlərini çəkdi. - Gəlin qayıdaq, yoruldu.
 Əzizə elə gəlirdi ki, qız gəzişməkdən yox, hansısa gərginlikdən əzginləşdi, onun sir-sifətinə qaramtlı süstlük kölgəsi çökmüşdü...
 Uzaqdan Həmid kişi göründü.
 - Atamgil gəlib ki? - qız bir anda süstlüyünü unudub addımlarını yeyinlətdi.
 - Bəs, Mürşüd hanı? - Əziz soruşdu.
 - Qaldı orda, - Həmid kişi əlini Kürə doğru uzatdı. - Uşaqlar axşam gətirəcək onu...
 - Bir şey vurub? - Həqiqət soruşdu.
 - Adam-zad vurmasın, onun ovu lazım deyil, - Həmid kişi həyətdəki kətildə əyləşib nəfəsini dərdi, - heç tufəngi tutmağı bilmirmiş... - Əzizə baxıb: - Uzağa getmə, sənnən işim var, - dedi.

* * *

- Belə-belə işlər, Əziz. Bu gün obaşdan Kamal müəllim zəng vurmuşdu. Dedi ki, hər şeyi sənə söyləməyin vədəsi yetişib. Bundan sonra sən gərək əqlinin, ürəyinin səsiylə hərəkət eləyəsən - Kamal müəllim möhkəm-möhkəm tapşırıdı ki, burasını sözbəsöz, nöqtəbənöqtə sənə çatdırım - biz də sənənin əmrlərini sözsüz-sovsuz yerinə yetirək. İndi rahatlan, çaydan-zaddan içə-içə mənə qulaq as, sonra nə deyirsən, neçə deyirsən, mən qulluğunda hazırım. Çünki bezmişəm, canım boğazıma yığılıb. Kitablarda yazılan təhər - Bu bizim son döyüşümüz olacaq! Son döyüş yaxındadı... Ya o yanlıq olmalıdı, ya bu yanlıq...

Mən xasiyyətçə tamam-kamal rəhmətlik dədəmə çəkmişəm. Cinnən-şeytannan qorxan döyüləm, cin-şeytan bir yana, heç vaxt qorxu-morxu

bilməmişəm. Heç bilmirəm hardan başlayıb, harda qurtarım. Burası var ki, indi sənə hər şeyi danışmalıyam...

Nə rəhmətlik dədəmin, nə mənim heç vaxt vəzifəmiz olmayıb.

Baxma ki, dədəm də, mən də diplom-zad almışıq. Amma həmişə imkanımız olub. Dədə-babadan balıqçılıq eləmişik. Düzdü, deyirlər, balıqla varlanmaq çətindi, sudan gələn, suda batar. Hələ ki, şükür Allaha, bizim kələnimiz batmayıb. Rəhmətlik dədəm yaman tədbirli adamdı. Çoxlu dost-tanışı vardı. Bizim balıqları lap Kremlə oturanlara yedirirdi, beş qazanırdısa, dördün xərcləyirdi. Sağlığında rayondakı katiblər əlindən zağ-zağ əsirdilər. Hünərləri nəydi dediyini iki eləyələr. Mən balıqçı dedim, ağına botulu-kombinzonlu tor quran, qarmaq atan adam gəlməsin. Bizim adımız balıqçıdı. Özümüz heç vaxt dənizə - Kürə girib tor qurmamışıq, balıq tutmamışıq. Muzdlu işçilərimiz olub - elə indi də elədi, onlara demişik ki, bu tor, bu qırmaq, bu lodka... İşinizdə odun, heç kəs sizə gözün üstə qaşın var deyəmməz. İşdi-şayəd, deyən olsa, day sizlik deyil, cavabını biz verəcəyik. Rəhmətlik dədəm balıq-kürünün satışına özü nəzarət eləyərdi. Mən onu da başqasına tapşırışam. Əlqərəz, burası sənlik deyil... Belə, mətləbə yaxınlaşaq...

Anam öləndə mən institutu təzəcə qurtarıb kəndə qayıtmışdım, bura, bu evə. Onda rayon mərkəzində evimiz yox idi. Mən anamı çox istəyirdim, o yazıq ömrünü mənən dədəmə həsr elədi. Ölümü də beşcə dəqiqənin içində oldu; boğazında balıq tirəkəsi qalmışdı. Düz qırx günüyü evdən çıxmayıb, təkiliyə çəkilib zar-zar ağlayırdım, gözümün yaşı qurumurdu. Hərçənd mən dədəmə çəkmişəm, ana uşağı-zad olmamışam, amma neyniyim, elə bilirdim anam yox, körpə, köməksiz bacım ölüb. Ağıma axmaq fikirlər gəlirdi. Guya, ölən başım iflicdi.

Qırx birinci gün dədəm məni anamın şəklinin önündə gözüyaşlı görəndə sirsifətini elə turşutdu ki, birdən-birə öz adımlı unutdum. Şekli divardan çıxarıb, seyfe qoyub - dədəmin balaca seyfi vardı evdə, gözgörəsi yerə, jurnal stolunun üstünə qoyardı, annamadım sonra o seyf harda itib batdı - tərs-tərs: "düş qabağıma"-dedi, amma əksinə; mən onun ardınca mütiliklə addımladım. Gəldik Kürün qarağına. Bir xeyli Kürə baxdı, sən gecəyarı oturduğun yerdə durmuşduq, öz bağçamızın dalında...

Əziz heyrətləndi. "Bu hardan bilir mənim gecəyarısı orda oturmağımı?"

Qəfil elə bil axar suyun üzərində anamın əksini gördüm, Hıçqırdım. Gün günortadan keçməsəydi, deyərdim isti vurub məni. Az qala özümü atacaqdım çaya. Qolumdan tutub elə itələdi ki, qapımızın yanınacan yumbalandım. Əl atıb köynəyinin altından iri, polad tiyəsi par-par parıldayan bıçaq çıxartdı, addım-addım üstümə yeridi, gözlərindən qığılcım çıxırdı, həddən ziyadə ciddi adam olsa da, mən onu heç vaxt o cür zəhmli görməmişdim. Hasarın dibində büzüşüb vahimələndim, dedim, Xudaya, özün kömək ol, kişi qəzəbdən ağılını itirib, məni tikə-tikə doğrayacaq. O yaxınlaşdıqca polad bıçağın iti tiyəsinin bütün canımda hiss eləyirdim. Gəlib dayandı başımın üstündə. "Dur ayağa!" Qara çəkmələri də əlindəki bıçağın ucu kimi işim-işim işıldayırdı. Guya toz-torpaqlı kənddə yox, göyün üzündə yaşayırdı, buludların arasında gəzirdi. Hasardan tuta-tuta güc-bəla ilə qalxıb əlimin dalıyla yanaqlarımdakı toza bulaşmış göz yaşını sildim. O mənə baxdı, əlindəki bıçağa baxdı, arxaya boylanıb Kürə baxdı. Mən daş hasara pərçimlənmişdim, irəlində bıçağın tiyəsiydi, onun əlində... Gülümsündü acı-acı: "Kişiyə bax!" Bıçağı qoluna batırıb dirsəyindən biləyinəcən şramladı. Sonra bıçağın qanını baş barmağıyla sildi. Ölənəcən o kişinin qolunda həmin şram qaldı. O gündən mən ağlamağı tərk etdim. Dərd dərd üstə gəlsə də, o kişinin qolundakı çapıq kirpiklərimi nəmlənməyə qoymadı.

Dədəm darvazadan həyətə girdi, mən çöməlib gün batanacan hasarın dibində oturdum. Axır çaya baxmaqdan bezikib durdum, Kür qırağıyla üzəuşağı getməyə

başladım. İrəlində Kürün qırağındakı yulğunluqlar ləpə döyənəcən gəlib çıxırdı, qabaqdakı yulğunlar bizim evin dalındakından sıxdı. Bir xeyli irəlilədim, tez-tez əyilib daş-kəsək götürürdüm, əlimdə oynadıb acıqla suya tullayırdım. Sanki anam doğrudan-doğruya boğulmuşdu, mən də daşlaya-daşlaya çaydan hayıf çıxırdım. Beləcə, çayaşağı gedəndə gördüm onu birinci dəfə... Mürşüd şəklini çəkən biçərəni. Hayıf ki, bir az gec gördüm. Qız artıq qurulanıb paltarını geyinmişdi. Yolumu dəyişib düşdüm qızın dalınca. Gedə-gedə fikirləşirdim ki, bu mələk kimdi ayə, kənd adamı deyil axı. Di gəl, nabeləlikdən uzaq, yerli kimi karıxıb - eləmədən gedirdi. Paltarı bədəninə yapışmışdı, bütün qədd-qaməti gözümün önündəydi. Addımlarımı yeyinlədib ona çatdım. Bir az yanaşı yeriyəndən sonra ürəklənib salam verdim. Salamımı cavabsız qoymamağı uğurumdu. "Sən kimsən?" - bu dəfə uzun yolun yolçuları kimi xəbər aldım. "Adamam"-qımışdı; dilimizdə təmiz danışsa da ləhcəsi şirindi, elə bil ayrı millətin adamı azərbaycanca kəlmə kəsirdi. O, arxayındı, çəkinib - eləmədi. "Yox- pıçıldadım. -Sən adama oxşamırsan, mələksən..." Bunları öz-özümə pıçıldasam da, qızın qulağı almışdı. Addımlarını yavaşlıb soruşdu: "Sənin ananın dünən qırkı idi?" "Hə." "Sən qırx gündü ağlayırsan?" Gücsüzlüyümdən utansam da boynuma aldım. "Hə". "Anana yazığın əlir?" "Gəlir". Day heç nə demədi. Uzun sükutdan sonra mən onun adını soruşdum. "Aylin" - dedi. Bu ad bizim kənddən ötrü təzə idi. Neçə dəfə onun adını ürəyimdə təkrarladım ki, yadımdan çıxmasın. Amma həmin gün onun adını dilimə gətirmədim. Qız gedib girdi yetim Qasımgilin həyətinə. Qasımgilin bütün ailəsi yatalaqdan qırılmışdı. Yaşadıqları daxmanı da yandırmaq istəyirdi camaat. Di gəl, kənd soveti irəli yerimişdi ki, işiniz olmasın, boş evin day bir elə qorxusu yoxdu, intəhası, çalışın bir-iki il bu daxmaya yaxın durmayın. Sonra daxmanın qapısını qıfıllayıb açarı qoymuşdu cibinə. Dədəm kənd sovetinin hərəkətinə gülürdü ki, yaman diribaş, çoxbilmiş gədədi - kənd soveti həqiqətən dədəmin əlinin uşağıydı, dədəm hər yerdə onu "a gədə"- çağırırdı - ara soyuyan kimi daxmanı kiməsə satacaq, nə qopartsa qənimətdi...

Beləcə, qız mənə "sağ ol" deyib həyətə girdi, mən də, əli ətəyindən uzun, qayıtdım evimizə. Day anam yaddan çıxdı, düşdüm bu qızın oduna...

Amma yetim Qasımgilin xaraba daxmasını, həyət-bacasını kiməsə verib beşdən-üçdən almaq kənd sovetinə nəşib olmadı. Deyirdilər, rayon mərkəzindən ona tapşırıblarmış ki, təcili bu ailəni kənddə yerləşdir, elə elə razı qalsınlar. O da gətirmişdi bunları Qasımgilə. Yəqin anlamışdı ki, dünya dağıla, kənddə o xarabaya heç havayı da yiye duran tapılmayacaq. Həm də özünü yuxarıların gözündə işgüzar göstərmək istəyirdi. Tapşırığınızı ailəyə o dəqiqə ayrıca ev arayıb yerbəyer elədim. Ailə deyilən bir anaydı, bir qız. Ancaq indiyəcən inanmıram o arvadın Aylinin anası olduğuna. Çox yaşlı idi. Ya nənəsi idi, ya qohumu. Allah bilir. O qarının on səkkiz yaşında qızı olduğuna kim inanardı? Biz heç nə bilmirdik, axıracan da heç nə öyrənəmmədik; onlar kimdi, neçidi, hardan, niyə gəlmişdilər, nəynən dolanırdılar? O evə girib nəse öyrənmək müşküldü, bəxtin işləsəydi, küçə-bacada görseydin, salamlaşardın, qurtardı getdi. Day yaxınlaşmaq-filan nağıldı. Düzdü, kənddə bir xeyli cürbəcür şayiələr gəzdi - adamlar bilmədikləri haqda uydurmalar danışmağı xoşlayır. Ancaq əvvəl-axır kənd əhli bu gəlişlə barışıb ara söhbətlərinə son qoydu. Bircə falçı Xeyransa hardansa eşitmişdi ki, - bəlkə də özündən düzüb qoşurdu - o qarı, yəni Aylinin anasını, nənəsimi, hər nə işe cadugərdir, qara kəlağayını başına atıb sir-sifətini örtür, bardaş qurub, yeddi gün, yeddi gecə qımıldanmadan oturub gözəgörünməzlərlə söhbətləşir.

Bəlkə buna görə camaat özü də onlara qaynayıb - qarışmağa çəkinirdi ki, balama dəyməsin, balasın istəmirəm. Həm də, hamı kənd sovetindən həmin qarıya uzaqdan-uzağa hörmət görürdü ki, bu da bizim camaata sirayət eləyirdi.

Gələnləri kənd sovetinə kim tapşırırmışdı, mənim üçün indi də sirr-xudadı, ancaq onların adi adam olmadığı şəksizdi. Burasını "O gədə" dədəmə danışanda öz qulağımla eşitmişdim. Demə, kənd soveti onları yetim Qasımgilin evində öz xoşuna yox, gələnlərin öz arzusuyla yerləşdiribmiş. Yəni, qarı öz dili ilə deyib ki, bəs filan kənddə ailəliklə yatalaقدan qırılanların xaraba qalmış bir evi var, onu bizə verin.Yoxsa katib onlara rayonun mərkəzində əməllicə mənzil verməyə hazırmış. Di gəl, qarı iki ayağını dirəyib bir başmağa. Biz filan kənddəki evə göçəcəyik. Qarının istəyinin özü də bir müəmmadı. Kəndimizdə belə daxmanın olmağı ona hardan məlumdu? Başını çox ağrıtmayım, gələk mənim yaralı yerimə. Mən həqiqətən yaralanmışdım. O qızı Kür qırağında görən dəm köksüm qana bulanmışdı. Hələ də onu gözümün qabağına gətirəndə həyəcədən az qalır ruhum bədənimdən çıxa, yer üzü hələ eləsini görməyib. Ancaq mənim kimilər gəldi - gedərdi, Cahangir oğlu Həmid on səkkiz yaşlı gözəllər gözəlinin dərdindən divanə olub çöllərə düşmüşdü. Deyəcəksən ki, Leylilər də Məcnunlar tək çox gəlib - gedib, amma yox... Vallah-billah, eləsi yoxdu! Mürşüdün çəkdiyi şəklə baxma, ona valeh olmaqdan ötrü ağı başında olanın birçə kərə çöhrəsini görməyi kifayətdi. Beləcə, mən onun divanəsi idim, günüm daxmalarının həndəvərində keçirdi. Bəxtim güləndə qızı görüb kəlmə kəsirdim. Hardan gəlmisiz, nəçisiz, kimsiz, ilaxır... suallarına cavab almasam da o, mənimlə söhbətdən qaçmırdı. Havadan, Kürdən, dənizdən danışırıdım. Vəssalam... Duyurdum ki, çıxış yolu tapmasam, əvvəl-axır onu itirəcəm. Atamın onlara elçi gedəcəyindən danışmağa dəyməzdi. Kişi bəylərlə plov yemirdi ki, biği yağa batar, indi durub onu yetim Qasımın mal tövləsi boyda daxmasına göndərmək olardı? Heç qız özü də məni vəçinə almırdı. Söz-söhbət öz yerində, ancaq neçə kərə mərd-mərdanə gözümün içinə demişdi ki, bu sərsəm xəyalı başından çıxarmasan, axırı pis qurtaracaq. Mənsə öz aləmində çıxış yolu tapıb atamı da, Aylini də mat qoymaq qərarına gəldim; fürsət güdüb qızı zorlamaq lazım idi. Ertəsi hay-küy qopsaydı, bəkarətini pozduğumla hökmən evlənməliydim, nə dədəmin, nə də qızın qaçacaq yeri qalırdı. Bundan sonra qızla münasibətimiz hay-küysüz, sakitcə davam eləsəydi, gec-tez övladımız olacaqdı. Yənə dədəmin çıxış yolu qalmırdı. Dədəm bizi qəbul eləməyib ömürlük lənətləsəydi belə, mən Aylinlə dünyanın o başına getməyə razı idim. Mən vəhşi hərəkətimlə qızı da, dədəmi də ram eləyə bilərdim. Əsas fürsət gözləmək idi. Günlərin birində mən o imkanı, o fürsəti tapdım...

Day çox şeyi açıb - ağırtmıram, ancaq deyim ki, heç bir hay-küy- filan qopmadı. Yəqin qız heç kəsə heç nə deməmişdi. Əvəzində onunla görüşdən tamam məhrum oldum. Küçə-bacaya da anası ilə çıxırdı, mənə sarı baxmırdı da. Guya aramızda heç nə olub - eləməmişdi. Az qalırdım hirsimdən başımı divara çırpam. Mən nə axmaqmışam, nə vəhşiymişəm, İlahi! Hərdən bir ağılımdan hər şeyi dədəmə demək keçirdi ki, ay dədə, günah iş tutmuşam, indi kömək elə, günahımı yuyum, get filankəsin qapısına. Filankəsdən də ki, belim bağlı deyildi. Deyəsən, orda mənənnən ötrü gözü atan-zad yox idi. Dünyanın səkkizinci möcüzəsi yaransaydı - dədəmi ora göndərə bilsəydim, bəlkə də kişinin xoruzunu qoltuğuna verəcəkdilər. Çünki qıza yaxınlaşmağa macal yoxdu ki, danışmasa da çöhrəsindən biləm, mənə nifrət eləyir, biganədi, ya sevir... Özümüzük, istəməkdən keçdi, buna qəti əmindim ki, istəmir məni. Tutduğum əmələ də it kimi peşimançılıq çəkirdim. Ümid, heç olmasa ilğimsayağı, yalançı ümid dədəmə qalırdı. Amma bu arada anamın ili çıxdı, iki-üç həftə sonra dədəm mənə dedi ki, hazırlaş, səni evləndirirəm. Oğul istəyərdim o boyda kişinin sözünü sındıra...

Fatma çay dəstgahını gətirəndə Həmid kişi söhbətini yarımqıç kəsib siqaretini tüstülətdi...

* * *

Mən evləndim. Ancaq faydası yoxdu, fikrim-zikrim yetim Qasımgilin həndəvərindəydi, özümü güclə saxlayırdım. Yox yerdən kəkələməyə başlamışdım, kəkələmə də yox e, şeydi, demək istədiyim sözü yadına salammırdım, qalırdım kəsilə-kəsilə. Day müəllimliyin də daşını atdım, onsuz da əvvəldən həvəsim yox idi, diplom almaq xatirinə oxumuşdum. Yoxsa, mən boyda kişi geyinib-kecinib çıxsın südəmər uşaqların qabağına ki, bəs sən demə, yer yumurta formasındaymış, özü də fırlanırmış... fırransın də! - Həmid kişi qımışdı. - Mən müəllimiyə kişi sənəti kimi baxammadım. Onsuz da gec-tez dərs deməyi yığışdıracaqdım. Hər nə isə, bir gün belə, beş gün belə, günlərin birində dədəm mənə çəkdi kənara - demə, mən dəvə kimi başımı kola soxsam da, ayıb olmasın, dalım görünürmüş, ürəyimdəkilərdən, çəkdiklərimdən, bütün kənd bir yana (kənddə belə şeyi gizlətmək, cidanı çuvala doldurmaqdı), dədəmin də xəbəri varmış ki, bəs mən səni tez-tələsik evləndirdim ki, eşqin havası başından çıxsın, düzdü, zalımın qızı mələksimadı, ancaq əsl-nəcabətini tanımırıq, sən qəlbindəkini vaxtında dilə gətirsəydin, bəlkə də mən razılaşardım. (Bunu eşidəndə elə bil başıma qaynar su tökdülər, ay dadi-bidad, gör nələr itirmişəm!) Onsuz da bu gün getdim onlara. Məqsədim buydu ki, elçilik eləyim sənə. (Qulaqlarıma inanmadım, bu kişi nə danışır?). Gözdən uzaqda neyləyir - eləsin, kişinin arvadı bir dənə olar, sən də evlisən; bu gün - sabah ata olacaqsan, ancaq, ay əclaf köpəy oğlu, əlim-qolum bağlanıb, özgə çıxış yolu görmədim ki görmədim. Hə, beləcə, dünən axşamüstü üzünü qaranlığa salıb getdim yetim Qasımgilin xarabasına. Görüm bir də xaraba qalsın o yurdu, bayquş ulasın o xarabada, mən o qapını döyənəcən nələr çəkmişəm, Allah şahiddi. Axı, necə deyəcəm ki, ay qarı, sən gözəl-göyçək qızını ver beş-altı ay qabaq dədə-baba qaydasıyla toy eləyib evləndirdiyim oğluma. Nədi, nədi, oğlumun başına hava gəlib. Hər şeyi pulnan almaq olmur. Birdən qayıdıb mənə bu yaşımnda, a kişi, başına at təpib, desə, mən də qarının qanın axıtsam, el içində rüsvay olmarammı ki, dağ boyda adam köməksizin birini al qanına boyadı, özü də bu boyda mahalda başına kişi qəhətdi, qarıya əl qaldırdı, hə? Sonra el içində başına papaq qoyub gəz görüm, necə gəzirsən. Allah sənə lənət eləsin, bala!. Allah mənə də lənət eləsin... Allah cəmi ikiyaqlılara lənət eləsin...

Ürəyimdə yeri-göyü lənətləyə-lənətləyə qapını döydüm, ömrümdə ilk dəfə bu kənddə kiminsə qapısını oğru kimi döyürdüm ki, görüb-eləyən olmasın, bədzatdar min cür zurna çalardılar ki, ağsaqqal kişidi, bugün-sabah baba olacaq, üzünü qaranlığa salıb başıpapıqlısız qapını taqqıldadır. Özümə belə deməyə çürət eləyən tapılmazdı, arxamca ki min dastan düzüb qoşardılar. Ancaq ev başıpapıqlısız döyülmüş, qız qapını açıb ağızucu, könülsüz mənə içəri dəvət eləyəndə, mən də ürək-ürək ətrafa baxa-baxa kasıb komaya girəndə stol arxasında ədəb-ərkanla əyləşən cavan bir oğlan gördüm. Elə sən yaşda... Burasını deyim ki, o evdə mənə çox pis qarşıladılar. Təklif gözləmədən yanıma kətillə bassam da, qabağıma çay-may gətirmədilər. Üstəlik, qarı gözünün birini qıyıb oturduğu sandığın üstündəki mütəkkəni quçağına aldı, min ilin tanışları kimi: "Xeyir ola?" - xəbər aldı. Yəni ki, nə itin azıb buralarda? Dedim bəlkə yaxşı görmür, mənə kiməsə oxşadıb, özümü, az qala yeddi arxa dönənimi tökdüm ortaya. Vecinə almadı: "Uzatma e, nə sözün var?" Əstafürullah, işə düşmədik, bu qarı qan - qan deyir. Yox, mənə tanımağına yaxşı tanıyırdı, kimliyim ona bəlliydi. Dərsin bilməyən şagirdə döndüm. Neyləsəydi mənə azdı. Çağrılmamış qonağın səsi quyunun dibindən gələr, mənim səsimsə hələ eşidilmirdi, çünki fikirləşib tutarlı bir bəhanə tapmalıydım, ağılıma heç nə gəlmirdi. Axır çar-naçar gülümsünüb: "Qərib adamsız, - dedim, - bəlkə nəyəsə ehtiyacınız var, çəkinməyin. Gəldim əhvalınızı soruşum". Qarı üz-gözünü elə turşutdu, sanki dədəsinin gorunu söymüşdüm. "Biz dilənçi deyilik, qapını səhv salmışan". Day

söz güləşdirməyin mənası yoxdu. Qalxdım ayağa. Qapının ağzında çönüb oğlana işarə elədim. "Deyəsən, qonağınız uzaqdan gəlib. Bura adamına oxşamır". Oğlan artistfason yanını azca qaldırıb yüngülcə mənə baş əydi, nəse demək istəyirdi ki, qız aman vermədi: "Hə, mənim ərim qayıdıb, burda bizimlə yaşayacaq". Pıçqıltı düşdü. Mən dayanmayıb evdən çıxdım.

Belə, mənim sərsəri balam, nişanlım-zadım yox, elə birbaşa ərim. Deməli,-dədəm rus dilinə keçdi, yeri gələndə rus kəlmələri işlətməyi xoşlayardı. - U nas net nikakix şansov... tak çto, özünü yığ-yığmala, kişi ol, adam kimi yaşa, bizi el-oba qabağında yerə vurma...

Mən ona qulaq asmırdım, onu eşitmirdim, baş - beynim uğuldayırdı. Dədəmin tiyəsi par-par parıldayan bıçağı durmuşdu gözümün qabağında, səsim çıxmasa da ürəyim hayqırırdı, içimdə nəre çəkirdim: "Öldürəcəm onu! Tikə-tikə doğrayacam!" İş elə gətirdi ki, mən o oğlanı yetim Qasımgilin evində, qarının, Aylinin gözünün qabağında, dədəmin qolunu şırımladığı bıçaqla öldürdüm. Yeddi bıçaq vurdum yazığa. Qarıyla Aylin hay-haray salıb - eləmirilər, qan məni tutmuşdu, bıçağı yerə atıb oğlanın isti qanı axan döşəməyə oturub səssiz ağlayırdım, əl-ayağım əsirdi, tir-tir titrəyirdim, qan barmaqlarımın arasından yerə damdıqça bədənim buza dönürdü. Sağ qalanlar, deyəsən, öləndən çox, mənim əcaib görkəmindən qorxmuşdular. Lapdan Aylin nalə çəkdi. Qarı qızının başını sinəsinə sıxıb: "Kiri, tifiyim, Tanrı özü onun cəzasını verəcək,"- dedi. Beşcə dəqiqə keçməmiş polis rəisi Ərzuman başımın üstünü aldı. O vaxt onu təzəcə rəis qoymuşdular. Köpəy oğlu avçarkadan betər bilirdi iyi. Ər arvadına bir şillə vuran kimi Ərzuman girirdi araya. Sanki bacadan güdürmüş...

Əlqərəz, məni tutdular. O bədbəxti qanına qəltan eləyib yeddi bıçaq vurduğum günün səhəri Aylinlə anasımı, nənəsidiymi, o qarını gördüm deyən tapılmadı, ancaq üzü üzler görmüş falçı Xeyrənsə sonralar orda-burda qorxa-qorxa pıçıldaymış ki, guya, onun yanında o qarı ipək kələğayısı ilə başını, sir-sifətini örtüb bir xeyli yerində quruyub, dalısınca bizim ocağı elə qarğıyıb ki, Xeyrənsə o yaşınacan hələ heç yerdə elə qarğış eşitməyibmiş. Babalı Xeyrənsənin boynuna, deyir guya o qarğışdan sonra üç gün, üç gecə bizim bu mülkün ətrafında qapqara tüstü dumanlanıbmiş, intəhası, evdəkilər mənim hayımda olduqlarından - arvadım da təzəcə doğmuşdu - buna fikir verən olmayıb. O vaxtlar evimizin ətrafındakı ocağı, naməlum tüstünü gözü ilə gördüyünü deyənlər vardı. Çamaat mülkümüzün ətrafındakı halqavari tüstüyə aludə olub, tüstü öz-özünə çəkiləndəsə görüblər ki, ay dadi-bidad, təkçə tüstü yox, yetim Qasımın evindəkilər də qeybə çəkiliblər. Hər halda, Sovet hökumətinin güclü vaxtında nə qədər axtarılsaydı, itənləri tapmadılar...

Onların yoxa çıxmağı mənim işimi yüngülləşdirirdi, öldürdüyüm adama görə şikayətçi-zad yoxdu, amma ipinin üstünə odun yığmaq müşkül olan, gah Tanrıya, gah şeytana qulluq eləyən Ərzuman iki ayağını bir başmağa dirəmişdi ki, guya ana-balanı da mən öldürüb Kürə atmışam. Qulağıma inanmırdım, axı, Ərzuman qətl yerinə birinci gəlib qarıyla qızı görmüşdü. Bəs bu nə həngaməydi? Qarını demirəm, mən o qıza əl qaldıra bilərdim? Üstəlik, hardansa vodolaz-modolaz gətizdirib Kürün altını ələk-vələk elətdirmişdi. Dədəm neçə kərə xəbər göndərmişdi ki, indi başım qarışıqdı, səninlə haqq-hesabı özüm çəkəcəm, sağlıq olsun. Yenə Ərzuman dinç durmamışdı. Mat qalmalı işdi ki, sonralar dədəm Ərzumana dəyib - dolaşmadı. Bəlkə də ortada mən olan oyun hər ikisinə; dədəmə də, Ərzumana da ləzzət verirdi; görək kim qalib çıxacaq. Dədəm Ərzumanın kürəyini yerə vurdu. Düzdü, əvvəlcə mənə on iki il iş kəsdilər - hərçənd Ərzuman deyirmiş ki, mənim işim vışkılıqdı - ancaq dədəm Moskvayacan getdi, əvəzində məni təzədən həkim ekspertizasına saldılar. Əlimə dəlilik kağızı verib türmədən buraxdılar.

Aradan illər keçdi, dədəm öldü, uşaqlar böyüdü. Elə gün olmadı ki, Aylini görməyim. Yuxunu yatanda görərlər, Aylinsə ayıq vaxtı gözümün önünə gəlirdi. Qabaqlar qorxurdum, elə bilirdim qara basır məni. Sonra dedim qara məni çoxdan basıb, qaradan artıq boya yoxdu. Başladım "onunla" söhbətləşməyə. Rəhmətlik arvadım ölən gecə Kürün qırağında gözümə görünüb gülə-gülə dedi ki, bu gecə sənin toyundu. Bir elə fikir vermədim, fikrim-zikrim bu idi ki, arvad-uşaq duyuc düşüb xoflanmasın. Mənim ölüdən, ruhdan-muhdan çəkinən vaxtım ötmüşdü. Deyəsən, saymazyanalığım ona yer elədi, gülüş sifətində dona-dona görünməz oldu.

Axşam yuxuda üçünü bir yerdə gördüm. Yetim Qasımın evində arvadımı döşəməyə uzadıb boğurdular. Arvadım çığırmaq istəyirdi, əl-qolunu sağa-sola atıb onların əlindən çıxmaq istəyirdi. Mənsə tərpenmirdim. Hövlnak yuxudan oyanandasa gec idi. Arvad keçinmişdi. Yazığın boyun-boğazı gömgöydü...

Heç kəsi meyitə yaxın qoymadım. Arvadımı özüm yuyub kəfənləyəcəm - dedim. Hərə dediklərimi bir cürə yozdu. Mürdəşirə-zada etibar yoxdu, gedib orda-burda çərənləsə ki, arvadın boyun-boğazı gömgöydü, di gəl Ərzumanın qovğasından qurtar. Düzdü, Ərzuman nəkarəydi, rəhmətlik dədəm kimi, onunla "oynamaq" mənə də xoş gəldiyindən başın əzdirmirdim, camaatın da qeybəti heç vaxt vecimə olmayıb. Çünki dalımca danışılanları mənə çatdırmağa kişi tapılmayıb. Ən əsası, uşaqların, qızların ürəyinə xal düşərdi. Təklidə analarının meyitini görsələr də, boyun-boğazındakı göylüyə, barmaq izlərinə diqqətlə baxmamışdılar. Bir var vidalaşmaq üçün göz yaşları içində ananın ölüsünə baxasan, bir var el-oba: "Qarğa, məndə qoz var" - deyə, uşaqlar da nagüman-nagüman baxışlarını üzümə dikələr. Dillənməsələr də nəzərlərindəki itihamı oxuyam: "Ay dədə, bu nə məsələdi?"

Bir neçə il keçdi, böyük qızıma elçi gəldi. Doğrusu, qızı vermək fikrim yox idi, yenə Kür qırağında o, gözümə göründü - "Qızın toy günü oləcək",- dedi. "Cəhənnəm ol!- bağırırdım. - Cəhənnəm ol, fahişə"! Qulağıma dəli, vəhşi qəhqəhə gəldi, indi də yadıma düşəndə beynim uğuldayır. Həmin axşam mən böyük qızımın... Rəhmətliyin... - elçilərinə razılıq verdim..." - Həmid kişinin gözləri doldu, biğını sığalladı, dodaqlarını gəmirirdi, armudu stəkandakı çayından bir qurtum aldı, siqaret yandırıb söhbətinə davam elədi. - Toyuna beş gün qalmış qız yuxudan oyanmadı, yatmışdı ayılmaq bilmirdi. Həkim qalmadı, falçı qalmadı, cadu-piti qalmadı. Heç nə əsər eləməirdi. Arabir dodaqları tərpenirdi, gah da sir-sifətindən tər axırdı. Ay Allah, mən başıma haranın daşın salım? Şəhərdən gələn həkimlərin hərəsi bir söz deyirdi, öz zəifliklərin anlayıb, beşdən-üçdən alırdılar-yolçu yolda gərək, dönürdülər geriyyə. Day həkimə-falçıya umudum qalmamışdı, bilirdim ki, çarəsi varsa ondadı, gecəyarısı Kürün qırağına gəlib pıçıldadım. "Aylin, hardasan, istəyin nədi? Öldür məni, balama qıyma. Günahkarmsa məni cəzalandır..." Ətrafa qulaq kəsildim, sakitliyi, bədirlənmiş Ayın işığı çaya düşmüşdü. Qan beynimə vurdu... "Cavab ver, ifritə! Bilirəm ki, məni eşidirsən!" - çığırırdım, səsim uzun-uzadı əks-səda verdi. Kürün o tayından qurdbasan it hürüşü eşidildi. Toy günü bəy özü gəldi yanıma ki, el içində xar eləmə məni, Həmid əmi. İcazə ver, gəlini necə var, eləcə aparım. Nə olacaqsə, qoy bizim evdə olsun. Özlüyümdə dedim, icazə vermərəm, başqa fikrə düşərlər ki, xəstəlik-zad bəhanədi. Oğlan da yaxşı uşaq idi, deyəsən, indiyəcən evlənməyib. İzn verdim qızı elə yatdığı yerdən götürüb qoydular maşına, çal-çağırla apardılar oğlan evinə. Gecəsə xəbər gəldi ki, qız keçinib, - Həmid kişi gözlərini ovuşdurdu. - Həlbət ki, mən toyu saxlaya bilərdim, bəlkə də saxlatmağım məsləhətədi, saxlamadım... Kür qırağında gecəyarı eşitdiyim itin hökmran hürüşünə görə acıqcan axıra qədər gedib toyu pozmadım. Çünki belə qurtaracağı ağılıma gəlmirdi...

- Allah Ərzumana lənət eləsin...

- Ərzumanın məsələyə nə dəxli? - bayaqdan Həmid kişini dinləyən Əziz təəccübləndi.

- Deyəcəm, darıxma... Annadım ki, o biri qızları da eyni tale gözləyir. Təsədüf-filan özümü addatmaqdi. Bacarıb indidən başıma çarə qılmalydım. Balalarımın bədbəxtliyinə sakitcə baxa bilməzdim ki! Tale məni sənin dostun Kamal müəllimlə rastlaşdırdı. İlk görüşümüzdən başa düşdüm ki, bu adama inanmaq, bel bağlamaq olar. Day ömrümün çoxun yola salmışam, dünyanın gərdisindən xəbərdaram. Adamları ağızın açıb sözün deməmiş tanıyıram. Özün yaxşı bilirsən, Kamal müəllim gözü-könlü tox adamdı, bacarmadığı işə qol qoymaz. Onsuz da müştəriləri ona evində də rahat oturmağa imkan vermir. İntəhası, əhvalatım ona çox maraqlı göründü. Düz iki həftə gəlib qaldı burda. Bir-bir otaqlarda saatlarla tək-tənha otururdu - özü də şam işığında. Gündüzlər də otaqlara tünd pərdə çəkdirib yarıqaranlıq eləyirdi - gecələr Kürün qırağında gəzişirdi. Axır otaqların birində qərar tutdu. Aylinin şəkli qoyulan otaqda. Dedi bu otaqda nə var çıxarın. İki gecə ac-susuz girdi ora, şam işığında bardaş qurub əyləşdi, sonra nələr elədi, Allah bilir. Üçüncü gün məni çağırdı yanına ki, Həmid kişi, məni tələsdirmə, ən əsası, mənə ürəkdən inan, vaxtı gələndə mən sənə kömək eləyəcəm, sakitcə həmin vaxtı gözlə, beş günmü, on günmü, bir ilmi, üç ilmi, fərqi yoxdu, gözlə! Amma hələlik məbadə qızları ərə vermək fikrinə düşsəsen, yazıqdılar. İkincisi, bir rəssam tap, qoy Aylinin portretini çəksin, asarsan bu otaqdan. Ancaq ayrı heç nə qoyma bu otağa, qoy boş qalsın. Çalış portreti də heç kəsə göstərmə, kənddə artıq-əskik söz-söhbət olmasın. Camaat bu vaxtəni nə qədər tez unutsa, bizim işimiz rəvanlaşar. Şəkil hazır olanda zəng vurub məni çağırarsan...

Çağırdım, gəldi, şəklə baxdı, yenə gecə şam götürüb tək-tənha girdi Mürşüdün portret çəkdiyi otağa, səhəri açdı. Onu da deyim ki, bircə manat da pul götürməmişdi, haqqın iş başa çatandan sonra alacaqdı. Həlbət ki, pul-para gözümə görünmürdü, özüm cəhənnəm, ortaya qızlarımın baxtı, gələcəyi qoyulmuşdu. Səhər həyəətə düşəndə mənimlə üz-üzə gəldi, çünki bütün gecəni bu qovağın altında siqareti-siqaretə calaya-calaya dirigözlü açmışdım. Ağcaqanadlar, yalan olmasın, bir litr qanımi içmişdi. Qasımaqdan əl-ayağım qıpqırmızı idi, qollarım qan içindəydi. Beləcə, o, həyəətə düşüb gülümsündü, mənə dedi ki, darıxma, bildim işin çarəsi nədi, amma səbrini bas, gözlə! Soruşdum: "Nə qədər gözləməliyəm?" Dedi: "Özüm vədəsində sənə deyərəm..." Vəssalam, elə həmin gün çıxıb getdi şəhərə...

Allah Ərzumana lənət eləsin. Kamal deyir ki, işimizin yubanmağına Ərzumanın axmaq bir kəlməsi səbəb olub... Yoxsa, indiyəcən hər şey yoluna qoyulmuşdu. Nə işə, yazıya pozu yoxdu.

O dəmlər ki, Sovet hökuməti dağıldı, ölkədə hərəc - mərclik başladı - əslində, qarışıqlıq xeyli qabaq yaranmışdı - rayondakı qazdan ayıqların dövranı gəldi. Ayə, müstəqil respublika qururuqsa, bu ölkədən bizə niyə pay düşməsin? Bəs neçə ildi raykomların, prokurorların, kolxoz sədrlərinin yığıdığı pullar hara getsin? Gör rayonda nə qədər dövlətli var, arın-arxayın kef çəkə-çəkə, yığıqlarını yesələr, bəs haqq-ədələt harda qaldı? Onsuz da varlıların kürkünə birə düşüb, azca qorxudan kimi gətirib puldan-paradan verəcəklər ki, yumun ağızını... Günlərin birində, yox, lənət şeytana, axşamdı, rayondakı evdəydim, qapını döydülər. Əllərində tüfəng, bellərində tapança. Yuxarılardan eşitmişdim ki, belə bir şey gözlənilir, deyəsən, mənənən qabaq bir-iki nəfərin də evinə təşrif buyurub xeylaq pul almışdılar. O saat dalağım sancdı, barmağımı dişlədim. Söz yox, mən gələnləri tanıyırdım, ayrı vaxt həndəvərimdə hərəlməyə cürətləri nəydi? İndisə əyyam dəyişmişdi, o yan - bu yan eləsəydin, ev-eşiyini dağıdıb özünü də əzişdirəcəkdilər ki, bu haramzada neçə illər xalq malını dağıdıb, indi də müstəqilliyimizin əleyhinədir. O vaxt adamlar iki dəstəyə ayrılmışdı, hökuməti yıxanlar, bir də keçmişə, sovetlərə sadıqlar. Mən-

sə fikrimi bildirməmişdim, çünki mənə dəyib-dolaşan yox idi. Ömrümdə vəzifəm-zadım olmamışdı axı... Aha, axır ki, yada düşdüm, mənim də növbəm çatdı. Düzünə qalsa, mən bunu çoxdan gözləyirdim, görüşə də hazırdım. Qapıdakılar ağızın açmamış elə hal-əhval tutdum, sanki rəhmətlik dedəm dirilib gəlmişdi. İçəri dəvət elədim, yaxşı süfrə açdırdım. Yedik-içdik, gələnlərə sözlərinin mustafasını deməyə imkan verməyib qabağa düşdüm ki, bəs mən sizlərlə təkbətək əyləşib ürək söhbəti eləməyi nə müddətdi arzulayırdım, axı, müstəqil respublikamızın gələcəyi sizlərdən asılıdı. Siz götürmüsünüz bu ölkənin yükünü çiyinizə. Mən sizinlə fəxr eləyirəm! Hamınız məni yaxşı tanıyırsınız, rəhmətlik dedəm də pu... - əstəfurullah, az qala dəlilərin yadına daş salıb deyəcəkdim pullu kişilərdən idi, tez dəbbələndim, - sayılan kişilərdəndi, amma nə rəhmətlik dedəmin, nə də mənim heç vədə vəzifəmiz olmayıb. Niyə? Çünki dissidentlik vardı içimizdə. İndi, ay Azərbaycanın gələcəyi uğrunda ölümə gedən ərənlər, madam mənim qapımı açmısınız, azadlığımız uğrunda şəxsən mən özüm canımdan keçməyə hazırım. Bu yolda ev-eşiyimi də qurban verərəm, - onlara pul, qızıl lazımdı, evimi dallarına sarıyıb aparmayacaqdılar ki! Qonaqlara baxdım gözaltı, tərifdən, içkidən xumarlanmışdılar. Başçıları qalxıb səntirləyə-səntirləyə yanıma gəldi, mən durmağa macal tapmamış əyilib yanağımdan öpdü:

-Eşq olsun sənə, Həmid kişi! Çox sağ ol! Bizə sənə heç nəyin gərək döyül. Ancaq böyüyümüsən, gəlmişik məsləhətə. Bilirsən də, böyüksüz evdə otur, Allahsız yerdə oturma,- atalar məsəlini də dalqabaq dedi. -Biz bilirik pulu kimlərdən almaq lazımdı: katibdən, prokurordan, Ərzumandan...

Onun sözünü kəsib dodaqaltı mızıldandım:

- Görün Ərzuman neçə ildi polis rəisidi...

Başçı təsdiqlədi:

- Elədi... Amma, darıxma, hamısı cavab verəcəklər. Day dövrən bizimdi. Sənnən bircə istəyimiz budu ki, bizə böyüklük, ağsaqqallıq eləyəsən.

- Yaxşı, - razılaşdım. -Ancaq bunu açıb - ağartmayın.

Əhd - peyman bağlandı, qonaqlar getdi. İki gün sonra axşamçağı evdə oturmuşdum, qapı döyüldü. Başçı adam göndərmişdi ki, Ərzumanı Kürün üstündəki körpüdə haqlamışıq, durmayıb gəlsin. Həmid kişinin gözünün qabağında onu çaya atmaq istəyirik. Tez maşına minib getdim. Gördüm bəs, körpünün üstündə Ərzumanın belindəki tapançanı açıb, özünü də əhatəyə alıblar. Hamısı da silahlıdı. Ərzuman bilmir neyləsin, sir-sifəti ağappaq ağarıb. Məni görə kimi ətrafındakılar sevincək irəli yeridi:

- Gəldi, gəldi, indi atın bu əclafı Kürə, - Ərzumana işarə elədilər. - Əcəli tamamdısa heç, yox, sudan çıxacaqsız, qoy yaşasın.

"Ay başiboşlar, - dedim özlüyümdə. - Mən tapşırımdım axı, dilinizi dinc qoyun".

Başçını çəkdim kənara:

- Bunu öldürüb nə qazanacayıq? Qorxudan əsir, aparaq kabinetinə, nəyi var alağ əlindən.

Ağılına batdı, Ərzumanın yanına gəlib camaata acıqlandım:

- Biz qatıl döyülük. Haqq-ədalət tərəfdarıyıq. Bunu öz kabinetində sorğu-suala tutacağıq. Bacarır, cavab versin...

On dəqiqə sonra mən, başçı, ayrı iki nəfər başçının əlaltısı Ərzumanın kabinetində idik. Mən Ərzumanın kreslosunda oturmuşdum, o da şikayətçisayaq önümdə, başçı ilə üzbəüz. İki nəfərsə qapının ağzında, ayaq üstə ayıq-sayıqdılar. Budu öz kabinetində şagird kimi oturan Ərzuman. Mən onu ölümdən qurtardım. Çünki dikbaşlılığı xoşuma gəlirdi, erköynlüyü xoşuma gəlirdi, köntöylüyü xoşuma gəlirdi. Rəğbətim olmasaydı, neçə il polis rəisi işləyə bilməzdi, axırına çıxardım. Hələlikse məzələ-nə-məzələyə yünkülvari qulaqbürməsi verək, o da bizə, bizə-zada yox, mənə, ona

ikinci ömür bağışlayana "sağ ol" desin. Yoxsa, mənim onun malında gözüm vardı? Polis rəisi keçəndə cavandı, qapqara biği lotalanırdı. İndi keçəlləşib, biği ağarıb. Burnu da uzanıb. İpə-sapa yatmayan olsa da, ürəyi yuxadı, mən o bədbəxt oğlanı öldürəndə Ərzuman gəlib çıxdı, düzünü desəm, yaman qorxdum. Mənə elə gəldi ki, Ərzuman möhkəmcə əzişdirəndən sonra başıma bir güllə çaxacaq. O isə çiyimdən yapışib əlini saçlarıma çəkdi, "sakit ol,- dedi, -qorxma, Allah şeytana lənət eləsin". O, hardan bilərdi ki, mən qorxuram? Tutduğum əməl bir kənara, Ərzumanın gəlişindən qorxuram. Kiməsə: "Buna su gətirin" - dedi. Mən suyu içmədim, çünki qapının ağzında rəngi boğulub qapqara qaralmış, qaşqabağı yerlə sürünən, nağil dililə desəm, alt dodağı yer, üst dodağı göy süpürən dədəmi gördüm. Bəlkə də Ərzuman kişini mənnən əvvəl sezmışdi, yuxa hərəkətilə ona minnət qoyurdu. "Ömür gedir, ay Ərzuman, gör başımıza nələr gəlib"- düşünə-düşünə qımışdım:

- Belə, Ərzuman.. İndi görürsən, mən haqq-ədələt adamıyam?

Başını qaldırdı, bayaqdan ağappaq ağaran yanaqlarına qızartı çökmüşdü.

- Haqq-ədələt adamısansa, niyə o cavana yeddi bıçaq vurub qanına qəltan elədin?

Boğazım qurudu. Elə bil qurbağa gölünə daş atdılar. Dillənən yoxdu. O saat gözümün önünə Kamal müəllim gəldi. Yadıma onun təşviqləri düşdü. Başçının gözləri kəlləsinə çıxmışdı. Qapının ağzındakılar karıxmışdı. Susmağımdan, deyəsən, Ərzuman özü də xoflanırdı. Axi, camaat məndən çəkinirdimi, nəydisə, heç vaxt, heç kim bu hadisəni yada salmırdı. Lapdan kim-kim, Ərzuman üz-üzümə, gözü-gözümə sözünü dedi. Həm də dar ayaqda, quyruğu qapı arasında qalanda. Sonralar başçı mənə dedi ki, - keçən ilin yazında o, evində özünü asdı, amma deyirlər, intihara oxşamırmış, bütün bədəni qançır-qançırmış - elə bildim kabinetindəcə onu öldürəcəksən.

Mənsə bir xeyli dillənmədim, ağzımda dilim tərپənmirdi. Axırı, toxtayıb üzümü başçıya tutdum:

- Bura bax, mən sizin siyasətlə-filanla qurtardım. Bu siz, bu da Ərzuman...- deyib qalxdım. Day nələr baş verdiyinn bilmədim, ancaq hansı məclisdə qulağım aldı ki, başçı Ərzumanı əməlli-başlı soyub dağıdıb... Deyəcəksən ki, noolsun, polis rəisidi də, bir söz deyib. Ancaq o gündən yuxum-zadım pozuldu. Çünki tez-tez yuxuda öldürdüyüm oğlanı görürdüm. Sinəsindəki yeddi yaranın yeddisindən də qan axırdı. Kamal müəllim də bu işə xeyli təəssüfləndi. Day neyləyəsən, mənə ürək-dirək verdi ki, bir az döz. Guya, özge çarəm vardı. Kamal müəllim son ümidimdi.

- Bəs soruşmadın nə vaxtacan gözləyim?

- Sənin səbrin çatmırsa, gör mən nələr çəkirəm. Sən rayona gəlməmişdən mənə zəng elədi Kamal müəllim ki, hazırlaş, mən axtardığımı tapmışam... Lap açığın deyəcəm sənə, səhər sübhədən o mənə yox, mən şəhərə zəng vurmuşdum ki, neyləyim, bu dəfə nişanlamamışdan ikinci qızım Lətafət də əldən gedir. Məni sakitləşdirib dedi ki, hər şeydən xəbərim var. Hələdici döyüşə az qalıb. Qıfılın açarı Əzizin əlindədi. Onun dediklərinə sorğu-sualsız əməl eləyin...

- Mənim əlimdədi? - Əziz təəccübdən karıxdı.

- Hə, - Həmid kişi təsdiqlədi, - Kamal müəllimin sözləridi.

- O... - Əziz çəkinə-çəkinə dilləndi, - bilir nə dediyini...

- Hə, Kamal müəllim ağıllı adamdı...

- Yaxşı, bəs Lətafətə nə olub?

- Yatır...

- Xəstələnib?

- Yox, -Həmid kişi heysiz-heysiz dedi. -Uzaq olsun, rəhmətə gedən qızım kimi, oyanmaq bilmir üç gündü. Başım çıxmır nə həngamədi, bu dəfə mən əmrin əleyhinə ketməmişəm axı...

- Həkim gəlmişdi?
- Yox, həkimlikdi yəni...
- Hökmən həkim çağırın...
- Yaxşı.
- Onun yanında kim var?
- Bacısı... Həqiqət...
- "Onu Lətafətin yanında tək qoymaq olmaz".
- İcazə verin, mən qızı görüm...
- Həmid kişi itaətlə qalxdı:
- Nə deyirəm...
- Əzizə daxilən güc gəlmişdi, guya, doğrudan-doğruya, yer üzündəki bütün qıfıllı qapıların açarı əlindəydi. Qapını döymək istəyəndə Həqiqət otaqdan çıxdı.
- Oyandı...
- Lətafət gözlərini açmağına açmışdı, amma deyəsən heç nə kəsdirmirdi. Sifətinin qanı qaçmışdı, elə bil neçə ilin xəstəsiydi.
- Necəsən, bala?
- Noolub? -oyananın səsi zəif çıxdı. Əziz barmağını dodaqlarına apardı.
- Heç... - Həmid kişi də arıfdı...- Deyirəm necə yatmısan?
- Oyanan Əzizin başının üstündə durduğundan nə heyrətlənirdi, nə utanırdı. Bacıları otaqda tək qoymaqdan savayı çarə yoxdu, bəlkə özünə gələndən sonra nəse danışaydı.
- Gedək bir şey yeyək, bir az da vuraq, -Həmid kişinin kefi durulmuşdu. Əzizə inamı birə-beş artmışdı. "Bu peyğəmbər övladiymiş, qapıdan girməyi ilə qızın oyanmağı bir oldu". Və "peyğəmbər övladına" "vuraq" - deməyindən xoflanıb sözünü dəbbələdi:
- İstəyirsən sən içmə...
- Yox, niyə? - Əziz pilləkənləri enə-enə dedi. - Hər şey yaxşılığa doğrudu, vurmaq yerinə düşər.
- Həyətdəki stol arxasında yerlərini rahatlayan kimi Fatma xörək gətirdi. Birinci qədəhi vurmuşdular ki, Həqiqət həyətdə göründü...
- Nooldu yenə? - Həmid kişi ağızındakı tikəni udub xəbər aldı.
- Həqiqət yaxınlaşıb çarəsiz-çarəsiz boynunu bükdü:
- Təzədən yuxuya getdi...
- Əziz yeməyini saxladı. "Küpəgirən, sənin də barmağın var bu işdə..."
- Həmid kişi özündən çıxdı.
- Get onu silkələ, şillələ, ançaq oyat...
- Sakit ol, Həmid kişi, qız bir kərə oyanıbsa, demək, üzü bəridi...
- Həqiqət ikinci mərtəbəyə çıxdı. Yeməkdən əl götürmüşdülər...
- Rəhmətə gedən qızın da arabir özünə gəlirdi?
- Yox.
- Görürsən, hər şey düzələcək...
- Bəs, neyniyək? - Həmid kişi birdən-birə yazıqlaşdı.-Kamal müəllim sənə çox umud eləyir...
- Bura bax, Həmid kişi, gəl biz bir iş görək...
- Məsələn...
- Qızını nişanla mənə... - sanki Əzizə kimsə hökm verirdi.
- Nə danışırısan, mənə ələ salmısan, ya keflənmişən? Mən nə hayda, sən nə hayda...
- Ciddi sözümdü, - Əziz pıçılıya keçdi, - Kamal tapşırmaıyb mənim dediklərimə əməl eləyin?
- Həmid kişi tamam çaşdı:
- Tapşırmağına tapşırıb e... Amma bu oyun-oyuncaq deyil axı...

- Bilirəm, evlənmək məsələsində səmimi deyirəm. Qoy bizə əmr eləyənlər görsün ki, biz heç nədən çəkinmirik...

- Qəribə işdi, deyirsiz keçmiş günahlarıma görə doğma balamın həyatınan oynayım?

- Oynamaq neyçün, gec-tez qızı birinə verməlisiz, ya yox?

- Bala, sən bura kitab yazmağa, iş görməyə gəlmisən, ya evlənməyə? - Həmid kişi hövsələdən çıxırdı.

- Bilmirəm, sizi necə anladım? Bəlkə heç ehtiyac da yoxdu buna. Elə bilin, bu, Kamalın əmridi...

Həmid kişinin dodaqları qaçdı:

- İndiyəcən mənəncə ancaq rəhmətlik dədəm əmrlə danışib.

Zəmanə dəyişir...

-Bağışlayın... Sizi inandırmaqdan ötrü...

Həmid kişi əllərini qaldırdı:

- Yaxşı, birdən xeyir işin axırı vayla qurtarsa... şər deməsən xeyir gəlməz...

Böyük qızım...

- Bildim, bildim... Heç nə olmaz, söz veririk.

- Kim söz verir?

- Mən! Kamal! - qulağına Kamalın səsi gəldi. "Əhsən!"

- Aha... - Həmid kişi fikrə getdi. - Kamal müəllim səni o qədər tərifləyib ki, açığın desəm, mənim e'tirazım yoxdu...

Meylin hansınadı?

- Yatana... e... Lətafətə...

- Gərək bir qızın da ağzın arayım axı...

-Hələlik ikimiz razılaşaq, o sonrakı işdi, - Əziz qabaqdangəlmişlik eləyib "qızın razıdı" demədi.

- Yatır axı o yazıq...

- Qorxma, oyanacaq...

- Sonra peşmançılıq olmaz ki?

- Yox.

- Sonra? - Həmid kişi pıçıldadı.

- Nə sonra?

- Başqa neyləməliyik?

- Hələlik heç nə. Həkim çağırın, qoy qıza baxsın. Ziyanı olmaz.

-Yaxşı, - Həmid kişi ürəklənib yeməyə girişdi.

- Hə, bir də mən Ərzumanla görüşmək istəyirəm. Olar?

- Olar, olar. İndi o, pensiyaya çıxıb, günü rayondakı çayxanada keçir. Əlinin çayxanasında... Çənəsinin altına salmağa adam axtarır. Axşam mən zəng vurub ona deyərəm, sabah görüşərsiz...

Həmid kişi iştahla yeməyə girişmişdi. Əzizinsə iştahı küsmüşdü.

-Mən otağıma qalxıb dincəlim bir az. Bizim ovçu Pirim gəlsə, deyün gözləyirəm onu...

Həmid kişi ağzı işləyə-işləyə başını tərpətdi...

* * *

Əziz əllərini başının altına qoyub tavana baxa-baxa fikrə getmişdi. Deməli, bütün əməllər Kamalın qurğusudu. Başı burdadı, ayaqları şəhərdə. Əlyazmanın yoxa çıxmağının da açması belədi ki, lazımsız işlərlə məşğul olma. Həllədicə vaxt yaxınlaşıb... Hər halda, Kamalı qara rəngə boyamaq lazım deyil, mən özüm nəse qeyri-adilik görmək xatirinə yapışdım yaxasından. O da bir xeyli irəli durmadı ki, sənənin başına nəse gələcəyindən qorxuram. Yalan, ya doğru dediyini Allahdan başqa bilən tapılmaz, ancaq görək mən bu lənətlənmiş mülkə gələndən qeyri-adi nə görmüşəm? Belə baxanda heç nə! Şəkil görmüşəm, yuxudan oyana bilməyən

yatağan qız görmüşəm, yuxu görmüşəm. Noolsun? Yuxunu rayon mərkəzində də, hələ desən şəhərdə də göürdüm. Bəlkə biz elə özümüz özümüzü xoflandırırıq Faktiki əldə heç nə yoxdu, axı. Mürşüd deyir şəkildəki o geçə Kürün qırağında yanımda dayanmışdı, lap dəqiqi, mənim yanımda oturmuşdu. Belə çıxır o, mənə Mürşüddən yaxın idi. Bəs niyə mən heç nə duymamışam? Ağılla, soyuq başla düşündə, əlimizdə ağ əlcəyin sağ tayından başqa heç nə yoxdu. Həmidin söylədikləri nağıldı, ən azı ona görə ki, aradan bir igidin ömrüycə ötüşüb. Ola bilər birinin üstünə beşini qoyub şişirdir. Özgəsi üçün adi hadisələrdi onun arvadının, qızının ölümü, öz başına gələnələr. Lotuluq eləyib yazığın birini qanına boyamısan, çoxlu pul verib bədbəxtin qanını batırmısanız, indi də yekə-yekə danışırısan ki, rəhmətlik dədəm yaxşı kişiydi, nə bilim, filankəsin qızın belə zorladım, polis rəisinə belə dedim, cəhənnəm ol, otuz ilin qatili! Sənnən nə desən gözləmək mümkündür, arvadım yatdı, səhər durmadı, boyun-boğazı da gömgöy. Bəlkə arvadını doğrudan-doğruya özün öldürmüşsən, çətini bir dəfə əlin qana bulaşındı. Bəlkə Mürşüd düz deyir, burda bizlik heç nə yoxdu, özgənin işinə burnumuzu soxmayıb şəhərə qayıtmağımız məsləhətdi? Əgər sonluq yaxınlaşırsa, bu həngamənin axırınacan getməyə səbrim çatar. Mürşüdü də dilə tutaram. O, mənə çox lazımdı. Görəsən çöldə başına bir iş-zad gəlməz ki? Həqiqət deyirdi, güclə yeriyirmiş. Dodaqaltı ufuldayırdı da... Həqiqət... Yaxşı yadıma düşdü. Deyəsən o, nələrdənsə xəbərdardı. Cadugərdi, küpəgirəndi, hər nədisə... Biz qapını açıb Lətafətin yanına keçmək istəyəndə Həqiqət qapıdan çıxdı ki, bacım oyanıb. Gözləri sevincdən parıldayırdı. Biz otaqdan çıxıb həyətdə düşdük, sonra Həqiqət həyətdə göründü ki, bacımı yenə yuxu apardı... Elə Həqiqət bacısının başına oyun açıb, onu robota döndərir. "Yat!" - əmrini verib ağılı başından alır, kefi istəyəndə oyadır.

Əziz ağılına girənlərdən vəcdə gəldi, özünə filosof kimi baxdı. Yaxşı, görəsən, Lətafət yuxu-zad görür? Görürsə, necə yuxulardı? Bəlkə rəyasında Aylini görür, onun ittihamlarından kiçilib yumağa dönür. Gizlənməyə yer axtarır? Bəlkə bu yuxu Lətafətin məhkəməsidə, atasının törətdiklərinə cavab verir, sorğu-sual qurtarandan sonra qız öz-özünə oyanaçaq? Bircə şeyi anlayıram ki, uzanıb hər şeyi saf - çürük eləmək azdı, hərəkətə gəlməliyəm. Bu ölü həyət-baca kimi hər şeylə barışmaq ən asan yoldu. Ancaq bu həyət, bu bağ-bağat həqiqətən öldü, kənd yeri, belə iri həyət, yaşıllıq - ətrafdan mal - qara səsi gəlmir, heç it-pişik də gözə dəymir.

Yerindən durub sakitcə otaqdan çıxdı, ayaqlarının ucunda, ehmalca Lətafət yatan otağın qapısına yaxınlaşdı, qulağını qapıya dayadı, səs-səmir eşidilmirdi. Zərblə qapını itələyib içəri girdi, Həqiqət pəncərədən həyətdə baxırdı, Əzizi gördüyünə təəccüblənməsə də qaşqabağını tökdü.

-Heç olmasa qapını döyəydiniz?

Əziz gülümsündü:

- Qorxutdum səni?..

- Yox, - Həqiqət divara söykəyib soyuq-soyuq ona baxdı.

- Üzr istəyirəm...

- Nolar, nişanlıyı görməyə gəlmisən...

- Bunu sən hardan bilirsən?

- Gizləndi?

Əziz irəli yeriyib Lətafətin başının üstündə dayandı. " Ona bunu Həmid deyə bilməz, Həmid aşağıda yeyib-ıçirdi özüyün..."

- Necədi? - Əziz yatana işarə elədi.

- Gördüyünüz kimi. Oyanmır... - Həqiqətin baxışlarından, səsindən istehza yağırdı.

- Bura bax, cadugər, - Əziz əsib -coşdu. - Bu qızın başına bir iş gəlsə, mən səni öldürəcəm.

- Onda atamı gör. Babamın bir bıçağı qalib onda... Adam öldürməyə yararır...
- Həqiqət vecsiz-vecsiz əlini yellədi. - Həşərat...

- Nə? - Əziz qulaqlarına inanmayıb karıxdı.

- Şükür elə ki, o, sənin kimi yaramaza vurulub. Yoxsa, səni diri-diri basdırardım... - Həqiqətin sir-sifəti birdən-birə qəzəbdən alışıb - yanırdı, ya Əzizin gözlərinə işıq düşürdü.

-İtil burdan, filosof, kişiciyəz!

Elə bil külək götürüb bir anda Əzizi dəhlizə tulladı, deyəsən, qapı da öz-özünə açılıb - örtüldü. Yaxşı ki dəhliz bomboşdu. Əziz yüngülcə içini çəkə-çəkə ayağa durub önündəki qapını döymək istədi, amma əllərini yanına salıb üst-başını çırparaq həyəət düşdü. Fatma süfrəni yıışdırırdı.

- Rəssam gəlib çıxmadı?

- Gəlib, - qadın ağızucu cavab verdi.

- Hanı bəs?

- Hamamdadı, çimir.

- Bir şey ovlayıb?

Fatma başını buladı.

- Həmid kişi hanı?

- Getdi həkim gətirməyə, - qadın boşqablarla dolu sinini stoldan götürdü. - Dirsəyindən qan axır...

- Nə? - Əziz yaxşı eşitmədi.

Qadın təkrarladı:

- Odey, dirsəyin qanayıb...

Həkim gedəndən sonra Həmid kişi Əzizi kənara çəkib dedi ki, gic oğlu gic gözünü bərəldib məndən soruşur nə sirr-xudadı bu? Nəbzi də yaxşıdı. nəfəsi də qaydasındadı, naşatır da iylətdim, yatan adamdı də... Mən belə şeyle birinci kərədi rastlaşırım. Ancaq oxumuşam ki, qədim Hindistanda, Uzaq Şərqdə meditasiyaynan məşğul olan adamlar qırx gün qırx gecə torpağın altında qalıblar. Fərq bundadı ki, üstlərini torpaqlayan kimi onların ürəyi dayanıb, sonra, qarxıncı gün təzədən başlayıb vurmağa. Belələri oralarda indi də var. Amma bizim yerlərdə... Bu adamın daxili orqanları normal fəaliyyətdədisə, ən azı aclıqdan, susuzluqdan, bağışlayın məni, ayaqyoluna getmək istəyindən oyanıb yerindən durmalıdı, elədi, ya yox? Vallah, ay dayı, baş açmıram... Bu da sənə şəhərdən rayona işləməyə gələn cavan, savadlı həkim, hamısı pulnan diplom alan südəmərlərdir. Guya rayonda bundan yaxşısı yoxdu. Qlavraç özü bunu məsləhət gördü. Bu da ki, gopladı, gopladı, dalınça dedi ki, ay dayı, bəlkə qızın qolunu çərtib yarasına duz basaq, bəxtimiz kəssə, ağrıdan özünə gələr. Dedim, a bala, nə danışırsan, mənim qazım Məlikməmməddi, nədi? Dedi, onda icazə ver, gəlib hər gün xəstəyə baş çəkim, bilirsən, dayı, dissertasiya yazmaq fikrindəyəm, təbabətdəki belə qeyri-adi hadisələrdən yazmaq həm elmi işdi, həm sensasiya! Dedim, bala, uzunçuluq eləmə, al pulu, üzüsuluykən sürüş, bir də buralarda görünmə... Deyəsən, çox verdim haqqını; həyəət qapısının ağzından qayıdırdı ki, qoy bir də yaxşı-yaxşı baxım, bəlkə xəstəxanaya aparıb əməllicə müayinədən keçirək. Dedim, bala, get ağılına dua yazdır, məni özümdən çıxarma... Day heç nə demədi. Bu da belə, sənin istəyini yerinə yetirdim. Bir az qabaq Ərzumanın evinə zəng vurdum, açdım məsələni ki, bəs şəhərdən qonağım gəlib, səni görmək istəyir. Qulaqlarını şəkələdi ki, nə işdi, day mən açıb - ağartmadım, elə üstüörtülü ucundan-qulağından anladım ki, ürək-göbəyini yeyib səhərəcən qarınayğırıya düşməsin. Dedi pensiyaner adamam, qoy gəlsinlər evə. Bütün günü evdəyəm. Zarafata saldım ki, evdə sənə baha başa gələr, sən elə Əlinin çayxanasında girlən, day o da dərinə getmədi, əlqərəz, razılaşdıq. Nə isə, gecən xeyrə qalsın, mən getməliyəm. Başqa bir istəyin olsa, xəbər elə...

Həmid kişi otaqdan çıxanda Əziz soruşdu:

-Mürşüd hardadı e?

Həmid kişi ətrafa elə təəccüblə göz gəzdirdi ki, guya, rəssam indicə yanlarında imiş.

- Fatma deyir çimib, gedib otağına ki, yorğunam.

Həmid kişi otaqdan çıxdı. Bir azdan qapı astaca döyüldü. Mürşüd içəri girəndə Əziz əməlli-başlı sevindi:

- Hə, ovçu qardaş, harda qalmısan? Ovun uğursuz keçib, gözə görünmürsən. Əşi, kefini pozma...

- Nə ovbazlıqdı, canım, güclə yeriyrəm, canımı bir günlük bu həyətdən qurtarmaqdı məqsədim. Sənnən yaman niğarandım, - Mürşüd çarpayıda oturdu, - mənə burda heç nə saxlamır, səni tək qoyan deyiləm...

Əziz otaqda var-gəl eləyirdi, çarpayının qabağında dayanıb Mürşüdə:

- Çox sağ ol, - dedi, -amma inan, mən dönə bilmərəm, mən tanımadığım rəqiblərlə şahmat oynayıram. Sənəsə yol açıqdı...

- Yox, - Mürşüd yastığa dirsəklənib içini çəkdi, - Mən qalırım. Ova da getməkdə heç nə itirmədim. Düzdü, əzabı, əngəl-azarı çoxdu, amma xeyli şeylər öyrəndim. Yəqin sənə də maraqlı gələr. Hələ bir de görüm, buralarda bir şey üz verməyib ki?

Qəfilcə Əzizin dirşəyi gizildəsə də:

- Yox, - dedi, - sakitlikdi...

- Onda yaxın otur, qulaq ver. - Əziz çarpayının qırağında əyləşən kimi Mürşüd yavaşdan: - Həmid qaniçənin biridi, neçəsinin qanına bais olub...Ovumu ona görə uğurlu sayıram ki, şikarım Həmidin fəndləridi... Pişim-pişimlə dilimin şirin yerinə salıb bu kəndin, bu lənətlənmiş mülkün ətrafındakı bir çox mətləbləri mənimsədim, baxma ki, bu sirri özümlə gora aparmaq barədə Allaha, peyğəmbərə and içmişəm - yoxsa, hansı dəli mənə bir kəlmə söz deyirdi, camaat canından bezməyib ki - amma Tanrı günahımdan keçər, bu gecə sənə hər şeyi danışacam, o dünyada mənə zəmin durub birtəhər aradan çıxararsan...

- Ehtiyac yoxdu, mənə söyləyiblər hər şeyi...

- Belə... - Mürşüdün qaşları çatıldı. - Kim söyləyib?

- Həmid...

- Sən ona inanırsan? O, sənə düzünü deməz axı...

- Doğru-yalan, hər halda, günorta mənə çənəsinin altına salıb bir xeyli olub-keçənləri xatırladı.

- Bəs, sən neylədin?

- Heç nə, qulaq asdım...

- Sənə dedimi, yetim Qasımın xarabasında yurd salanları öldürüb, nədi, nədi, şəkildəkinə gözü düşübmüş, düzünə qalsa, mən axmaq indi kələfin ucunu tapıb annayıram portretin çəkdiyim bədbəxt kimdi? Sənə dedimi doğma arvadını yatağındaca boğub, dedimi böyük qızına, zorla, bilmək olmaz, ya da aldadıb, zəhər içirdib... İndi də gözüne ölənlerin ruhu, cin-şeytan kimi görünür, rahatlıq vermir ona...

Əziz zarafatyana:

-Cin-şeytan burda çoxlarının gözüne görünür...

Mürşüd payını götürdü:

- Mən daha gözümə görünənlərdən yox, Həmidin özündən qorxuram. Həm də, kəndlilərin çoxu o qadını müxtəlif qiyafədə bu həyətdə görüb. Yəqin ona görə bu mülk adamsız qalanda da xofdan həyətdə girən olmur. Gecələr bura lap dəhşət saçır. Fikir vermirsən ki, bu boyda həyətdə bir dənə bar verən ağac yoxdu, amma deyirlər, əvvəllər bu həyətin mer-meyvəsi aşib-daşarmış. İkincisi, sən bu xarabada mal-heyvan, qoyun-quzu, toyuq-cücə səsi eşitmişən?

- Həmidgil heyvan saxlamır axı...
- Bəs qonşular? Bəs örüşə gedən, örüşdən qayıdan heyvanların səsi? Bəs xoruzların banı?..
- Bəlkə, qonşu evlər uzaqdı, ona görə səs-zad eşitmirik?!
- Gəl özümüzü aldatmayaq. Elə bil bu mülkün, bu həyətin ətrafına gözəgörünməz divar hörüblər...
- Bəs ağcaqanadlar? Onları da canlı saymaq olar, həyət doludu, pəncərədən baxmağın kifayəti...
- Ağcaqanadları hesaba alma, onlar əzab verəndi, incidəndi, qansorandı...
Əzizin yadına nəse düşdü:
- Sənin gözünə şəkildəki görünən gecə, deyəsən, həyətdə mənim qabağımı bir küçük kəsdi, hələ desən, Kürün o tayından boğuc bir hürüşmə də gəldi. Qabağımdan keçən küçüksə, hürüb - eləmədi, eləcə qaçıb getdi...
- İtləri də sayma, əstafürullah, onların əti yeyilmir, murdar heyvandı, ağzında it deyirsən...
- O dəfə də günorta Həqiqətlə gəzirdik, - Həqiqətin adını çəkəndə yenə dirsəyi göynədi, - bağçada... həyəti quşların səsi görmüşdü. Ancaq ha baxdım bircəyini də görmədim. Ağaclar çox yekədi... Sənin alnın harda göyərüb...
- İndi görürsən? Ayağım çıxan gecə həyətdə girmək istəyəndə alnım dəydi darvazaya. Özgə vaxt olsaydı huşumu itirərdim. Ondasa elə bilirdim qiyamət günü yetişib...
- Kstati, mən o qadını, nə bilim qızı yuxuda gördüm. - Əziz ayağa durub kitab rəfinə yaxınlaşdı. - Elə bu otaqda. Əlcəyini yaddan çıxarıb qoymuşdu stolun üstündə. Gizlətdim kitabın arasında. - Əziz Mürşüdün yanına gəlib kitabı vərəqlədi. - Külə dönüb. Elə bil vərəq yandırmısan. - Kitabın arasındakı qapqara kül döşəməyə düşüb az qala min yerə parçalandı.
- Mürşüd gah eynəyini çıxarırdı, gah taxırdı. Gözləri bərəlmişdi. Əziz içini çəkib:
- Mənə inanmırsan? - yazıq-yazıq soruşdu, guya cavab həddən ziyadə qiymətli idi.
- İnanıram, - Mürşüd dedi.
- Mənim əlyazmam da yoxa çıxıb, - Əziz ürəklənib pıçıldadı.
- Bəs deyirdin təzə heç nə yoxdu? - Mürşüd çarpayından durub masa arxasındakı stulda əyləşdi.
- Hələ bu harasıdı, - Əziz lap yavaşdı, Mürşüd onun səsini güclə eşidirdi, - Həmidin qızı Lətafət oyanmaq bilmir...
- Anlamadım...
- Yatır...
- Lap yaxşı, qoy yatsın da...
- Üç gündü oyanmır... Günorta beş-on dəqiqə gözünü açmışdı, ancaq ətrafda nə baş verdiyin düz-əməlli kəsdirmədi. Deyəsən, heç bizi tanımadı da...
- Bizi, yəni kimi?
- Məni, atasını, ba... - "bacısını" sözün dilinin ucundan qaytardı.
- Sən bilən o, yatır, ya özündən gedib...
- Hardan bilim, amma bacısından gözüm su içmir...
- Nə mənada?
- Mənasız-filansız, şübhələniyəm, vəssalam...
- Deyirsən, qızı oyanmağa qoymurlar?
- Bəlkə də... - Əziz Mürşüdlə üzbəsurət stulda yerini rahatladı.
- Doğma bacısının da bunda əli var?
- Nə deyim... - Əziz siqaret yandırdı və onun masanın üstünə atdığı qutudan Mürşüd də bir siqaret götürüb iylədi. Çəkən olmasa da tütün iyindən xoşu gəlirdi.
- Bəlkə gedək ora?

- Hara?
- Gedək mən də qıza baxım. Yatana... Hər halda, xəstə sayılır o. Xəstəyə baş çəkmək qəbahət-zad deyil ki! Nə quruyub qalmısan...
- Nə deyirəm... - Əzizə elə gəldi ki, etiraz eləsə Mürşüd nələrdənsə duyuc düşəcək. - Gec deyil? Bəlkə sabaha qalsın?
- Yox, yaqın Həmid də ordadı... Həkim gəlmişdi?
- Mən görməmişəm, deyirlər gəlib.
- Nə deyib?
- Heç nə, - siqareti axıracan çəkməyə Əzizin hövsələsi çatmadığından külqabına basıb söndürdü. - Baş açmayıb...
- Mürşüd qalxdı:
- Həvəsin yoxdusa, mən tək gedərəm.
- Əziz onun ardınca ayaqlarını sürüdü:
- Yox, gəlirəm...
- Həmid Lətafətin çarpayısının yanındakı stulda oturmuşdu. Fatma səssiz-səmirsiz qapının ağzında əmrə müntəzirdi, arabir kirpikləri öz-özünə qapanırdı, adama elə gəlirdi ki, qadını yuxu basıb, çarpayıda oyanmaq bilməyən Lətafətə həsəd aparır, amma sağa-sola qaynayan bəbəkləri dipdiri, apayıqdi, sanki bir gecəlik yuxusunu bircə dəqiqənin içində ayaqüstü gözlərini yumub - açmaqla alırdı. Həqiqət pəncərənin çıxacağında oturub gah gözlərini məchul nöqtəyə dikirdi, kah da çönüb, pəncərənin ağ pərdəsini qaldırıb həyətə baxırdı, lakin çətin bir şey görəydi; bayır qaranlıqdi.
- Onların qapını döyüb içəri girməsi ölgün otağı qəfil canlandırdı, Həqiqət cəld qalxıb iri stolun - otaq özü də çox böyükdü - arxasındakı stulu rahatladı və bəzək-düzəksiz:
- Əyləşin, Əziz müəllim... - dedi.
- Əziz çaşsa da tez:
- Qoy Mürşüd otursun, - dedi, - mən burda əyləşərəm, - keçib Həqiqətin yerində pəncərənin qırağında oturdu, Həqiqət çarpayıda, bacısının ayaq tərəfində özünə yer elədi.
- Fatma otaqdan çıxdı.
- Mən indicə Əzizdən eşitdim qızın halın, - Mürşüd üzrxahlıq elədi. - Vaxtsız gəlmişik deyəsən...
- Yox, - Həmid kişinin səsi iniltili çıxdı. - Day biz gecəyənən gündüzü çaş-baş salmışıq.
- Nədi görəsən xəstəliyi?
- Əziz Mürşüdə göz ağartdı ki, uzunçuluq eləyib agah olduğu şeyləri soruşmasın.
- Həmid kişi sakitcə:
- Nə bilim, - dedi, - Allahın dərdi birdi, ikidi...
- Mürşüd əl çəkmədi:
- Həkimlər nə deyir?
- Həmid kişi başından elədi:
- Ay onlara diplom verənə nə deyim...
- Bəlkə aparaq şəhərə? - Mürşüdüün sicilləməsinin səbəbi indi çatdı Əzizə, özünün ağılına gəlməmişdi.
- Çiddi bir şey yoxdu, - Həmid kişi arxayınca cavab verib söhbəti dəyişdi. - Ovunuz necə keçdi?
- Babat... heç nə vura bilməsəm də, yaxşı dincəldim, gözəl yerlər gördüm... Kürnən dənizin birləşdiyi yer lap qiyamətdi.
- Dəniz burdan çox uzaqdı? - Əziz soruşdu.
- Yeddi-səkkiz kilometr, - Həmid kişi dedi.

- Amma yanıb - eləməmişən?! - Əziz üzünü Mürşüdə tutdu.

-Başımı zontikin altından çıxartmadım axı...

Həmid kişi məzələndi:

-Düz eləmişən, qiymətli şeyi günəşdən də gizlətmək lazımdı...

Gülüşdülər...

-Səs-küy salsaq, bəlkə oyana... - Mürşüd Lətafətə işarə elədi.

Həmid kişi vecsiz-vecsiz:

-Oyanacaq e, - dedi, - sən darıxma...

Əziz Həmid kişinin üzündəki təbəssümü görüb heyrətləndi.

"Bunun ağıllı yerindən oynayıb, nədi?"

Fatma dinməz-söyləməz çay gətirdi. "Bu arvad da yerin altından-üstündən xəbər dara oxşayır, xasiyyəti də sir-sifəti kimi qapqaradı. Kamal burda olsaydı, neyləyərdi görəsən?" Pəncərənin pərdəsini aralayıb burnunu şüşəyə dayadı. Zil qaranlıqda heç nə sezmədi, pəncərənin şüşəsi xəffifçə titrəyirdi, deyəsən, bayırda külək qalxmışdı.

- Nəse istəyirsiniz, Əziz müəllim? - Həqiqətin gözü ondaymış.

Əziz pərdənin qırışını düzəldib qeyri-ixtiyari dilləndi:

- Zəng eləmək istəyirəm şəhərə...

- Gec deyil? - Həmid kişi diqqət kəsildi.

- Yox, - Əziz ayağa durdu.

- Bəs çay?

- İçmirəm.

- Apar Əziz müəllimi o biri otağa, - Həmid kişi Həqiqətə tapşırırdı. - Kömək elə şəhərə zəng vursun...

Əziz Həqiqətlə təkbətək qalacağını görüb dediklərinə peşmanlasa da, qızın arxasınca otaqdan çıxmalı oldu. Dəhliz get-gedə uzanırdı sanki, buludların arasından bədirlənmiş Ay boylanırdı və Ay işığı dəhlizi qaranlıqdan yarıqaranlığa çevirib gedənlərin kölgəsini divara, döşəməyə saçırırdı. Əziz narahatdı, ürəyinə nəse dammışdı. Ona elə gəlirdi ki, bir də gözünü açıb özünü cəhənnəmdə görəəcək. Haçansa oxuduğu kitabı dumanlı şəkildə xatırladı: ya səkkizinci əsrdi, ya on bir- on ikinci. Böyük sərkərdələrdən hansısa - burası yadıncaydı ki, söhbət Avropadan gedirdi - qəşş eləyir. Yaxınlarına elə gəlir ki, o ölüb. Üç gün sonra sərkərdə ayılıb başına gələnləri danışmağa başlayır ki, mən cəhənnəmdəydim. Sonralar onun söylədiklərindən, dəqiqliklə təsvir elədiklərindən onlarla kitab yazılıb bütün dünyaya yayılır. Tərs kimi, sərkərdənin adı Əzizin yadına düşmədi ki düşmədi. Bəlkə, Lətafət də indi cəhənnəmdə, yaxud cənnətdədi, lap elə çox-çox uzaqlarda, insan ağıllının xəyalında belə canlandırmağa qüdrəti çatmayan yerlərdədi, hə? Hər nədisə, bu qızla, Həqiqətlə ehtiyatlı davranmaq lazımdı. Əziz dirşeyindəki yaranı sıgalladı. "Kitab yazırsan, mən nə bilim, araşdırma aparırsan, bu da sənə canlı film, həm də öz iştirakinla. Bəs niyə qorxudan dillənmişən?" - Əziz həm özünü danladı, həm ürək-dirək verdi. Lakin bu arada lapdan ağıllına gəldi ki, önündə səssiz addımlayan Həqiqət yox, əcaib bir məxluqdu, üzünü görməsə də, önündəkinin çənəsinə cənə sallanan iki iri dişi olmağı şəksizdi.

- Həqiqət, - Əzizin səsi titrədi, - dəhliz niyə qurtarmır?

Öndəki qəsdən asta yeriyirdi.

- Çatmışıq, Əziz müəllim, qorxmayın, - Həqiqət arxaya baxmasa da istehza ilə dilləndi və doğrudan-doğruya ayaq saxlayıb yarıqaranlıqda qədimdən-qədim görünən, üstündə taxtadan fiqurlar işlənmiş qara qapını itələdi. Əziz yüz dəfə bu dəhlizdən o baş-bu başa keçmişdi, oymalı qapını ilk dəfədi görürdü və ilk dəfəydi dəhliz ona həddən ziyadə uzun görünürdü. Ümumiyyətlə, deyəsən, gecə bu evin, bu dəhlizin, bəlkə də bütöv həyətin görkəmini dəyişmişdilər.

Əziz işıqlı, bər-bəzəkli otağa keçə-keçə mızıldandı:

- Nədən qorxacam...
 Həqiqət telefona sarı gedib dəstəyi qaldırdı.
 -Deyin nömrəni. Əziz müəllim...
 Əziz kresloya yayxanıb Kamalın telefon nömrəsini dedi.
 - Burdan şəhəri yığmaq asandı?
 - Hə, birbaşa zəng vururam bizim evdən...
 - Televizor da var... - Əziz elə dedi, sanki televizor gördüyü birinci kərəydi.
 Həqiqət telefon qoyulan daxilin yanındakı stulda fırlanıb güldü:
 -Bu evdə hər şey var...
 "Günorta törətdiyi həngamə yadına düşmür, bəlkə də özünü bicliyə vurur."
 - Nəfəs yoxdu...
 - Nə yoxdu? - Həqiqət dəstəyi qulağından aralayıb mehriban-mehriban soruşdu.
 - Canlı nəfəs... - Əziz fikirli-fikirli davam elədi. - Guya, gözlənilmədən düşmüşük hamımız bura.... Yetim Qasımın evin heç vaxt görməsəm də mənə elə gəlir ki, o evlə, - Həqiqətin könlünə dəyməmək üçün "xaraba" demədi, - bu ev arasında nəsə bir oxşarlıq var. Küsmə dediklərimdən...
 - Küsməyinə küsmürən, - Həqiqət köksünü ötürdü, - amma o ev sonralar yerlə - yeksan oldu... - söhbəti çevirdi. - Dostunuz dəstəyi götürmür...
 - Gecənin bu aləmi? Evdə olmalıdı axı...
 Həqiqət çiyinlərini çəkdi:
 - Nə deyim... bir azdan bir də zəng vuraram...
 - Yaxşı, - Əziz daha Lətafət yatan otaqdan bura gəldiyinə heyf-silənmirdi. - Televizor işləyir?
 - Hə... İndi heç vədə eşitmədiyiniz musiqiyə qulaq asacaqsınız, - Əzizin dalağı sancdı. Özünü yığıb-yığmalayıb diqqət kəsildi. Bu qızın ipinin üstünə odun yığıb arın-arxayın qollarını yanına salmağa dəyməzdi. Allah bilir ürəyindən nələr keçir, fikrindəki nədi. Qəribə mülkdü, otaqların heç birindən digərinə qapı yoxdu. Lap mehmanxana, tələbə yataqxanası kimi. İçinin dəbdəbəsisə ayrı aləmdi... Əziz ətrafa göz gəzdirib dilini dinc qoymadı.
 - Sizin evin quruluşu da qeyri-adidi, elə deyil? Sanki adamı vahimələndirmək üçün belə tikilib.
 "Vahimələndirmək" sözünü deməməli olduğunu kəlmələr ağzından çıxanda anladı. Peşmançılığa dəyməzdi. Hiss eləyirdi ki, Həqiqətin rəğbətini qazanmalıdı. Bu həm başı salamatlığa zəmanətədi, həm də qıfıllı qapıların açarına gedən yoldu. Qadınları ən çox valeh eləyən kişilərin səmimiyyəti, onsuz da Həqiqət onun qorxduğunu bilirdi. Düzdü, Əziz qorxmaq, çəkinmək, xoflanmaq fikrini bacardıqca yaxına buraxmırdı, lakin bəzən özündən gizlətdiyini özgəsi daha tez duyur. Burası danılmazdı ki, o, öz aləmində Həqiqətlə mehribanlıq yaratmışdı. Əsl rahatlanmaq vaxtıydı, narahatlığa səbəb yoxdu və qonaqpərvər ev sahibi hörmətli qonağı qızına tapşırırmışdı, qız da gülümsünə-gülümsünə pəfononun iynəsini vala toxundururdu, əvvəlcə xırıltılı toxunma səsi gəldi, guya, kimə məşinin açarını həvəslə fırlatsa da mühərriki işə sala bilmirdi. Sonra Həqiqət:
 - Yumun gözlərinizi, Əziz müəllim, - pıçıldadı və Əziz itaət elədi. Amma beyninə yeriyən kəlmələr Həqiqətin pıçılısından çox, yuxuda eşitdiyi səsə bənzəyirdi. Ya val köhnəydi, ya da külək dalğaları sahilə səpələyirdi, sahilə yel dəyirmanı hərlənirdi, pərlərin üstünə kimə çarmıxa çəkilmiş kimi sarınmışdı, Əziz gözünün önündəkilərə, duyduqlarına inana bilmirdi: çarmıxa çəkilən özüydü, ancaq yaxşı ki, pərlər ahəstə hərlənirdi. Tərslikdən, bu təsəllisi də yavaş-yavaş öləyirdi, külək gücləndikcə pərlərin sürəti artırdı. Onun başını, əl-ayağını ayrı-ayrı pərlərə pərçimləmişdilər və o, hərləndikçə, həm də özünə kənardan tamaşa elədikcə heyrətdən boğazı quruyurdu, içindəki təəccüb xofdan qat-qat böyükdü,

demə o, ikiyaqlılar içərisində ön nəhəngiymiş. Öz yarısı pərlər boyu hərləndikcə tamaşa eləyən "mənin" də başı gicələnirdi... "İlahi, özün kömək ol..." "Hardasan, ay ana?" Onların biri Yaradandan, digəri anasından kömək diləyirdi. Amma diləklərin heç biri çin çıxmırdı. Əvəzində hardasa Qəribin anasının ağ saçlarını dəli külək pərən-pərən salırdı və qadın sir-sifətini örtən saçlarını üz-gözündən yığmağa cəhd göstərmədən vəhşi qəhqəhə çəkirdi, köhnə həsirin üstündə kimsə bardaş qurub oturmuşdu, oturanın çöhrəsini görmək mümkün deyildi, çünki üstünə qara kəlağayı atmışdı, zikrvari dediyi kəlmələrsə küləyin, dalğaların uğultusunun arasında itib - batırdı. Boyun - boğazı barmaq izlərindən gömgöy göyərən qaraşın qadın kəfənsiz-köynəksiz, lüt anadangəlmə torpağın altından çıxırdı, sanki zəlzələ, torpaq uçqunu baş verirdi, yer aralanırdı və qəbirlərin arasında çılpaq bir qadın peyda olurdu, hardasa Qərib var gücüylə çığırdı, amma onun qışqırtısını da dalğalarla küləyin səsi "yeyirdi". Çarx sürətlə hərlənirdi, pərlərə bağlanan heç olmasa başgicəllənməsindən qurtulmaq üçün kirpiklərini bir-birinə sıxmışdı. Yene yumulu gözlərinin önünə, bəlkə də birbaşa beyninə, şüuruna indiyəcən heç yerdə görmədiyi qorxunc, zəhmli bəbəkləri bərəlməmiş çöhrələr gəlirdi. Ona elə gəlirdi ki, bu çöhrələri nə vaxtsa yuxuda görüb, özü hiss eləməsə də, beyninin dalğaları tutub...

Uşaqılıqda pərlərə sarınan da, ona kənardan baxan da yaman ağlağandı, anası onları ovundurub saçlarını sığallayardı, həmişə də eyni kəlmələri, eyni cür soruşardı:

- Niyə ağlayırsan, balaca? - anası onun nə vaxtsa ikiləşəcəyini ağlına gətirmirdi.

O, ağlamağını kəsməyib göyü göstərirdi:

- Uşaqlar gecədən qorxur...

Anası təəccüblənirdi:

- İndi gündüzdü axı...

- Mən gündüzdən qorxuram, - "onlar" içini çəkirdi və heç özləri də bilmirdi ki, haçansa qoşalaşsın bir-birlərinə kənardan baxacaqlar.

İndisə nə gecəydi, nə gündüz, ala qararı...

Külək lap güclənmişdi, sahiləki qumu qabağına alıb çarxla bərabər fırlananın bədəninə, sir-sifətinə çırpırdı, kənardan tamaşa eləyəninə, küləkdən, tozdan, uğultudan, dalğadan, ləpədən qorxusu yoxdu, sanki aralarında gözəgörünməz divar vardı.

Dalğaların arasından uzandıqca uzanan əl düz pərlərə toxunub onları daha yeyin fırladırdı. O, əl sahibini görməsə də bu upuzun zərif qolun kimin olduğunu fəhmən duyurdu və Tanrıdan, peyğəmbərdən ümidini üzüb ürəyində o zərif qola, ağappaq biləyə, pərqu kimi ələ, incə barmaqlara yalvarırdı. Heç olmasa əlinin birini kəndirdən çıxarıb o əli tutmaq, sığallamaq, oxşamaq istəyirdi. Deyəsən tutmuşdu da... İndisə buraxa bilmirdi. Dalğaların qoynundan uzanan əlsə, qətiyyətlə dartınırdı. Nəhayət, "əl" dilə gəldi:

-Neynirsiniz, Əziz müəllim? - və o, gözlərini açıb yarıyuxulu halda Həqiqətin əllərini buraxdı...

* * *

-Ay Əli, bir dənə də çaynik gətir... - Ərzuman ucadan çayçını səsləyib yenə yavaşca davam elədi. - Amma bütün mənfiliklərinə Həmidin dedəsi kişi adamdı. Dostuna dostdu, düşməninə düşmən! Həmiddənsə, uzaq gəzməyiniz məsləhətdi. Pambıqla baş kəsməkdi Həmidinki. Bu adamın dostu-zadı da olmayıb. Mənafeyi olub, vəssalam. Qanıçenlikdə dedəsindən beş çömçə yuxarıdı, di gəl, üzünə gülə-gülə adamın evini yıxandı. Düzdü, yəqin mənə inanmırsız, çünki, əclafın yaxşı qonaq-qara qəbul eləməyi var. Ancaq mən sizə həqiqəti deyəcəm.

Əslində, neçə il polis rəisi işləyəndə də çalışmışam haqqı nahaqqa verməyim. Elə onun dədəsinin də sözündən neçə kərə çıxmışam. Bu özü böyük igidlikdi.

Baxmayın ki, mənim cavan vaxtı rayona polis rəisi keçməyimə o rəhmətliyin köməyi dəymişdi. Sonralar dolayısıyla dəfələrlə sözünü sındırmışdım. Söz yox, rəhmətlik istəsəydi başıma oyun açdırdı, ancaq ağayana adamdı, hərəkətimə ip atmırdı, deyəsən, mənimlə "məzələnmək" xoşuna gəlirdi. Mən onun ərköyünü idim. Rayonda kişinin sözünü çevirən tapılmazdı, hərdənbir mən şuluqluq salardım. Şuluqluğum üzde onu qıcıqlandırsa da daxilən ləzzət eləyirdi, hamı sən deyənə eləyib ətəyində namaz qılsa, həyat özü maraqsız olar. Rəqibin olmamağı, əslində, ən böyük zəiflikdi, düşmən yoxdusa, onu yaratmaq lazımdı. Mənim tamam məhv olmağım ona əl vermirdi, elə mənim vəzifədə neçə il qalmağıma da o səbəbkər oldu, neçə kərə quyruğum qapı arasında qalanda məndən xəbərsiz, bircə kəlməsilə dadıma çatmışdı. Ömrüm qeylü-qalda keçib, bir ayağım gordadı, yalan nə başıma, nə yaşımaya yaraşır. Şuxluğuma baxmayın, əcəl yaxındadı, polis ki istefaya çıxdı, çox yaşamır... - Bu yerdə Əzizlə Mürşüd onun sözünü kəsib birağızdan: "Allah eləməsin" mızıldandılar. Ərzuman məhəl qoymadı, diqqəti əlində çaynıq stola yaxınlaşan çayçıda idi.

- Ay Əli, qardaşımın, çay öz yerində, get bir dənə adına layiq qarpız gətir. Bax, pis çıxsa, hamısını özünə yedizdirəcəm.

Çayçı güldü:

-Baş üstə, Ərzuman... - deyib getdi. Deyəsən, böyüklü-küçüklü hamı onu quruca adıyla çağırırdı.

- Hə, - Ərzuman ağarmış, lopa bığını sıgalladı, - indi də Həmidin elədikləri çıxır qabağına, gözünə cin-şeytan görünür, gecələr yuxusu ərsə çəkilir...

Mürşüd stəkanı dodağına yaxınlaşdırmadan nəlbəkiyə qoyub:

-Siz də xəbərdirsəniz? - soruşdu.

Ərzumanın bozarmış çöhrəsi nurlandı, yarpaqları ürpəməyən çinara baxa-baxa siqareti yandırdı, rəngi qarışmış gözlərini Mürşüdə dikdi.

- O vaxt rayonda əlli min əhali vardı. İndi çoxdu, qaçqınlar doluşub, düz-əməlli say-hesabı da naməlumdu. Amma heç kəs deyə bilməzdi ki, ucqar bir kənddə iki qonşu sözləşdi, Ərzuman xəbər tutmadı. Bu heç... Belə görürəm, sizi ölüm hadisələri maraqlandırır...

Mürşüd yenə dilini saxlamadı.

-Bizi hər şey maraqlandırır...

Bu dəfə Ərzuman onun sözünə ip atmadı.

-Düzünə qalsa, mənə siqnallar gəlirdi ki, Həmid kəndə gələn qızdan ötrü dəli-divanədi. Gecə-gündüz yetim Qasımğilin həndəvərindən əl çəkmir. Dalağım sancmışdı, bu işdən qan qoxusu gəlirdi. Tapşırımdım duyuq salmadan hər şeye göz qoysunlar, ən xırda dəyişikliyi də təcili mənə çatdırsınlar, həm də kənddəki adamlarıma, lap açıq deyəcəm, xəbərçilərimə möhkəm-möhkəm tapşırımdım ki, məbadə kimsə duyuq düşsə, yoxsa o kişi (Həmidin dədəsi) atamıza od vurur.

Həlbət ki, mən xəbərçilərimə belə demədim. Onların çoxu haqq dünyasındadı, Allah rəhmət eləsin, hər necə olsa, yaxşı çıxmırdı. O kişiylə öz aramızda oynasaq da, mən yaxamı ələ vermirdim. Həddimi aşırıdım, indi məsələ qəlizləşirdi, yəni, ay haramzadə, yaxşı bilirsən axı, mən səni vəzifəyə qoydurmuşam. Əvəzində bir kərə gizli-gizli neçə minlik torlarımı yığdırdın, motorlu qayıqlarımı deşdirdin, balıqçılara açıq-açığına ilişməyə hünərin çatmasa da, mallarımı xarab elətdirdin. Tor-qarmaqlarımı cırdırıb nə qədər balığı qaçırdın, eybi yox, canın sağ olsun, tutulmayan oğru xannan-bəydən irəlidi. Dünyanın malı dünyada qalacaq, bilirəm ki, bütün işləklərdə əlin var, mənə görəndəsə qabağıma qaçırsan ki, ay dayı, vallah-billah, gecə-gündüz yuxumuz ərsə çəkilib, o binamuları axtarırsın, hələ ki, bir şey çıxmır, mən də gülümsünürəm ki, zərər yoxdu, əvvəl-

axır tapılacaq, day gecələr əli silahlı qoruqçular qoydurmuşam Kürün-dənizin qırağında, zirək tərənib kələk gəlməyin əyləndirdi məni, xətrinə dəymədim, bəs bu nədi, ay haramzada evimi də güddürsən?!

Day burda qaçacaq yer yoxdu, yaxam ilişird. Ona görə zərgər dəqiqliylə işləmək lazımdı. Baxmayaraq ki, bu işin sonluğu ürəyimə dammışdı, Həmidin atası o gözəli evinə yaxın qoymazdı. Neçə kərə cadugər arvadın yanına adam göndərmişdi ki, qiymətin desin, nə qədər pul-para istəyir verim, çıxıb getsin buralardan. Xeyri olmamışdı, axırda o boyda kişi özü getmişdi cadugərin ayağına, yenə yaxın buraxmamışdılar, elə bil o cadugər qəsdən məsələni tündləşdirirdi, elə bil o özü də yerli - yataqlı anlayırdı, görürdü işin sonunu, intəhası, bilə-bilə razılaşmırdı, bu olacaqların yazısı yuxarıda yazılmışdı, onu pozmağa bəndələrin gücü-qüvvəsi çatmırdı. Mat qalmalı işdi ki, hələ desən, bəlkə də o cadugər o işin tez bitməsinə gözləyirdi. Əslində, o boyda kişinin o cadugərə gücü çatmadı. O cadugər qarıyla heç kim ilgəklənmək, bağlanmaq, toqquşmaq istəmirdi. Burası vardı ki, axı, o da heç kimlə düşmənçilik eləmədi. Heç kəsle işi, heç gediş-gəlişi yox idi. İndi bu, o kişinin əl-qolunu bağlayırdı. Düşməni düşmən deyildi. Hər yandan çıxış yolu tutulmuşdu. Gedib kimə deyəsən, kimə ağız açasan, kimə tapşırısan ki, bu cadugər ailəni ilim-ilim itirib uzaqlarda məskunlaşdırsın, ev-eşik eləsin. Bəs deməzlər ki, ay kişi, hörmət-izzət sahibisən, ad-sanına yaraşar, o yazıqlarla nə işin var, görmürsən yetim Qasımın uçuq-sökük daxmasına sığınblar, nəyinə gərək, qoy kasıbçılıqların eləsinlər, onların ahi tutar axı adamı. Bəlkə də bu kəsdi o kişinin qabağın. İnanırım sizi ki, əl-ayağına dolaşan düz-əmelli adam olsaydı, kişi onun külün göyə sovurardı. Elə bil o cadugər də qandı ki, evində kişi xeylağı olmasa, heç kim, yəni o kişi, necə deyim, həlledici addımı atıb onlara toxunmayacaq, neyləsələr, onlara: "gözün üstə qaşın var"- deyən tapılmayacaq. İndi-indi ağılıma gəlir ki, elə burası o cadugərə sərf eləmirdi, yetim Qasımın xarabasında o həngəmələr baş verməliydi, belə yazılmışdı, hökmən olmalıydı! Cadugər çıxış yolunu tapdı, qohumu adıyla evinə, daha doğrusu, yetim Qasımın xarabasına cavan bir oğlan gətirdi, yerli deyildi, heç kəs tanıyırdı, başladı bunlardan yaşamağa. Sovet vətəndaşydıq hamımız, ölkə böyükdü, kim harda istəyir yaşayır, kimin kimlə nə işi. Cadugər, əslində, o kişini qıcıqlandırdı, qızıqdırdı, əl-qolun açdı, Həmid tez-təsəsik evləndirmək də heç nəyi dəyişmədi, Həmid səfil-sərgərdən olmuşdu, bircə Məcnun kimi çöllərə düşməyi çatmırdı. O kişinin bircə yolu qalırdı: qan içindən keçən yol. Ancaq bu yolun sonu da naməlumdü; tunel bitib-tükənəcək, ya yox...

Əslində, cavan oğlan cadugərin yanında yaşamağa başlayandan mən barmağımı dişlədim. Sonluq yaxınlaşır, qanlı nöqtə hökmən qoyulacaq. Neyləyə bilərdim? Üzdə qurd-quzuynan otlayırdı. Xəbərçilərime, güdükçülərime möhkəm-möhkəm tapşırırdım ki, diqqəti artırınsınlar, bütün xırdalıqları yubanmadan mənə çatdırsınlar, yuxu nədi bilməsinlər. Özüm də arabir yolüstü kəndin qırağından keçirdim. Ancaq maşını saxlamırdım. Sakitlikdi, kişinin mülkü uzaqdan alınmaz qalaya bənzəyirdi, sanki bu kənddə o qaladan savayı heç nə yoxdu.

Mən mariğa yatmışdım. Şikar qorxu-hürküsüz üstümə gələcəkdi. Girəvəni əldən verdim... Gecikdim...

Mən özümü yetirincə iş işdən keçmişdi. İçəridə, otaqda cavanın meyiti idi. Bir də Həmid karıxıb qalmışdı, əlində bıçaq. Cadugərnən qızı ilim-ilim itmişdilər, ha arayıb-axtardıq, onları gördüm deyən olmadı... Siz qurmaya fikir verin, kino çəkirlər sanki. Qatil öldürdüyünün yanında, əlində bıçaq, bu arada çiyini paqonlu Ərzuman otağa girir - hərçənd Həmidin dədəsi qan-qadadan mənənən qabaq xəbər tutub gəlməliydi, həm evinin iki addımlığı idi, həm də, axı, o kişinin özünün də güdükçüləri, xəbərçiləri az deyildi. Həmid ayılıb, qorxudan bilmir neyləsin, qonum -qonşu da yığışır - o kişisə yoxdu ki yoxdu. Nəhayət, hamıdan axırda, sir-

sifətində yalançı təlaş, baxışlarına sakit, arın-arxayın qapının ağzında görünür. Elə onda mən başa düşdüm ki, bütün bunlar oyundu, qurmadı. Bir az da dərinə gedək. Həmid o cavana yeddi bıçaq vurmuşdu, amma yaralardan qan çıxmamışdı, Nə deməkdi bu?"

Ərzuman susub cavab gözlədi. Əzizlə Mürşüd baxışib çiyinlərini çəktilər. Mürşüd pıçıldadı: - Cin-şeytanmış bəlkə?

Ərzuman güldü, siqaret yandırmaq istəyəndə külqabının dolu olduğunu görüb Əliyə işarə elədi. O da dolu külqabını aparıb təmizini stola qoya-qoya təəccübləndi. "Bu necə qonaqlardı, onu gətir, bunu gətir, süfrə dolub. Bir tikə də yemirlər, elə danışıllar ha. Alimdilər yəqin... Halal olsun, Ərzumana, necə mat qoyub e gələnləri..."

- Nə cinbazlıqdı, burda annamalı nə var axı... Yeddi bıçaq yerindən bir damcı qan çıxmayıbsa, deməli, bıçaq meydə vurulub... - Ərzuman özü öz cavabını verməli oldu.

Əziz Ərzumanın sözünü kəsdi:

-Belə çıxır ki, Həmid qatil-zad deyil?

-Qatildi, qatil deyil, hələ də mənə qaranlıqdı. Həmidin dədəsiylə mənim aramdakı ən ciddi, ən peşəkar oyun idi bu.

Mən oyunu uduzdum, uduzmaq ayıb deyil - rəqibin elə adam ola - burasını özümə bağışlamıram ki, hələ də düz-əməlli anlamamışam o qətl işini. Hadisələr elə qarışdı, elə çaş-baş düşdü ki, kələfin ucunu itirdim. Məsələn, ola bilməz ki, cadugərlə qızının yanında nə kimi adam öldürəsən, arvadlar da səssizcə, hay-küysüz tamaşa eləyə. Bu belə... İkincisi, öldürülənin də əl-ayağı, ağılı vardı, əl-qolunu yanına salıb durmamışdı ki, ay Həmid, gəl məni öldür, süpürləşmə olmalıydı, qan olmalıydı, müqavimət olmalıydı, söyüş, səs-səmir olmalıydı. Yoxsa, birdən-birə, ay camaat, qoymayın, Həmid Qəfəri öldürüb. Heç kəs də, heç nə eşidib eləməyib... Həmid uydurur qan gölməçəsini, meyiddən bir damcı qan çıxmamışdı, ancaq bunu düz deyir ki, mənim əsas işim-gücüm cadugərlə qızını tapmaqdi. Lap Kürə, dənizə vadalaz da saldırdım. Neçə gün özüm gəmiylə axtarış apardım. Bir nəticə hasil olmadı. Sovet hökumətinin dovşanı arabaynan tutan vaxtında gözümüzün qabağında qətl işiylə bilavasitə bağlı iki nəfər qeybə çəkildi.

İttifaq üzrə axtarış, rozisk elan elədik, onları gördüm deyənə rastlaşmadıq. Həmid burasını da goplayır ki, guya qətl cadugərlə qızının gözünün qabağında baş verib. Mən inanmıram. Mən hadisə yerinə gələndə onları görmədim. Heç kim də düz - əməlli deyəmmədi ki, sonuncu kərə kim, harda görüb onları. Biz bunu da araşdırammadıq. Çətin iş idi, adamlar bildiklərin də demək istəmirdilər, kim ağrımaz başına yaylıq bağlayıb şahidlik eləyərdi, arada o boyda kişi vardı... Birce falçı Xeyransa qəbiristanlıqda girəvə tapıb yazıq cavanı elə kənddəcə basdırdıq - bayatıfason bir şey pıçıldadı qulağıma". "Sən ana-balanı göy Xəzərdə, dəli Kürdə, xan Arazda axtar". Düzü, vadalaz məsələsi bundan sonra girdi ağılıma, di gəl, evinə gedib Xeyransa arvadı nə qədər sorğu-suala çəkdim sə, bir kəlmə qoparammadım, o vaxtlar lap qocalmışdı, başı-zadı pozulmuşdu, düz-əməlli yaddaşı qalmamışdı. O cadugərin yanına arabir gedib - gələn falçı Xeyransaydı. Bu şahid də yararsız. Qoca arvaddı, yanında bərkədən danışırdın, səsinin yelinnən yixılırdı. Beləsini necə çək-çevirə salasan? Yalan-doğru, istədiyini mənə çatdırıb nöqtəni qoymuşdu. Burası var ki, o ana-balayla bağlı ayrı zərrəcə iz-miz tapmadıq... Bu da belə...

Amma işin ekspertiza rəyini ki, kimsə dana bilməyəcək, orda açıq-açığına yazılmışdı ki, zərərçəkən - hərçənd öldürülənə zərərçəkən demək düzgün alınmır - bədəninə dəyən bıçaq zərbələrindən qabaq keçinib. Nə zaman öldüyü sə müəyyənləşdirilmədi. Sonradan həmin ekspertiza rəyi də it-bata düşdü.

Məhkəmədə ilkin ekspertiza rəyin yada salan tapılmadı, belə baxanda, öləndə, öldürən də məlumdu, əlavəyə nə ehtiyac? Həmid də dil-boğaza qoymurdu; qatil mənəm, qurtardı getdi. Yəqin ölənin arxasında sanballı bir adamı dayansaydı - Allah günahımdan keçsin, zəmanə elədi ki, öldürüləndə də gərək dalında dayday olsun-işdən güllələnmə iyi gəlirdi, ancaq yazığın heç kəsi yoxmuş, bununla belə, on iki il verdilər Həmidə. Əslində, gözləyirdim dədəsi yanıma gəlib mənə nəse xahiş eləyəcək, nəse diləyəcək, lap açığı, rüşvət-zad basacaq cibimə ki, dinc dur, köməyin başına dəysin, ziyan vurma balama. Məni saya salmadı. Dilim dodaqlarımı kəssə də əlimdən bir şey gəlmədi. Bir il sonra Həmid buraxıldı. Guya, türmədə havalanıbmış. Yadıma düşmüşkən, burasını deyim ki, bu hadisədən beş-altı il sonra alverdən qayıdan gopçu İsmayıl and-aman eləyirdi ki, cadugərlə qızını bazarda, qaraçıların arasında görüb. Tiflisdə... Onun sözüne kimsə inanmadı. Rəhmətliyin adına elə gopçu İsmayıl deyirdilər. İndi deyirlər, Həmid yaşa dolduqca gözünə cin-şeytan görünür, o gözəllər gözəlinin də şəklini bir rəssama çəkdirib evinnən asıb, Əzizlə Mürşüd baxışdılar - gecə-gündüz tabloya səcdə-eləyir ki, keç günahımdan, məni rahat burax...

Həmid ölkənin ən məşhur caducərinə də çağırılmışdı ki, səni qızıla tutaram, qurtar məni cəhənnəm əzabından. Deyəsən, o adam da bir şey eləyə bilmədi, beş-altı gün kənddə qalıb şəhərə qayıtdı.

Həbsdən buraxmaq üçün adını dəli qoydular, doğrudan-doğruya xəriflədi, qəddarlaşdı, qaniçənə döndü, arvadın öldürdü, ərlək qızın öldürdü... - Mürşüd bir anlığa sir-sifətini turşudub gözlərini bərk-bərk yumdu, sanki zəhər içirdi. Ərzuman da çayçıya işarə elədi ki, süfrəni yığışdır, təzədən çay gətir. Əli təəccübdən qurudu: yeməklərə əl vurulmamışdı, boşqablar tərtemizdi. Dərinə getməyib süfrədəkiləri apardı və çay gətirdi. Ərzuman Mürşüdün bozardığını sezmişdi - nəydisə, dillənmişdi.

Araya zərif bir sükut çökdü...

Mürşüd eynəyini çıxarıb həvəslə burnunu qaşdı və təzədən eynəyini taxıb nəse demək istəyirdi ki, Ərzuman onu qabaqladı.

- Yəqin sizi camaatın məni körpüdən atmaq məsələsi maraqlandırır. Bayaقدan cəllad, pambıqla baş kəsən dediyim Həmid mənim müdafiəçim rolunda. Bilmirəm, özü bunu sizə necə danışib...

Mürşüd Ərzumanın sözünü kəsdi:

-Bizə heç nə danışmayıb...

Əziz düzəliş verdi:

-Danışib...

Mürşüd narazı-narazı Əzizi süzdü...

Ərzuman sözüne davam elədi:

-Danışib-danışmayıb şərt döyül, əsas odu ki, həqiqəti deyib, ya özünə sərfəli olanları? Bir adam ki, gecə arvadını boğsun, səhər göz yaşın sel kimi axırsın, mürdəşiri də ölüyə yaxın qoymasın ki, özüm yuyub kəfənləyəcəm arvadı, son borçumu da rəhmətliyə axıracan verəcəm, - pərvərdigara, neçə illər paqon gəzdirmişəm çiyinlərimdə, yenə Həmidin işləklərindən baş açmıram, görürsüz bir gülləyə iki dovşanı necə vurur? Kənardan baxan deyir ki, bəs, nə sadıq ərdi... Axı, nəcisin üstünü nə qədər torpaqlasan, iyi çıxacaq, ay Həmid! Cidanı çuvalda gizlətmək olmaz... Guya, xəbər tutmadım ki, onun rəhmətlik arvadının boyun-boğazı nə kökdədi? Neyləyim, day arvadının qəbrin açdırıb meyiti eksperte göndərə bilməzdim ki! Dilim dodağımı kəssə də mən acızdim. Doğmaca qızını o dünyalıq eləyəndən nə gözləyirsən? Deyilənə görə, qızının ondan xəbərsiz sevdiyi oğlanla alış-verişi Həmidə içəridən od vurub, ancaq qəzəbini biruzə versəydi, olardı bizim birimiz. Deyirlər, iş işdən də keçibmiş, ona görə qızı gülə-gülə nişanlayıb, kürəkənini də bağına basıb ki, bəs sən mənim oğlumsan. Di gəl,

nə hängamə quraşdırıbsa, qızı toy gecəsi elə gərdəkdəcə keçinib. Təzə bəyin ağlın yerindən oynatdı qızın qəfil ölümü, onu apardılar xəstəxanaya, iynə vurub əməlli-başlı dəli elədilər, indiyəcən ağıllanmayıb, yay-qış, gecə-gündüz bilmir, Məcnun kimi qəbirsistanlıqda sevgilisinin qəbrinin başındadı...

Mürşüd Ərzumana:

- Siz ki polis rəisiydiz, - dedi, - Bəs niyə tədbir görmürdüz?..

- Mən neyləyə bilərdim, axı?! Həmididi e bu! - ətrafa boylandı Ərzuman, elə bil Həmididi axtarırdı ki, əşyayı-dəliltək qonaqlara göstərsin. - Dədəsinnən beş çömçə artıqdı. Mənim elədiklərim əndazəni keçmədi, mən öz həddimi yaxşı bilirəm, həm də kim, nə vaxt mənə yazılı şikayət ərizəsi verib Həmidin işdəkləri barəsində, mən baxmamışam, hə? Rayonun raykomu var, prokuroru var, elə Həmidin özü var... Mən kiməm ki, qaşınmayan yerdən qan çıxarıb o cür hörmətli adamı - heç vədə vəzifəsi olmasa da çəkisi hamıdan artıqdı - ləkələyim, hə? Hər şey bir qırağa, bəs rayonun adı? Mənim də balalarım var axı. İndi burda bir şeyi açıq-açığına sizə söyləmək özü cəsəret tələb eləyir. Baxma ki, Həmid tapşırıb sorğu-sualınıza cavab verim, amma nə bilmək olar, əslində, fikri, qurğusu nədi? Həmidin qonaqlarınız, deməli, mənən çox ona yaxınsınız, neçə gündü kişinin evində qalırsız, çörəyini kəsirsiz, kim mənə zəmanət verə bilər ki, burda eşitdiklərinizi axşam onun ovcuna qoymayacaqsınız? Qabaqlar dövlət adamıydım, paqonlarıma söykənirdim, indi arxasız-köməksizəm axı... - Ərzuman qısaca ara verdi, Əzizlə Mürşüd baxışib yerlərində narahat-narahat qurcalansalar da dinmədilər. - Rayonda bir-iki kişinin bildiyin açıram sizə, day qorxum-zadım da yoxdu. Əzrayıl yaxındadı... Bilirsizmi ki, Həmid dənizdə-Kürdə əl-ayağına dolaşan neçə balıqçı boğdurub, bilirsizmi ki, mənim kənddə xəbərçilərim olduğu kimi, onun da mənim başımın üstündə güdükçüləri vardı, o da mənim addımından xəbərçidirdi... Birin deyim, beşin deyim... Uzaqdan baxana oyun asan görünür... Boynuma alıram, mən uduzdu, əllərimi qaldırıb sağ-salamat istefaya çıxdım, çünki bu oyunda mənim üçün qələbə yox idi, mən məğlubiyətə məhkumdum. Həmidə mənimlə oyundan doymurdu, xəbər göndərmişdi ki, həvəsin varsa, yuxarılara saqqal tərpedim, qal yerində bir-iki il də işlə. Başqası gedib Həmidin ayağından öpərdi... Mənsə razılaşmadım, yorulmuşam, - dedim - bəsdə... Kişi kimi uduzmağı da bacarmaq gərəkdirdi... Deyəsən, Ərzuman kələfin uçunu itirdi, qəfilcə duruxub matdim-matdim onlara dikdi gözünü. - Nədən danışdırdım e, mən, kəsdiz sözüümü?

Əziz tez-tələsik dilləndi:

- Çamaat sizi körpüdən çaya atmaq istəyirdi...

- Vallah, Həmidin dediklərinin əksinə olub məsələ, - Ərzuman elə dedi ki, guya, Həmid kişi danışanda yanlarında oturubmuş. - Mən onu beş barmağım kimi tanıyıram. Özü düzüb - qoşmuşdu hər şeyi. Camaatın körpünün üstünə yığışmağı da onun əməliydi. Yoxsa, kim nə bilirdi ki, mən filan vaxtı maşınla körpüdən keçəcəm, hə? Həm də camaatın hökumətdən narazılığı vardısı, gedib yığışsın raykomun qabağındakı meydana. Körpünün üstünə mitinq olar? Həmidin camaat dediyi, mənim də ağına-bozuna baxmadan təkrarladığım, əslində, onun öz adamları idi. Öyrədilmişdi hamısı. Yoxsa, camaatın Ərzumanla nə işi, neçə illərdi bu rayonda işləyirdim, bacardıqca haqqı-nahaqqa vermirdim, özüm də yerli adam. Yerlilərlə işləmək çətindi. Sən onların yeddi arxa dönənini tanıyırsan, onlar sənə. Di gəl, kiminsə könlünə dəy, kiməsə pislik elə. Təkçə özünə yox, bütün qohum-əqrabana düşmən qazanacaqsan. Əksinə, onlar məni körpüdə yaxalayanda camaatın içindən irəli yeriyib mənə qahmar çıxan saysız-hesabsızdı, intəhası, tufəngli-tapançalı-avtomatlı adamlarla kim höcətləşəcəkdirdi? İt yiyəsini tanıyırdı, xətir-hörmət öz yerində, həlbət ki, camaat məni körpünün üstündəcə məhkəməyə çəkmək istəyənlərlə əlbəyaxa olmağa çəkinirdi, silahlı adamlara

neyləyə bilərdilər? Gücləri buna çatdı ki, gedib Həmidə çağırırlar. Bütün qurmalar, əslində, bundan ötrüydü. Körpünün üstündə mən çox sakitdim, bildirdim ki, ətrafımdakı silahlılar buyruq qullarıdı, mənə xətər toxundurmağa cəsarətləri çatmaz, nə qədər hay-küy salırdılarsa, yenə özbaşına deyildilər. Beşcə dəqiqə keçməmiş Həmid özünü yetirdi. Elə bil marğa yatıbmış. O dəqiqə barmağımı dişlədim ki, dadi-bidad, bütün həngəmələr Həmidə xilaskar cildində göstərməkdən ötrüymüş. O dəm gün qürubə hazırlaşanda Həmid doğrudan-doğruya haqq-ədələt himayədarıydı, xilaskar ədasında idi. Körpüdə ağayana maşından düşüb yavaş-yavaş mənə sarı gələndə camaat aralanıb ona yol verdi, səs-səmir kəsildi, adamlar həyəcanla nəsə gözləyirdi, düzü, mənim də boğazım qurudu, çünki Həmidin pırpız qaşlarının altından üzümə dikilən baxışlarından şimşək çaxırdı. Bir ara mənə elə gəldi ki, özü öz əliylə götürüb məni Kürə atacaq. O isə addımlarını yavaşladyıb yanımda dayandı, mən özümü yığışdırdım, əlimi paqonlarıma apardım, köynəyimin ətəyini şalvarıma saldım, qalstukumun düyününü düzəltdim, papağımı yerdən götürüb başıma qoydum. "Xilaskar" deyəcəklərini qiymətə mindirmək üçün bir xeyli dillənəməyib yığışanları süzdü, sonra üzünü silahlılara tutdu:

- Qudurmusuz! - dedi hökmlə, səsi uzun-uzadı əks-səda verdi. - Böyük-küçüklük qalmayıb! Hər cırdan əlinə silah alıb, fironluq eləyir. Yərə soxum boyunuzu! Əgər Ərzumanın günahı varsa, siz onu sakitcə, öz kabinetində araşdırın, mühakimə eləyin, yoxsa, bu nə hay-küydü, bu nə özbaşınalıqdı, hə?! - Mən tamam-kamal ayıldım, araya salıb özümə bir-ikisini ilişdirməkləri bir yana, indi də aparacaqlar işə, deyəcəklər filan qədər qoy ortaya. - Gedin işinizin-gücünüzün dalınca, ay camaat, nə qədər mən sağam, heç kim zəifə, kimsəsizə, köməksizə heç nə eləyə bilməz. - Əslində, sətiraltı anladır ki, hökumət adamı olsam da dünyanın yazığıyam. - Qurdnan qoyun bir yerdə otlamalıdı. Hamımız el-obayıq, birik, bir də olmalıyıq! - Həmidin amiranə səsi gurladı.

Camaat yerbəyerdən: "Allah səni bizə çox görməsin, Allah balalarını saxlasın," - deyib rahatlıqla dağılışırdı ki, mən dilimi saxlamadım, elə bil qəlbimə şeytan girib zorla dedirdi bunları mənə:

- Ay Həmid, sən haqq-ədələt adamısansa, niyə o vaxt o cavanın ölüsünə yeddi bıçaq vurdun?

Camaat quruyub qaldı, dağılışmaq istəyənlər ayaq saxladı, yenə sükut, laldinməzlik... Mən özüm də peşman olmuşdum dilimdən çıxanlara... Nə qələt elədim, xudaya... - deyirdim ürəyimdə. Hamı gözləyirdi ki, day o yan-bu yanı yoxdu, araya qan düşəcək. Həmid özü də mat-məəttəl qalmışdı, neyləyəcəyini kəsdirmirdi, sonra camaatdan aralanıb körpünün sürəhisinə söykəndi. Yuxarıdan-aşağı bir xeyli şırıltıyla axan çaya dikdi gözünü. Camaat qımıldanmayıb nigaranlıqla nəsə gözləyirdi. Qəfilcə istədim fürsəti fovtə verməyib, maşına oturub aradan çıxam, baxdım ki, silahlılar yenə ayıq-sayıqdılar, tapançamı da almışdılar. Nəhayət, Həmid qanrılıb silahlılardan birini əlinin işarəsilə yanına çağırırdı. Silahlıların başçısıydı Həmid yanına çağırırdığı. Əclafın da birisiydi, sonralar bölüşə bilmədilər - neydisə, Həmid döyə-döyə öldürtdürdü onu. Sonra da asdılar tavannan ki, guya, özünə qəsd eləyib. Həmid başçıya nə dedi, nə demədi, onlar da məni maşına basıb gətirdilər idarəyə, kabinetimdə söhbət elədik.

- Həmid özü gəlmədi? - Əziz çayla dodaqlarını isladıb armudu stəkani nəlbəkiyə qoydu.

- Yox, gəlmədi...

- Pul aldılar silahlılar sizdən? - Əziz yorğun-yorğun bir az aralıdakı maşınına baxdı. Mürşüd onu anladı, kəndə qayıtmaq vaxtıydı və qeyri-ixtiyari əlini saçlarına çəkdi.

Ərzuman yazıqlaşdı, səsi quyunun dibindən gəldi:

- Hə, - dedi, - aldılar, - dərindən köks ötürdü. - Nələr görmədim, nələr çəkmədim mən. Yaşamalılı zamana deyil. Müharibə, adamlar ac-yalavac, irəlilə qaranlıq. İndiki cavanların halına acıyıram. Elə öz halıma da. Tez-tez yuxuda rəhmətlik anamı görürəm. - Mürşüdlə Əziz bir ağızdan: "Allah rəhmət eləsin" pıçıldasalar da Ərzuman məhəl qoymadı. - Çağırır məni yanına, - qırıqmış alnını ovuşdurdu. - Bəlkə bədbəxtliyimiz ondadı ki, anamız bizləri erkən qoyub gedir o dünyaya... - Bu dəfə Əziz əməlli-başlı işarə elədi Mürşüdə ki, qalxmaq vədəsidi, bunun sözü qurtarıb, indi ölüb-itən qohum - əqrabasının hamısını xortladacaq. "Him-cimi" Ərzumanın sezəcəyindən narahat olmağa dəyməzdi, onun kefi birdən-birə pozulmuşdu, qonaqlara fikir verəsi halı yoxdu.

Maşına oturanda Mürşüd ürəkdən dedi:

-Bir dəli şeytan deyir, maşını birbaş şəhərə sür.

Əziz mühərriki işə saldı:

- Çəşmişən - nədi, maşını mən sürürəm, şeytanın da səni qılıqlaması əbədi...

Mürşüd dillənməyib arxaya boylandı. Ərzuman çayxanada tək-tənha qalmışdı. Çayçı da gözə dəymirdi.

* * *

-Ərzumanın dediklərinə bir elə bənd olmayın, mən onun xətrin çox istəyirəm, neçə kərə köməyim dəyib Ərzumana. Neyləyəyən ki, uşaqxasiyyətdi, bir az başdanxarablığı var...- Həmid kişi özüylə danışmış kimi, yeməyə möhkəmcə girişən qonaqlara fikir vermədən dodaqaltı dedi. - Nə əcəb sizi ac buraxıb? - Deyəsən, onun sözlərini eşitmədilər. Hər halda, kişiye cavab əvəzinə Əziz soruşdu:

-Lətafət necədi?

Həmid kişi siqaretini sümürdü:

-Elə həməən həməndi...

... Hava qaralanda Əziz Həmid kişini yanladı:

- Açarı mənə ver, Həmid kişi, - səsində qətiyyət, hökm vardı, sanki Kamal danışdı.

Kişi duruxdu:

- Hansı açarı?

- Mən Mürşüd çəkən şəklə təklidə baxmaq istəyirəm. Otağın açarını mənə ver! - Əziz özündən baş açmırdı, daxilindəki fırtınanın mənbəyi özünə də məlum deyildi.

Həmid kişi sakitcə:

- Qapı açıqdı, bala, - dedi, - mən evimdəki otaqları qıfillamıram...

Qapı doğrudan-doğruya açıqdı. Əziz içəri girən kimi işığı yandırdı. Hər şey adidən adi idi. Otağın düz ortasına kreslo qoyulmuşdu. Əziz tünd pərdə çəkilən pəncərələrin qarağına düzölmüş şamları yandırdı. Bir azdan şamdanlar "ağlayacaqdı". Sonra alışqanı köynəyinin çibinə qoyub işığı söndürdü və kresloya yayxandı. Yəqin Kamal da bu otaqda beləcə əyləşib. Divardakıyla üz-üzə, təkbətək. Əslində, düz eləyib. Haçansa qarşılaşmağa çəkdiyinin üstünə yeriyib istəyini soruşmaq gerekdi. Nədi diləyin, Aylin?

Şamlar gur yansa da otaq yarıqaranlıqdı və yarıqaranlıq otaqda şəkil həqiqətən sirlilə-sehri görünürdü. Əziz nədənsə, kimdənsə cavab gözləyirdi. Ətrafsa sakitdi, dəhlizdən də səs-səmir gəlmirdi, ona elə gəldi ki, heç bir ün eşidə bilməz, -çünki tən ortasındakı kreslodə əyləşib gözlərini qara fonda çəkilmiş qadın şəklinə dikdiyi otaq neçə gündü yaşadığı evdə deyil, yer üzündən çox-çox uzaqdaydı. Qeyri-ixtiyari siqaret yandırır üstünü çiyərlərinə çəkərək havaya buraxan dəmdə rəngini ayırd eləmək mümkün olmayan gözlərin qarqara bəbəkləri tərpendi. Tərpənən bəbəklərin şüası Əzizin bütün güç-qüvvəsini tükəndirdi. Yarıyuxulu damağında qalan siqaretin külü böyüyüb - böyüyüb

sinəsinə töküldü. Nəhayət, siqaret dodaqlarının mənəgənəsində sönüb şalvarının üstünə düşdü.

Əzizin ağızı açıq qalmışdı, sanki nəyəsə təəccüblənirdi, şəkildəkinin də dodaqları azca aralıydı. "İlahi, necə gözəlmiş o..." - beynindən keçən anda Aylinin dodaqları deyəsən bir qədər də aralandı. "Ay ana, mənə kömək elə..." Əzizin yadına birdən - birə Qəribin anası düşdü... Lapdan sahildəki - bəlkə də sahildən uzaqdı, çünki ləpələrin, küləyin səsi gəlsə də, bu dəfə dəniz görünmürdü - yel dəyirmanının pərləri ahəstəcə hərlənməyə başladı; "Qəribin anasının adı nə idi, xudaya?" Qəribi xatırladı, amma onun sir-sifətini, üzünün cizgilərini tamam unutmuşdu. Bircə burası xatirindəydi ki, haçansa yer üzündə Qərib adlı birisi yaşayırdı, sonra müharibəyə getdi və qayıtmadı. Başqa heç nə yadında deyildi, deməli, Kamalın da çöhrəsini unudub. Rəng yaddaşı itib, söz-səs yaddaşı hələlik yerindədi. Beyninə girən fikirdən diksindi: "Kömək elə mənə, Aylin..." Siqareti çoxdan çəksə də, otaq üstülü-dumanlı idi, iri bir otağın bircə siqaret tütüsüylə ağ dumana bürünməyi ağılasıqmazdı. Dumanlıqlar içindən beyninə yerişən səsləri aydınca ayırdı eləyirdi və eşitdiklərinə ağızını açmadan səssizcə cavab verirdi.

"Sən məni sevirsen?"

"Bilmirəm".

"Qorxursan məndən?"

"Hə..."

"Niyə?"

"Sən... ölmüsən axı..."

Dumanlıqlar içində görünən şəkil kölgələndi.

"Hə... Onlar bizi öldürdülər. Bəs Həmidən qorxmursan?"

"Yox..."

"O səni aldadır. Mənə kişi nəfəsi toxunmayıb. Mən səni seçmişəm... Bu gecə sənin otağına gələcəm..."

* * *

Əziz Mürşüdü güclə başından elədi ki, yuxum gəlir, yatıram. Mürşüdü gözükəlləsinə çıxdı:

- Möhkəm adamsan, bu zırhazırda yata da bilirsən, - dedi və qısaça ara verib əlavə edədi. - Dünən gecə mənim otağımdan cürbəcür qışqırıqlar, əcaib-qərib pıçıltılar gəlirdi.

- Boş şeydi, - Əziz həm arın-arxayın, həm də hövsələsizliklə dilləndi. - Sən canın, bu gecə məni rahat burax...

Mürşüd əllərini qaldırdı;

- Yaxşı-yaxşı, mən getdim, gecən xeyrə qalsın...

- Xeyrə qarşı...

Mürşüd çıxanda Əziz tez açarı burub qapını qıfılladı ki, o eşitsin. Sonra təkrarən əks istiqamətə burdu. Neyləyəcəyini bilmədən masa arxasında əyləşib nəsə gözləyirdi. Otaqda dərin sükut vardı. Siqaretini axtarmaq üçün ayağa duranda sövq-təbii pənçərənin pərdəsini aralayıb burnunu şüşəyə dayadı. Həqiqət bağçaya tərəf addımlayırdı. Siqaret yandırılıb təzədən yerində, masa arxasında əyləşərək gözlərini qapıya dikdi. Siqareti axıracan ləzzətlə çəkib kötüylə külqabına basanda narahat olmağa başladı. Guya düzü-düzünə gözlədiyi gəlib çıxmırdı. "Bəlkə, işığı söndürüb yerimə uzanmalıyam?!" - düşündüyü kimi elədi. "Gör nələr soruşa bilərdim". Qapı yavaşca döyüldü. Əziz "gəlin", - deyəndə səsi titrədi. Qapı aralandı və Aylin otağa girdi. "Yatmamışam, bu yuxu deyil, gözlərim açıqdı..."

- Yuxuda deyilsən... - Aylin pıçıldaıyıb irəli yeridi. Əzizin bədəni gizildədi. "Allah, özün kömək ol..."

- Sən yenə mənə qorxursan, - Aylin Əzizin başının üstündə durub əlini ona uzatdı.

- Hə, - deyib onun əlindən tutmaq üçün yox, onun varlığına inanmaq xatirinə barmaqlarına toxundu. Aylinin əllərində ağ, tül əlcək vardı, əlcəyin altından ovcu sezilirdi, otaq gül-çiçək ətriylə dolmuşdu. Qarışıq başgicəlləndirici rayihədən Əziz bihuş olurdu, deyəsən, Aylin özü də öz ətrindən məstdi, onun da səsində titrəyiş duyulurdu:

-Sənin gözlərin adamın aqlın alır, Əziz...

Əziz gözlərini yumub - açdı.

Aylinin ağappaq uzun donu da tündəndi, bütün bədəni paltarın altından qabardıqca Əzizin ağı yerindən oynayırdı. Aylin çarpayıda oturub nazik, ağ adyalı Əzizin üstündən çəkdi, adyal səssizcə sürüşüb döşəməyə düşdü, Aylin Əzizə sarı əyilib dodaqlarını onun dodaqlarına yaxınlaşdırmaq istəyəndə Əzizin beynindən öləzik kəlmələr keçdi. "Yox... Axı, sən ölmüsən..." Ancaq şüurundakı fikir çox zəif, öləzik və köməksizdi. Aylinə onu öpmədi, qollarından yapışub gözünün içinə baxdı, Əziz işığı söndürdüynə heyfəsilənsə də qorxurdu ki, işığı yandırsa Aylin görünməz olar...

Sən məni sevirsen? - Aylin Əzizə baxa-baxa pıçıldadı, gözləri dərinəndən dərinəndi.

-Hə... - Əziz məstliklə cavab verdi. Dodaqları toqquşanda Əziz qorxu-hürkünü unudub onu bərk-bərk qucaqladı.

* * *

Kamal kreslosuna yayxanıb siqaret sümürürdü. Elvira divanda büzüşüb dodaqlarını gəmirirdi.

- Bu nə işdi Əziz müəllimin başına gəldi? - qız göz yaşlarını saxlaya bilmədi - yaxşılar ölür, pislər qalır...

Kamal xəyaldan ayrılıb çəpəki qıza baxdı və xırıltılı səsle:

- Ay qız, yaxxana açma burda, - dedi. - Çıx get, bir-iki günə sonra gələrsən...

Elvira itaətlə durub gedəndə Kamal onu səslədi:

-Dayan görüm...

Qız hıçqıra-hıçqıra qanrılıb Kamalı süzdü. Kamal əlini seyrək saçlarında gəzdirdi, gözlərini ovuşdurdu:

-Anana denən, vaxt tapıb bir mənə dəysin...

◆ P o e z i y a

Rəfail TAĞIZADƏ

HƏSRƏT

Məni payız seçdi fəsil içində,
Günümü xəzanlar hey tumarlayar.
Sənin əllərini göylər saxlayar,
Mənim əllərimi yer qamarlayar.

Sənsizlik hər gecə üşüdər məni,
Donar öpüşlərin izi üzümdə.
Baxışım gözündə ağlayar sənin,
Bir ağac göyərər torpaq dizimdə.

Bir sazaq içimdən titrədər məni,
Bahar istəyimi qəfil don vurur.
Havası sorulmuş bu boş qəfəsdə
Həsrətin özünə təzə ev qurar.

Bu sənsiz dünyada nəyim var mənim.
Çəkilib gedirəm bu yer üzündən.
Nələr çəkdiyimi göydəki bilər.
Ah yerin yeddinci qatından gələr...

HƏSRƏT YOLÇUSU

Ay bu yolu gedən balam,
yolu, səmti bilirsənmi?
O tanınmaz cığırlardan
kolun izin silirsənmi?

İz üstünə iz düşdümü,
dərdlər səni üşütdümü?
Öz-özünü çağıranda
könlün bir səs eşitdimi?

Təpələr düzəndimi
düzəni çala yerdə,
bu olmayan canımı
qurtarıb ala yerdə.

Qanad çalan quş varmı,
torpaqda oyanış varmı?
Yarı sökük divarda
oxuyan bayquş varmı?

Nə gördün, söylə görüm?
Nə dedi qalanlarım?
Duydumu ayaq səsin,
qəbirdə olanlarım?

"Axır ki, gəldin" deyib,
çönüb baxan oldumu?
Cənnəti viran görüb
gözün qanla doldumu?

DƏNİZ GÖZLÜM

Dəniz gözlüm...
Qoy məni gözün üstünə,
nə olsun üzə bilmirəm,
baxıb mənə ötüb getmə,
bilirsən - dözə bilmirəm.

Əlimi götür əlinə,
əlim əldə itən olur,
durub - durub lap qəfildən
bir gül təki bitən olur.

Sən ki sevirsən gülləri,
Gül ətirli, dəniz gözlüm...

SƏN MƏNİ GÖTÜR, APAR

Nə gündüzüm, gecəm var.
Kim deyir ki, qənim yox?
Oturmuşam yol üstə
gələnimdən gedən çox.

Arzulara umud ver,
baharıma naxış qat.
İlahi, sən mənim də
gecəmə bir Ay çıxart.

İçimdə bir darıxma,
çölümdə bir sükut var.
Sən məni götür apar,
bura qəfəsdən də dar.

GECƏ TƏNHALIĞI

Gecə tənhalıqdan bezən adamlar
sonuncu qatara pənah gətirir.

Vağzal öz səs-küylü izdihamıyla
məni öz qoynuna alıb itirir.
Bitirir bu gecə, məni bitirir.

Fikirli adamın,
dərdli adamın,
narahat, nigaran,
qəmli ürəyi
döyünür qatarın təkərləritək.

Qadın ayaqqabısının səsindən yumşaq
yolu döyə - döyə
gedir bu qatar,
gedir qaranlığı
hey yara - yara...
gecə yuxusunun içinə alıb
məni öz qoynunda aparır hara?

Doğmalar yox olan tənha gecədə
ötürür bu gecə cansızlar məni,
ötürür mürgülü yol dirəkləri,
ötürür yad, özgə baxışlar məni,
ötürür bir ötən yox kölgə kimi.

Sormayır: sən kimsən? Nəçisən?
İnsanı sevirsən,
gülü sevirsən,
bu yeri sevirsən,
göyü sevirsən?...
Sormayır. Ötürür.
Ötürür ömürlük məhbuslar kimi.

Vaqonla dolu adam içində
darıxıram mən

tənhalıq içində,
təklük içində,
ay doğmayan,
bu bitməyən gecədə
iki dəmir qol arasında
yırğalanıb gedirəm...

alıb öz qoynuna yox qonağını,
görən hara gedir sonuncu qatar...

QIZILGÜL

Qırmızı geyinmişən,
sarıdı dodaqların.
Bu gecə ayrılıqdan
islanıb yanaqların.

Ləçək-ləçək dodaqda
sənin xoş baxışların,
ruhumu təzələyir
o qönçə naxışların.

Dərməyə əlim gəlmir.
Sənsiz gedə bilmərəm.
Məni gözləyən qızın
göz yaşın kəsəmmərəm...

UÇUQ EVDƏ PAYIZ

Bu evin divarı yoxmuş, ilahi,
külək xəyallarla savaşır yenə,
xəzan yarpaqları uçur yanımdan
bir payız havası çökür sinəmə.

Bu gecə göy üzü nigaran, qəmli,
sərgərdan dolaşır qara buludlar,
görən hara qaçıb, harda gizlənib,
narahat gümanlar, nakam umudlar.

Alovu alınmış, kösövü sönmüş
bu soba külüylə oynayır indi.
Baltası korşalmış, dəhrəsi itmiş
bu ev sütununu doğrayır indi.

BİR GÖYƏRÇİN UÇACAQ

Bir göyərçin uçacaq
üşüyən pəncərədən.

Bir göyərçin uçacaq
soyuyan əllərimdən.

Yuvası uçan gözəl
gecə harda qalacaq?
İpək qanadlarını
səmadamı yoracaq?

O iti baxışında
sevgi dolu bir həyat.
Qayıt qon pəncərəmə.
Məni yuxudan oyat.

BİR BAXIŞ FIRLANIR BAŞIMIN ÜSTƏ

Göyün üzün alan buludlar kimi,
İşıqda bərq vuran yaqutlar kimi,
Hər gün gözlədiyim umudlar kimi,
Bir baxış fırlanır başımın üstə.

Bu baxan baxışlar məni nə sanmış,
Yerimi, göyümü əlimdən almış.
İlahi, göylərdə sən azmısanmış,
Bir baxış fırlanır başımın üstə.

AZIRAM GECƏNİN BOŞLUĞUNDA

Səni görəndə
həyəcandan nəfəsim kəsilir,
deyəcəyim sözlər də yadımdan çıxır,
özüm kimi...
Danışa bilmirəm,
deyə bilmirəm demək istədiklərimi.
İndi söz sinəmi deşir.
Eşidirsənmi köksümün çırpıntılarını?

Hər gecə azıram
bizi ayıran qaranlığın
bir gecəlik boşluğunda.
Əllərim əllərini axtarır,
gözlərim gözlərini,
səsim səsinə...

Nə yaxşı, üzümə toxunan
doğma, həzin, çox həzin
bir meh əsir
telinin dalğasında...

YADINDAN ÇIXARMA

*Gözəl şeylər fikirləşməlidir
Bir məhbus qadını*

Nəzim Hikmət

Gözlərini göy üzünə dik,
qulaqlarını xoş xəbərlərə köklə,
ayaqlarını yerə möhkəm dirə.
Gözün uşaqlarımızın üstündə olsun-
bir göz sənin, bir göz mənim.
Sil həsrətin göz yaşını.
Uşaqlar da görməsin.
Qara buludları qovacaq
xoş xəbərin gələcəyinə inan.
Bizi gözləyir xoşbəxt zaman.

... Qapının zəngi çalınacaq.
Ayrılıq qədər uzun bir zəng.
Dəyişəcək ahəng.
Həsrəti qovacaq səslər gələcək
lal qapının kandarından.
Eşidəcəyin ilk söz
itən təbəssümü qaytaracaq
yanaqlarına,
səni gözəlləşdirən gülüş qonacaq
dodaqlarına.

Şirin olur sevincin göz yaşları,
dolduraq badələri...

05.09.2016

◆ N ə s r

***Təranə Vahidin “Mən toz dənəsiyəm” hekayəsi IV Beynəlxalq Mahmud Kaşqarlı hekayə müsabiqəsində Azərbaycan üzrə birinci, 16 türkdilli dövlət və toplumlardan iştirak etdiyi ikinci mərhələdə dördüncü mükafata layiq görülüb.
Təbrik edirik!***

Təranə VAHİD

MƏN TOZ DƏNƏSİYƏM

Qədim toz nəğməsində deyilir: sabah açılacaq, günəş çıxacaq, ağ ilxı sürüsü yaşıl çəməndə otlayacaq, sular, min illər axdığı kimi, yol tapıb axacaq, amma sənin hissələrin dünənki olmayacaq...

Bilmirəm, ürəyinizdən nə vaxtsa toz olmaq istəyi keçib, ya yox, amma mən bir gün toz olmaq istədim. Elə ürəkdən, elə canı-dildən, elə içdən istədim ki, əlüstü toza çevrildim. Sizə deyim ki, insanın toza çevrilməyi qəribə, həm də xoşagələndir hissədir. Bölünürsən, bölünürsən, bölünürsən, bütün sıfırların töküləndə, yerdə özün qalırsan. Sənə əzab verən, səni incidən hissələrdən arınıb-durunanda hiss edirsən ki, bu sənsən, özünsən, gözünü açandan adamların hörümçək kimi beyninə, ruhuna hördüyü torlardan xilas ola bilmirsən.

Mən toza çevriləndə əlüstü qorxu hissini itirdim. Zəhləm gedir bu bürüşük, turşməzə, sual işarəsinə oxşar hissədən. Adamı gözüqıpqıq edib yaşamağa qoymur. Bu hissi itirən kimi dərinə, lap dərinə nəfəs aldım. Əvvəllər heç bilməzdim ki, toz nəfəs alır. Amma almışım. Bilirəm, dediklərimə inanmayacaqsız, buna inanmaq üçün gərək toz olasan.

Toza çevriləndən sonra bütün qadağalardan, buxovlardan, sədlərdən, sərhədlərdən azad olub, havada ürəyim istəyən qədər uçdum. Yaşadığım dünyaya heç vaxt belə yuxarıdan aşağı baxmamışdım, yaşadığım dünyanı heç vaxt belə aydın, miskin, solğun görməmişdim. Bilmirəm, bəlkə, toz olandan sonra dünya

gözümdən düşüb elə toz boyda olmuşdu, bəlkə, başqa səbəb vardı, amma toz olandan sonra başa düşdüm ki, bizim güvəndiyimiz, öyündüyümüz, şəninə şeirlər qoşub mahnılar bəstələdiyimiz dünya, əslində, toz boydaymış. Toz boyda dünyada biz bir ömür yekə-yekə danışıyıq, yaşamaq üçün min hoqquadan çıxırıq, özümüzü qaldırıb dağın başına qoyuruq, sevirik, ayrılıq, göz yaşı tökürük, hamısı boş-boş şeyləmiş... Biz, sadəcə, toz boyda dünyada özümüzü çərçivəyə pərçimləyən, uydurduğumuz qanunlara boyun əyən, öləndən sonra unudulmayacağıma özümüzü inandırıb gülünc yerində qalan əbləhlərlik...

Mən havada uça-uça bunları düşünürəm və hiss bataqlığına düşməmək üçün öz oxum ətrafında fırlanıqca fırlanıram.

Amma hardansa külək peyda olub kəkilimdən yapışır, məni şəhərin bu başından o başına sürükləyir. Mən yöndəmsiz göydələnlərə, xəstəhal ağaclara, kirlə pəncərələrə çırpıla-çırpıla uçuşun son nöqtəsinə - doğum evinin pəncərəsinə ilişirəm. Əlimi qaşımın üstünə qoyub xırda gözlərimlə jalüzün arasından içəri boylanıram. Tərsliyə bax, bura doğum şöbəsidir. Gənc xanım ana olmağa hazırlaşır. Görən, bu dünyaya gələn hər kəs anasına belə əzab verir? Qadının bir cə arzusu var: azad olmaq. Bu azadlıq nə olan şeydi, ilahi, hamı onu arzulayır?! Ana canının bir parçasından - balasından belə, azad olmaq istəyir. Əslində, bu dünyada hər kəs son nəfəsinədək azad olacağı günü gözləyir. İnsana oksigen kimi, azadlıq da lazımdır. Təbət ölülərin əksəriyyətini oksigen çatışmazlığı diaqnozu ilə yola salır. Amma mən toz dənəsinə çevrildəndən sonra əmin oldum ki, dünyadan köçənlərin böyük bir qismi azadlıq çatışmazlığından dünyasını dəyişir. Kiminin azadlığı ailədə əlindən alınır, kiminin iş yerində, kiminin - cəmiyyətdə. Bütövlükdə DÜNYA özü azadsızlıqdan boğulur.

Toz vicdanım qımıldanır, mən tərs-tərs vicdanıma baxıram. Yəni sən nə istəyirsən, bəxtin əməllicə gətirib, toz olmaq - elə azad olmaqda da! Özümə bozarıb obyektimə baxıram. Qadın əzab çəkir, dünya-ələm laqqırtı vuran mamaçaların, tibb bacılarının vecinə deyil. Bilirlər ki, qadın qışqırıb-bağıracaq, iki dünya arasında çırpınacaq, sonda, sonda, sonda... azad olacaq.

Ən maraqlı anı qaçırıram. Külək məni nəvazişlə o yerdən uzaqlaşdırır. Küləyin hərəkəti xətrimə dəyir.

Düzünü bilmək istəsəz, küləyi heç sevmirəm. Böyüklərə gücü çatmır, xırdaları nəfəsi kəsilənəcən qabağına qatıb qovalayır. Elə deyir get, elə deyir qaç, elə deyir yüyür. İt oğlu it, gül kimi baxırdım da...

Cəhənnəm olsun külək, toz olandan sonra şikayət eləmək, gileylənmək, qaramat-qaramat danışmaq qudurğanlıqdır. Mən toz olandan sonra yaşamağın nə olduğunu bilmişəm, özümü toz kimi hiss eləmişəm, öz aramızda qalsın, insan olanda bir dəfə də özümü insan kimi hiss etməmişdim. Ona görə də adamlardan, hamıdan və hər kəsdən üz döndərdim, toza çevrildim. Budur, rahat bir yerdəyəm. Ətrafımda mənim kimi xeyli xoşbəxt toz dolaşır. Deyəsən, o sarışın tozu tanıyıram. Bədrixan müəllimə oxşayır... Hə, özüdür ki var, universitetdə bizə orta əsrlərdən mühazirə oxuyardı. Ürəklə, şövlə danışdıqca mənə elə gəlirdi ki, müəllimimin orta əsrlər üçün burnunun ucu göynəyir. Düzdü, orta əsrlərə gedə bilmədi, amma sonda istəyinə çatdı, toza çevrildi. İfallı, abırlı, utancaq, canım müəllimim! Görən, yaxınlaşıb hal-əhval tutum, yoxsa qoyum toz olmağın dadını çıxarsın?

Özümü saxlaya bilmirəm, toz dənəsinə çevrilən müəllimimi səsləyirəm.

Bədrixan müəllim məni görəndə gülümsəyir, toz olmağım münasibətilə məni sovet dövründən qalma ütülü sözlərlə səmimi-qəlbdən təbrik edir. Deyirəm, müəllim, xeyir ola, nə yaxşı bu tərəflərə gəlmisiz? Deyir, elə bu yaxınlarda başa düşdüm ki, bütün qayğılardan xilas olmağın, yaşamağın yeganə yolu toz olmaqdır. Portfelimi qoltuğuma vurub vaxt itirmədən toza çevrildim. Gərək çoxdan toz olaydım. Heyif ki, çox gecikmişəm.

Bədirxan müəllimə ürək-dirək verirəm. Müəllimim gümrah görünür, hiss edirəm ki, toza çevrilmək ona düşüb. Sağollaşib ayrılıram, axı, tozlar adamlar kimi bir-birinin zəhləsini tökmür. Düzünü bilmək istəsəz, tozlar çox abırlıdır. Baş aparmaq, qan qaraltmaq, satqınlıq, xəyanət, xəbərçilik, yalan - toz dünyasında bu yaramaz üz qaralarına yer yoxdu. Oxayyy, dünya varmış! Bədirxan müəllim toz olandan sonra mən kiməm ki? Allah bilir, buralar tanış-tunuşla, yazı-pozu adamıyla doludu.

Bu dəfə külək məni qanadları üstə xeyli gəzdirir. Tıxac yox, gərginlik yox, marşrutpulu yox, valyuta məzənnəsi səni gic eləmir. Pul demişkən, tozlara pul lazım deyil, heç kor qəpik də. Amma canım nə qurtarıb pul söhbətindən! Mən adam olanda hər gün metroda, yolda-izdə, yas yerində, toyda adamların nə düşüdüklərini bilmək istəyirdim. Elə bil adamların başları daxıl idi. Gecə-gündüz pul, pul, pul... - deyib dınqıldayırdı. Daxılbaşlar!!!

Yox, tozlar əsəbiləşmir, mən sükut kimi sakitəm. Parkda qoca, arıq bir kişinin çiyinə qonuram. Allah, bu kişinin fikirləri nə qədər qarışıqdı, bu insan nə qədər yüklüdü?! Qulağının dibində var gücümlə bağırıram ki, ay evi tikilmiş, toz ol, canın qurtarsın da bu lazımsız yüklərdən. Kişi eşitmir. Yadıma düşür ki, qorxu hissi kimi, səsimi də itirmişəm. Guya adam olanda səsimi kim eşidirdi ki? Yaxşı ki, tozlar bir-birilə danışıq, özü də zərif toz dilində. Tozşünasların dediyinə görə, toz dili dünyanın ən qədim və əbədi dilidir.

Bu da belə. Qoca kişi ayağa qalxır, mən yenə havadayam. Qollarımı quş qanadı kimi açıb havadan asılı qalırım. Elə havadaca fırlana-fırlana fikirləşirəm.

Doğrusu, toz olandan sonra ağılıma qəribə, əndrabadı fikirlər gəlir. Məsəlçün, fikirləşirəm ki, birdəfəlik toz olmaq hər gün xırdalanmaqdan, üyüdülməkdən min yol yaxşıdı. Fikirləşirəm ki, sirkdə şir olmaqdan, meşədə çaqqal olmaq daha abırlıdı, fikirləşirəm ki, haqqını yeyənlərə anındaca tüpürmək, dözüb sonda sınımaqdan daha şərəfli. Onsuz da bineyi-qədimdən belədi: böyükler xırdaları üyüdür, güclülər gücsüzləri əzir, Qərb Şərqi yeyir...

Onu deyim ki, tozlar üçün vaxt məhdudiyəti yoxdu, onlar toz saatıyla işləyir, insanlar kimi vaxtı saniyəyə, dəqiqəyə, saata, günə, həftəyə, aya, ilə, əsrə, eraya bölüb ölüm vaxtını gözləmir. Tozlar aləmində heç bir qanunsuzluq yoxdu. Qanunsuzluq cild-cild qanunlar külliyyatı yazılan yerdə yaranır.

Mən yenə havadaca dövr edirəm. Amma aşağıda, Yerdə nələrsə baş verir. Başını yerə dikib harasa tələsən ikiayaqlıları görürəm. Mənə elə gəlir ki, Yerdə xırda qiyamət qopub, adamlar harasa tələsir, bir-birini itələyir, bir-birinə aman vermir, qarşılına çıxan sədləri, maneələri, divarları vurub keçir, yarıb keçir, keçə bilmədikləri səddin üstündən dırmaşib keçir, qarşılına çıxan suları üzüb keçirlər. Bu azğınlaşmış adamların qarşısını kim kəsə bilər, kim onları dayandıra bilər?!

Küləyə qoşulub axının üstüylə uçuram. Bütün materiklərdə, ölkələrdə, şəhərlərdə - hər yerdə vəziyyət eynidir. Adamlar harasa qaçır. Adamlar qaçdıqca arxalarıca qara bulud tozanağı dolaşır. Tozlardan biri təəssüflə: dünyada şər xeyiri üstələdi, qaranlıq işığa qalib gəldi, dünyanın nizamı pozuldu, ədalət öldü, - deyir. Ədalət ölən gün dünyadakı son şam da sönəcək. Mən toz olsam da, son şamın sönməyini, insanların içindəki son ümidin ölməyini istəmirəm.

Nə yaxşı ki, tozların cəmiyyətində hər şey ədalətlidir. Keşkə insanlar bu hissini nə qədər gözəl olduğunu bileydilər, keşkə...

Onu da deyim ki, həyatda o qədər ədalətsizliklə rastlaşmışam ki, hərdən toz dənəsi olduğuma inanmıram. Bilmirəm, insanlar bu hissi nə vaxt itirib, yoxsa, bu hiss hamıya aid deyil, bəlkə, belə bir hissini olduğunu cəmiyyətin ağ qarğaları uydurub?! Bilmirəm, hər halda, kitablarda ədalət haqqında nəse yazılıb. Amma mən uzun illər onu axtardım, aradım, tapmadım, gördüm deyənə də rastlaşmadım. Toz olandan sonra daha heç nə axtarmıram, mən arzuladığım yerdəyəm.

Mən toz dənəsinə çevrilən gündən, o günə şükürlər olsun, adamları daha yaxından tanıyıram, hadisələri daha yaxşı görürəm, həyatı daha aydın başa düşürəm. Haqqın tapdalanmağı, bilirsiniz, necə ağır hissdır? Haqqın tapdanır, gözgöreti tapdanır, sənə, cürət edib səsini çıxarmırsan. İçin qovrulur, yanayana qalırısan. Səsini çıxarsan, özünü tapdalayacaqlar. Toz olsam da, bu yerdə kədərlənirəm. Yox, ağlamayacağam, tozlar ağlamır, tozlar xatırlayır...

Necə oldu ki, mən toz dənəsinə çevrildim? Bax, bu sirri sizə heç vaxt deməyəcəm. Ona görə demirəm ki, toz olmaq üçün həyat səni dəyirməndə buğda kimi əzməlidir, insanlar səni bilərəkdən sındırmalıdır, haqqı çatmayan haqqını yeməlidir, sənə məxsus olanı kimə qamarlayıb zorla əlindən almalıdır, ən yaxın dostun gözünün içinə baxa-baxa sənə xəyanət etməlidir. Və günlərin birində son qüvvəni toplayıb "Əl çəkin yaxamdan, əl çəkin, istədiyiniz oldu, mən məğlub oldum, ududum, mən heç kiməm, heç kim, mən toz dənəsiyəm!" - deməyi bacarmalısan. Mən bunu bacardım.

Günlərin birində toz olmaq istəsən, ürəyinin səsinə qulaq as, istəsən bağır, istəsən pıçıld, amma nə isə de...

ESSELƏR

SARI OVQAT

I hissə

... Payız kəndin üstündən keçib sapsarı məktublar göndərdi adamlara. Məktublarnın içində iç-içə bir əlçim külək, bir ovuc yağış, bir çimdik qüssə, bir az xatirə, bir qatar durna və bir də... sapsarı yarpağın üstündə solğun xətlə alt-alta yazılmış sətirlər vardı...

Telli arvad məktubu açan kimi külək havalandı, durnalar uçdu, yağış başladı... Qarı qorxa-qorxa məktubun içindəkiləri oxudu, rəngi qaçdı, ömür boxçasını açıb o ki var ağladı. Sonra ürəyi soyusun deyə yupyumru göz yaşlarını ovcuna yığıb qoynuna tökdü. Handan-hana ayağa durub üstünün qaramatını çırpdı, həyəət çıxdı. Titrək barmaqlarıyla damcılar süzülən nar ağacından üç qıpmızı nar dərib ətəyinin küncündə evə gətirdi. Üç narı pəncərənin ağzına qoyub Payızın könlünü almaq istədi. Alınmadı... Payızın göndərdiyi məktubda alt-alta bu sözlər yazılmışdı:

Bu gecə qapının cəftəsini bağlama!

Bu gecə qapının cəftəsini bağlama!!

Bu gecə qapının cəftəsini bağlama!!!

II hissə

... Qapının cəftəsini bağlamadı Telli arvad. Ev-eşiyə əl gəzdirib yerə xalı döşədi. Qab-qacağı üst-üstə çinlədi ki, sabah qara xəbər kəndi ev-ev gəzib-dolaşanda qonşular əl-ayağa düşməsin. Qara gün üçün təqaüdündən oğurlayıb daldaladığı pulları sonuncu dəfə sayıb göz qabağındakı boş qəndqabına qoydu ki, dar macalda adamlar təlaşa düşməsin. Beş il qabaq dükənçi Səlimdən aldığı kəfəni, pambıq dəsmalı, öz barmaqları ilə didib

oxşaya-oxşaya hazırladığı pambıq döşəyi, lazım olan hər şeyi üst-üstə yığıb hazır saxladı.

Sonra yuyunub-darandı, qüsullandı, qapının cəftəsini açıq qoyub son yuxusunu görmək üçün sonuncu dəfə uzanıb yatdı...

III hissə

... Səhər xoruzlar səs-səsə verib banlayanda Telli arvad diksinib oyandı. Olanlara mat qaldı. Barmaqları titrəyə-titrəyə stolun üstündəki lampanı yandırıb dünənki məktubu höccələyə-höccələyə yuxarıdan aşağı, aşağıdan yuxarı təkrar-təkrar gözdən keçirdi. Telli arvad gözünə yox, həm də qulağına inanmaq üçün məktubdakıları ucadan oxudu.

Məktubda yazılmışdı: bağışlayın, məktub ünvanına düzgün çatdırılmayıb. Sizə çatacaq məktubu oxuyun.

Qapının cəftəsini bağlayın!

Evinizi isti saxlayın!

Adınız uzunömürlülər siyahısında, özünüzə yaxşı baxın!!!

IV hissə

Telli arvad bu dəfə dünənkindən betər ağladı. Öz halına yox ha, o ünvan-dakının halına. “Görən, onun da adı Tellidi? Görən, o da mənim kimi..?”

Sualına kimsə cavab vermədi. Telli arvad yuxarı baxıb - “Biz kimik ki, hər şey Onun əlindədir” - pıçıldadı. Təskinlik tapıb, ayağa qalxdı. Tələsik pulu qoynundan çıxardı, “ehtiyacbank”da - torbadakı düyünün içində gizlətdi, qab-qacağı öz yerinə düzdü, xalçanı büküb küncə itələdi.

Həyatə çıxıb ölümdən qayıdan adam kimi doyunca, uzun-uzadı dünyaya baxdı! Dodağının ucunda “Adam da bu gözəllikdə dünyanı qoyuf ölərmi” - dedi.

Sonra toyuqlara dən vermək üçün qısqıvraq yerişlə hinə tərəf getdi...

V hissə

Həmin il qış sərt gəldi. Gecələrin birində Telli arvad titrətdi. Səhəri kəndin ara həkimi Tükəzban qarının “sətəlcəm!” diaqnozu düppədüz çıxdı. Telli arvadın xəstələnməyi ilə ölümü bir həftə çəkdi. Ölənəcən, bəlkə, elə öləndən sonra da ölümünə yox, payızın məktubuna inandı...

VI hissə

... Lütfən, hər yazılana inanmayın!

YARPAQ ADAM

Yaşıl gözləri yaşıl kirpiklərinin arasından dupduru uşaq gözü kimi boylanıb ağarmış saç-saqqalını işıqlandırdı. Əlini yerə dayayıb namazdan qalxdı, pəncərədən boylan gənəşi salamladı, dibçəkdəki gülləri suladı, çörək qabındakı qırıntıları ovcuna yığıb eyvanda dən axtaran sərçələrə səpdi. Titrək

addımlarla otağa qayıdıb radionu açdı. Bülbülün ifasında "Sənsiz" dalğa-dalğa ətrafa yayıldı. Qoca köhnə kreslosuna yayxanıb gözlərini yumdu.

Ömür-gün yoldaşı Sara yaşıl libasda gözlərinin qabağında peyda oldu.

- Bu paltar sənə çox yaraşır... - Qoca özü də hiss etmədən titrək səslə pıçıldadı.

Sara gülümsədi, gözləri, kirpikləri, saçları yarpaqladı.

Qoca dünyanın ən gözəl qadınını - yaşıl qadınını bir ömür belə sevmişdi.

İllər sonra, ömrünün ahıl çağında möcüzə baş verdi, onun da ruhu titrədi, kirpikləri yarpaqladı. Əvvəl qorxdu, arvad ərinin təptəzə yarpaqlarını oxşayıb onu inandırdı ki, hər kəsin içində yaşıl bir ağac var. Kimsə bu ağacın kökünü yandırmasa, baltalamasa, sındırmasa, günlərin birində mütləq zoğ atacaq, yarpaqlayacaq, yaşllaşacaq.

Qoca ömrünün naxışına inandı, yarpaqlarının qeydinə qaldı.

Sara ömrünün son anlarında yaşıl yarpaqlarından birini qoparıb ərinin ovcuna emanət edərək dünyanın o üzünə köçdü...

Qoca yaşıl yarpağın başına dolanırdı, sığallayırdı, qayğısına qalırdı. Bir gün səhər səhəri bədəni başdan-başa yarpaqladı, yaşllaşdı, adam özü boyda yaşıl yarpaqlı ağaca çevrildi.

Adamlar ondan qorxub qaçmağa başladılar, kimi onu "bədbəxt" adlandırdı, kimi sağalmaz xəstəliyə düşər olduğundan danışdı, kimi onu müqəddəslərə oxşatdı...

Yarpaq - adamın içində zərrə boyda zoğu, yaşllığı olmayan adamlara yazığı gəlir, vaxtı büsbütün ibadətdə keçirdi.

Musiqi bitdi, Sara gülümseyib yarpaqların arasında gözdən itdi.

Qoca da gülümsədi, yarpaqlarını sulamaq üçün namaz otağına keçdi...

YÜK ATI

Elə bil gözünü qan örtmüşdü. Bu dəfə meşəyə gedəndə atını həmişəkindən iki dəfə artıq yüklədi. Qoca yabı dönüb tərs-tərs sahibinə baxsa da, xeyri olmadı. Sahibinin əlacı olsaydı, bütün meşəni onun belinə yükləyərdi.

Qoca yabı tamah dişini uzanan sahibinin əmrinə itaət edib yerindən qımıldandı. Eh, aygır vaxtlarında bu yükü yük saymazdı. İndi kindirini qocalıq kəsmişdi, hər yük ona ağır gəlirdi.

Bu yol onları dərəcədən aparırdı, sonra qaratıkanlı yoxuş başlayırdı.

Sahibi buğda yeyib fınxıran at kimi onu hey dəhmərləyirdi. Canını dişinə tutub dərəcədən endi, yoxuşu qalxanda dirəndi. Şallaq zərbələri od kimi bədəninə yandırsa da, xeyri olmadı. Elə bil dörd ayağı kök atıb torpağa sancıldı.

Axırda sahibi söyə-söyə atın yükünü boşaltdı.

Xeyirsiz heyvan! Gərək çoxdan canımı qurtaraydım səndən. Məni yarı yolda qoymağına bax!!! - deyib ata bir-iki karlı təpik də vurdu.

At yenə tərpənmədi. Bu, sahibini təəccübləndirdi. Bir-iki addım irəli yeridi. At başını yerədən sallamışdı. Elə bil nəfəs almırdı. Qəfildən böyrü üstə sərildi...

Sonralar bu əhvalatı kəndin çayxanasında domino oynaya-oynaya zootexnikə danışanda, mal doxturu əl saxlayıb kədərlə dilləndi:

- Atın ürəyi partlayanda belə ölür. Gərək qədərindən artıq yükləməyəsən.

Bu, insanlara da aiddir...

OVCUNDAKI GÜZGÜ

Ovcundakı qabara güzəranının güzgüsü kimi baxırdı. Qabarlar böyüyəndə, düyünlənəndə güzəranı bir balaca yaxşılaşdı, qabarlar soluxanda, həyatı da soluxurdu.

Hərdən ovcundakı güzgüdən özünə suallar verirdi: ey, dəmbələgöz, bəsdı qaçdın, bəsdı yüyüdü, bəsdı cəhd etdın. Ömrün bitib, amma eyni nöqtədə fırlanırsan. Ovcundakı qabar it sə, nə olacaq?

Bu sualı verəndə dili-dodağı əsirdi, karıxırdı, üşüyüdü. Ovcundakı güzgüdə günəş gülümsəmirdi, qaramat adamlar kimi burnunu sallayıb dururdu. Ovcundakı güzgüdə buludlar su daşıyırdı gözlərinə.

Ovcundakı güzgü ona ümidli heç nə vəd etmirdi, onu aldatmırdı, yalandan gözünü yolda qoymurdu. Bircə gecələr qabarlı ovuclarını başının altına qoyanda, ovcundakı qabar ürək kimi sızıldayıb döyünəndə həyatının nəğməsini eşidirdi. Bu nəğmə altında şirin yuxuya gedirdi. Hər gecə mələklər qabarlı əllərinə siğal çəkir, dünyanın ən şirin yuxusunu görürdü.

Səhərlər ovcunun qabarları saat kimi zəng çalıb onu oyadırdı. Yeni gün başlayırdı ovcunun güzgüsündə...

QARA QARIŞQA QƏDƏR

Əsgər zəminin kənarına gəlib çatanda hər tərəfə qəribə sakitlik çökmüşdü. Elə bil bu dolub-daşan günəş rəngli sünbüllərin yaxınlıqdakı müharibədən, səs-küydən, ölüm-itimdən xəbəri yox idi.

Dünənki ağır, üzücü gecədən sonra gördüyü mənzərədən əsgərin eyni açıldı, çəkməsinin bağını bərkitmək üçün əyləndə, sol çəkməsinin burnunun ucunda qarışqa yuvası gördü. Yaxşı ki, tapdalamamışdı. Qarışqa yuvası torpaqdan çıxan bulaq kimi qaynayırdı. Yem daşıyan, səfərə çıxan, yükünü yerbəyer edən qarışqaların səliqə-sahmanı, nizam-intizamı əsgəri təəccübləndirdi.

Uzaqdan hıqqana-hıqqana gələn yükü özündən ağır qarışqa nədənsə diqqətini çəkdi. Görəsən nə gətirirdi? Marağ onu bürüdü, yükün nə olduğunu bilmək üçün səbirlə gözlədi.

Qarışqa son qüvvəsini toplayıb mənzil başına çatanda, yükünün qarışqa cəsədi olduğunu görüb diksindi.

Dünən ağır döyüşdən sonra geri çəkilmək əmri veriləndə canının hayına qaldı, yaralı dostunu qoyub qaçdı. Ancaq dostunun baxışlarından qaça bilmədi. Dostunun gözlərinin şəkli gözlərində ilişib qaldı. Bu baxışlarda nə yalvarış vardı, nə qorxu, nə qəzəb... bunların heç biri yox idi, nə sə, başqa, bambaşqa bir hiss vardı.

Qara qarışqa qara tərini silib yükünü yuvadan içəri saldı. Əsgərin ürəyi sıxıldı, içindən qara qarışqacan olmadığını xatırladan naməlum, qorxunc, yabani bir hiss baş qaldırdı. Qorxunu adladı, ölümü gözə aldı, döyüş meydanında qalan yaralı yoldaşının arxasınca yollandı...

BEH

Payız gəlib meyvələr yetişəndə şəhərdən gələn cavan oğlan Piri babanın yanına gəlib bağıın məhsulunu istədi, azacıq da beh verdi. Piri Baba qımıışdı, ağı saçı-saqqalı işıq saçdı. Təbəssümlə:

- Ürəyini buz kimi saxla, builki məhsul sənindi, - dedi.

Adam barlı ağaclara müştəri gözü ilə baxıb, şad-xürrəm getdi.

Günlər keçdi, həftələr ötdü. Piri baba gələn müştərilərə əlini yelləyib "yox, yox" dedi.

Almalar saralıb ağacdən düşdü, armudlar sulanıb əridi. Kəndin bütün bağlarının meyvəsi dəridi, bircə Piri Babanın ağaclarına əl dəymədi.

Külək tökdüyünü tökdü, quşlar yediyini yedi, vaxtsiz qar yağıb ağır budaqları sındırdı, Piri babanın evi yıxıldı.

O vaxtdan çox illər keçib, Piri babanın sümükləri sürmə olub, amma hər dəfə beh söhbəti düşəndə kəndin yaddaşı diksinir, Piri babanın beh əhvalatı yada düşür...

Piri babadan bağ qalmadı, məsəl qaldı. Beh məsəli. Məsəl də bağ kimidi, hər mövsüm bar verir...

ÜÇÜNCÜ GÖZ

Nə olsun ki, gözü görürdü, ürəyi hiss edirdi, beyni düşünürdü, amma həyatla onun arasında gözəgörünməz, möhkəm, keçilməz bir sədd vardı. O, əsl həyatı görmək üçün bir gün tanrıdan balaca, bapbalaca, lap elə noxud boyda gözcük istədi. Yaradan bəndəsinin istəyini eşitdi, sədd çat verdi, üçüncü göz açıldı. O, sevincək, ürəyi çırpına-çırpına üçüncü gözdən həyata boylandı.

Boylandı, amma bir ömür xəyal elədiyi həyatdan əsər-ələmət görmədi. Əksinə, Nuhun tufanından betər tufanla qarşılaşdı. Dəli küləklər baxışlarını qarşısı, qorxulu nağıllardakı əjdahalardan betər ikiayaqlılar od püskürdü, öküz bədənli, timsah iştahlı varlıqlar üstünə yeridi, hər an hiyləylə, yalanla rastlaşdı, hər addımda quyuya düşdü, şər in at oynatdığını gözüylə gördü, iki gözlə gördüyü həyatın uşaqların başını aldadan şirniqüşdən başqa bir şey olmadığını dərk etdi.

Qəlbini göyə açıb Tanrıya yalvardı ki, günahından keçsin, üçüncü gözü qapasın.

Pəncərə açıldığı kimi də qapandı. O, üçüncü gözün qorxulu, həm də çox qorxulu olduğunu anlamışdı...

ÜÇ BALIĞIN NAĞILI

Biri vardı, biri yoxdu. Böyük-böyük deryalarda üç balıq balası vardı. Bir gün bu üç balıq balasını ucsuz-bucaqsız sulardan ayıraraq çox-çox uzaqlara apardılar. Balıq balalarının ən balacası, ən zəifi, ən yuxaüreyi azad sulardan ayrılarda hönkürtüylə ağıladı da. Ancaq onun göz yaşlarını heç kəs görmədi.

Bir xeyli şüşə qəfəsdə yol gedib, dəmir qapılardan keçdilər.

O vaxtdan üç balıq balası dəmir qapıların o üzündə insanlarla bir yerdə yaşayır. Üç balığın yeganə arzusu şüşələrin, dəmir qəfələrin o üzündəki sulardır. Balıqlar güclə eşidiləcək səslə gecə-gündüz Allaha yalvarırlar ki, Yer üzündə daha heç kəs qəfəsə düşməsin, heç bir balıq balasının taleyi onların kimi uğursuz olmasın...

Biri vardı, biri yoxdu. Gecə-gündüz heyvan haqlarından danışan bir ailədə üç talesiz balıq yaşayırdı...

Nağılımızın sonunda göydən üç tilov düşdü. Tilovların ucunda üç ümid çirpiniydi...

◆ P o e z i y a

Musa ƏLƏKBƏRLİ

BU DÜNYA

Susdurmayaq haqq söz deyən dilləri,
Görən gözə çəkdirməyək milləri.
Vaxtlı - vaxtsız soldurmayaq gülləri,
Bir gül kimi sola bilər bu dünya.

O əyilməz tərəzisi əyməsə,
Güclüləri, gücsüzləri döyməsə.
Xain gözü, düşmən əli dəyməsə
Qayasını qala bilər bu dünya.

Kim dedi ki, dən yerinə daş daşı,
Ucbatından indi yeyir daş daşı.
Dəyirmançı, dəhnə susuz, sən naşı,
Bu kəmliyi bəla bilər bu dünya.

Hər bir işin öz çəmi, öz təhəri,
Yamanlığın nədi xeyri-bəhəri?
Gəl dilindən daşlandırma zəhəri,
Əqrəb olub çala bilər bu dünya.

Yaşatmağa hər nə desən varıdır,
Tamahı az kimsələri yarıdır.
Biz insanlar budağında barıdır,
Ya tez, ya gec sala bilər bu dünya.

Zaman özü bulandırır durunu,
İndi daha yaş yandırır qurunu.
Haray çəkib İsrailin surunu
Dar ayaqda çala bilər bu dünya.

Şərbətini kim dadıbdır sonadək?-
Bircə udum hava olub son istək.
Havalanıb oğlu ölmüş anatək
Saçlarını yola bilər bu dünya.

Demə dinmir, Musa hələ kiryir,
Yer-göy qopur, dağ üstünə yeriyr.
Naləsindən Şimal qütbü əriyr,
Su altında qala bilər bu dünya.

ÇATMIR

Necə tutqunlaşıb şeirin səması,
Orda bir şimşəyin çaxışı çatmır.
Sözdən xalı toxu, çıxır əmması,
Əvvəlki bəzəyi, naxışı çatmır.

Bu dözən ürəkdi, dözülən candı,
Dərdi misra-misra çözülen candı.
Sözə can verdikcə üzülən candı,
Bir eşqin canüzən baxışı çatmır.

Bu qoşma yağısı, saz həvəsidi,
Sözdən cilvələnilir, naz həvəsidi.
Günlər ötüb gedən yaz həvəsidi,
Nə yayı, payızı, nə qışı çatmır.

Sağ ikən kölgəsi, rəddi daşlanır,
Ömür sona yetsə sevgi başlanır.
Gözündən od yağır, alov daşlanır,
Göylərin şıdırğı yağışı çatmır.

Vətənin ağrısı ürək ağrısı,
Nə zaman bitəcək görək ağrısı?!
Xalqına şairin odu, yağısı,
Şairə xalqının alqışı çatmır!

24.02.2016

YAZDA ÖLMƏK İSTƏMİRƏM

Nazim Hikmətin xatirəsinə

Yazda ölmək istəmirəm,
Güllərin açan vaxtında.

Al günəşin sevgilərlə
Nurunu saçan vaxtında.

Yayda ölmək istəmirəm,
Bir oxam yaydan çıxası.
Hələ mənim gözləntim var
Ulduzdan, aydan çıxası.

Bu da sahil, ləpədüyən,
Quşların həlim ovqatı.
Gözəllikdən heçə dönür
Hər yerdə ölüm ovqatı!...

Payızın göz yaşlarını
Görüb də ölmək olarmı?
Bir belə dərdi, nisgili
Ölümlə bölmək olarmı?

Daha heç nəyi gizlətmə,
Gözlərinin içinə də.
Nə gileyin, əркиn varsa
Durnaların köçünə də.

Qışda ölmək istəmirəm,
Soyuqdan lap bezirəm mən.
Hətta buzun içində də
Od, hərarət gəzirəm mən.

Neçə ki qor var canımda
Qoy səninçün içdən yanımlı.
Sevənlərə bu dünyada
Ölüm fəslı yoxdu, canımlı.

QEYRİ-ADI ŞEİR

Sözün gərək dadı ola,
Ya şirin, ya acı,
Ya da turşməzə.
Misraların qanadı ola
Ev-ev, ocaq-ocaq uça,
Əl-əl gəzə.
Şeir qeyri-adi ola;
Keçilməmiş cığırlardan keçə,
Çırpıla daşa-kəsəyə,
İlişə tikana, kola.
Kəlmələr atdanıb-düşə
Qovurğa sayağı.
Qafiyə ilk ola, ilkin ola
Xoruz səsi eşitməyə,

Oxucu da həvəsli ola
                                     Belə şeiri eşitməyə!
 Şair balığı səhrada,
                                     Dəvəni dənizdə gəzə,
 Fikirlər təzə ola ey,
                                     Təptəzə!
 Qeyri-adi şeir istəyirəm,
                                     Sökə ürəyimi
   İplik-iplik
   Üzüləm, cuna kimi.

Donam heyrətimdən,
 Niyə onu mən yazmamışam
                                     deyə
 Çatlayam xiffətimdən!

* * *

Mən bir şeirin təşnəsiyəm,
 Dilimə gəlmir o şeir.
 Ayımnan adlayıb gedir,
 İlimə gəlmir o şeir.

Baxmır çağrışa, xitaba,
 Köçmür dəftərə, kitaba.
 Onsuz çəkdiyim əzaba,
 Zülümə gəlmir o şeir.

Onu şirin ov sanıram,
 Sədasıyla ovsanıram.
 Kərəm kimi odlanıram,
 Külümə gəlmir o şeir.

Buludam göydə səkirəm,
 Bir çəmən üstə çökürəm,
 "Gülüm" deyib ah çəkirəm,
 Gülümə gəlmir o şeir.

O bir dərddi başdan aşan,
 Kükrəyən, çağlıyan, daşan...
 Zəfər ilə qucaqlaşan
 Selimə gəlmir o şeir.

Onsuz dərđəm, onsuz yasam,
 Qoy səngərə dönsün masam.
 Bir gün qanımla yazmasam,
 Əlimə gəlmir o şeir.

O şeir bir lal şeiridi,
 Ürəklərdə xal şeiridi.

Şuşamın vüsal şeiridi,
Elimə gəlmir o şeir.

MƏN BİR SÜNBÜL TOPASIYAM

Mən bir sünbül topasıyam,
Saçaqlarım sapsarıdı.
Ömrüm ya bitib qurtarıb,
Ya da ki, indi yarıdı.

Xırmanlığam, döyün məni,
Döyün məni, irdələyin.
Samanımı güclü vaxtı
Ağzına tutun küləyin.

Kürəklənim, küləklənim,
Dənim dən-dən aralansın.
Duyğularım sətir-sətir,
Misra-misra sıralansın.

Qılçıqlarım dopdoludur,
Bir bərəkət topasıyam.
Yetişmişəm, saralmışam,
Bu zəmidən qopasıyam.

Vağamlamış sünbüləm mən,
Təbiət, daha sənliyəm.
Ya küləksiz uçan saman,
Ya da toxumam - dənliyəm.

Ay naşı xırman döyənim,
Sən samanı dännən ayır.
O yad "mən"i mənnən ayır,
Gəl ayıq ol, səninləyə

YADDAN ÇIXIR QARABAĞ

*Mən aşiqəm Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Dünya cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.*

Həsret, hicran ocağında sönür o,
Öz əlçatmaz zirvəsindən enir o.
Zəngəzura, İrəvana dönür o,
Yandıığımız oddan çıxır Qarabağ.
Aman Allah, yaddan çıxır Qarabağ.

İllər ötür...
Qaysaqlanan yaramdı.

O kükrəyən qəzəb selim aramdı.
İnnən belə ömür bizə haramdı.
Dad çəkdikcə daddan çıxır Qarabağ.
Aman Allah, yaddan çıxır Qarabağ.

Ağlar qalib o çağlayan bulaqlar,
Ötüb gedən o karvanı nə haqlar?
Görməyibsə, yaddaşında kim saxlar?
Şüuraltı qatdan çıxır Qarabağ,
Aman Allah, yaddan çıxır Qarabağ.

Unudulur o qırğınlar, talanlar,
Bizi haldan-hala salır yalanlar...
Qarabağsız qarabağlı olanlar,
Sınədəki çatdan çıxır Qarabağ.
Yadlaşırıq, yaddan çıxır Qarabağ.

Deyirdik ki, onsuz dünya dağılar,
Bizə qaldı bayatılar, ağılar.
Qucağında kef çəkdikcə yağılar
O əvvəlki addan çıxır Qarabağ,
Ayıq olun, yaddan çıxır Qarabağ.

Hər il işğal günlərini anırıq,
İçimizdə korun-korun yanırıq.
Üzə düşsə dərdimizi danırıq,
Bizi kimi "şad"dan çıxır Qarabağ,
Aman Allah, yaddan çıxır Qarabağ.

Olmadısa fikir ötkəm, söz qəti,
Biz ayaqda görmədiksə milləti,
Qınamayaq BMT-ni, ATƏT-i,
O söhbətdən, gapdan çıxır Qarabağ,
Aman Allah, yaddan çıxır Qarabağ.

Şuşa kimi ucalıqdan yığılıb,
Millət necə fağırlaşıb, sıxılıb.
Dərdi çin-çin, qalaq-qalaq yığılıb,
Əl vuranda altdan çıxır Qarabağ,
Aman Allah, yaddan çıxır Qarabağ.

Şairləri yaralanıb sözündən,
Torpaq gedib biganəlik üzündən.
Musa bu gün nahaq çıxmır özündən,
Köksündəki uddan çıxır Qarabağ,
Alışdığı oddan çıxır Qarabağ,
Haray millət, yaddan çıxır Qarabağ.

**BAHARDA SEVGİSİZ
YAŞAMAQ OLMUR**

Quşların cəh-cəhi sökür bağırını,
Qatır nəğməsinə ürək ağrını.
Sevdasız bir ömrün görüb axrını,
Baharda sevgisiz yaşamaq olmur.

Gözəllər bir yandan, güllər bir yandan,
Məhəbbət süzülür ilikdən, qandan.
Hər gün can ayrılır elə bil candan,
Baharda sevgisiz yaşamaq olmur.

Oğul istəyirəm bu dağa dözsün,
Dizinin təpəri sınağa dözsün.
Qoy ağ saçların da qınağa dözsün,
Baharda sevgisiz yaşamaq olmur.

O gözəl baxışdan aldığı yara,
Bir eşqin üstündən xətt çəkir qara.
Gözəllik gözündə çəkilir dara,
Baharda sevgisiz yaşamaq olmur.

Ovçu o ceyranı qova səmtinə,
Səmtinə düşsən ova, səmtinə.
Gedək leyləklərin yuva səmtinə,
Baharda sevgisiz yaşamaq olmur.

Hər tərəf çiçəkdir, hər tərəf güldür,
Mehrinə ürək qıy, o gülü güldür.
İlahi, sən məni baharda öldür,
Baharda sevgisiz yaşamaq olmur!

* * *

Səni unudacaq qədər
zalım deyiləm,
Xatirələrin köz-köz
səpələnir ürəyimə.
Hər köz bir görüşü
nişan verir,
Yaddaşım ağlayır
hönkür-hönkür.

Biz necə xoşbəxt olmuşuq,
Biz necə yazıq olmuşuq.
Arada illərin
uzaqlığı boylanır
üzümüzə
Qərib-qərib, fağır-fağır.

Bir qərinə keçib
sevgimizin üstündən.
Hələ də rəngli
yuxular görürük.
Hələ də sehirli yağışlar
yağır.

Mən səni unudacaq qədər
zalım deyiləm,
Başıma nələr gələcəyini
anşıra bilmirəm.
Səni bu soyuq, bu acı
həsrətə də tapşıra
bilmirəm.
Şairəm, görücü deyiləm,
alim deyiləm!

6 iyun 2014

* * *

Necə tanış gəlir mənə bu adam,
Özgə zurnasını çalan adamdı.
Başa çıxmaq üçün əldən gedəndi,
Özünü ayağa salan adamdı.

Şahın günahını qula bağlayır,
Hər gün imanına tula bağlayır.
Nədən söhbət açsa pula bağlayır,
Özü kal olsa da, kalan adamdı.

Neçə üzlər görüb üzü, demirəm,
Hardan gəlib çıxıb özü, demirəm.
Urvatdan saldığı sözü demirəm,
Aldığı nəfəsnən yalan adamdı.

Necə gəlib çıxıb o bu məclisə,
Baxan olmayıbmi yaxşıya, pisə?!
Özünü ortaya atır, nə isə...
Axırda qıraqda qalan adamdı.

Əgər alverdisə işi, sənəti,
O hardan duyacaq şeiri, sənəti?!
Yazmayaq kitaba biz bu qələti,
Bir sözdü dedi də, balam, adamdı!

◆ Vidadi Babanlı'nın 90 yaşı

“Xudam əsirgəməz rəhmimi məndən”

Vidadi Babanlı da 90 yaşına gəlib çatdı və birinci yazıçıdır ki, öz ədəbi nəsli içərisində 100-ə doğru inamla addımlayır. Müsahibələrinin birində deyir ki, hələ ki, sağlamam, bircə gözlərim zəifləyib. Əlbəttə, insan üçün göz, görmək qabiliyyəti birincidir, amma bir də var göz duyğusu. Vidadi müəllimin göz duyğusu heç vaxt zəifləməz və mən, onun sevimli oxucularından biri kimi, sizi əmin edib deyirəm ki, Allah qoysa, 100 yaşında da bu duyğunu itirməyəcək. Çünki o, çox nikbin adamdır və 12 il bundan əvvəl bir şeirində yazmışdı ki:

*Heç bir bədxah ala bilməz qələmimi əlimdən,
Sinəm şeir dəftəridi hekayətlə bərabər.
Qılığı kəm, həm də ötkəm sənətkaram, bəli, mən,
Fəqət dilim şən dillənir şikayətlə bərabər.*

Müasir Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndəsi kimi tanıdığımız Vidadi Babanlı'nın 90 illiyilə bağlı bu yazını niyə onun şeiri ilə başladım? Çünki Vidadi Babanlı ədəbiyyata şeirlə gəlib. Onun ilk mətbu əsəri 1947- ci ildə «Azərbaycan gəncləri» qəzetində çıxan «Anam sən oldun» şeiridir. İlk şeirləri «Vidadi Şıxlı» imzası ilə çap olunub. Amma o, bir şair kimi o qədər də şöhrət qazanmadı, hətta şeirləri tənqid də olundu. Deyək ki, Vidadi Şıxlının o zaman yazdığı şeirlər məşq xarakteri daşıyırdı. O şeirlərin içində romantik duyğularla yaşayan bir gəncin könül çırpıntıları əks olunurdu. «Onda mən romantik bir aləmdəydim. Başımda yalnız və yalnız şeir sevdası dolaşırdı. Qatarda, möcüzə vəqonda yellənə-yellənə səadət axtarışına, arzularıma qovuşmağa gedirdim. Sevinci aşib-daşmış ürəyimdə bu həvəsə körpə misralar cücərdi»:

*Üz tutub gedirəm yeni aləmə,
Görüb-götürdüyüm gəlməz qələmə.
Bol ruzi ummuram, razıyam kəmə,
Xudam əsirgəməz rəhmimi məndən.*

Bəli, onu doğrudan da yeni aləm gözləyirdi, amma bu yeni aləm şeir aləmi deyildi. 1954-cü ildə Vidadi Babanlının «Gəlin» povesti «Uşaqgəncnəşr» tərəfindən kitab halında çap olunur və beləliklə, o, sözün əsl mənasında yeni aləmə qədəm qoyur. «Gəlin» povesti Vidadi Babanlıya uğur gətirir və bundan sonra müasir Azərbaycan nəsrində istedadlı bir nasirin varlığını hamı hiss edir. Görünür, həyatı, gerçəkliyi, insanları müşahidə qabiliyyəti onda daha güclü imiş və bu yolda nəsrə üz tutur. Nə idi «Cəlin» povestində, elə ilk nəsr əsərində Vidadi Babanlını oxuculara və ədəbi ictimaiyyətə sevdiren? Təbii ki, bu povestdə Azərbaycan sovet nəsrinin bəzi ştampları yox deyildi (dövrü də nəzərə almaq lazımdır!) - «müsbət qəhrəman»ın şəhərdən kəndə gəlib fəallığı ilə seçilməsi, öz işi və peşəsi ilə hamıya nümunə göstərməsi və ona qarşı bir və ya bir neçə mənfi obrazın «mübarizə» aparması o zamankı nəsr əsərlərində süjetin və konfliktin əsasını təşkil edirdi. Amma «Gəlin» povestində diqqəti cəlb edən bunlar deyildi. Diqqəti cəlb edən o idi ki, Vidadi Babanlı povestdə təbii dil stixiyasını qoruyub-saxlayır. Hiss edirsən ki, onun dili əsl kənd koloritine köklənib, nə özünün təhkiyə tərzində, nə də təsvir etdiyi obrazların nitqində sünilik, qurama ədəbi dil elementləri nəzərə çarpır. İkincisi, Vidadi Babanlının kənd məişətini, elin adət-ənənələrini yaxşı bilməsi də üstün keyfiyyət idi. Nəhayət, onu da qeyd edək ki, əsərdə yeni düşüncə tərzinin təcəssümünü görürük. Şəhərli qızı Şəfanın bir həkim kimi kənddə hamının rəğbətini qazanması bir yana, o, mənəvi münasibətlərə yenilik gətirir. Təbii ki, onu bəyənməyən, hər bir hərəkətinə əks reaksiya göstərən həkim Qurbanzadə və Şəfanın qayınanası Sənəm eyni məntiqlə düşünürlər. Şəfanın «açıq-saçıqlığı», ifrat səmimiyyəti onlarda qızcıq oyadır. Amma nəticədə səmimiyyət qalib gəlir. Şəfani evdən qovan qayınana bu səmimiyyət qarşısında aciz qalır.

Bundan sonra Vidadi Babanlı «Həyat bizi sınaıyır» romanını qələmə alır. Bu dəfə məkan dəyişir, əsərin qəhrəmanı Həsərət kənddən şəhərə gəlir. İnstitutda imtahandan kəsildəndən sonra bir daha kəndə qayıtmır, Sumqayıtda metallurgiya zavodunda işə girir, burada əsl həyat dərsi keçir. Məsələ burasındadır ki, povestin yazıldığı illərdə kəndli cavanların şəhərə axını başlanmışdı (Bunu ilk dəfə Mehdi Hüseynin «Abşeron» romanında müşahidə etmişik. M.Hüseyn öz qəhrəmanının timsalında kəndli bir cavanın bir neftçi kimi çətinliklərdən keçə-keçə əmək qabaqcılı kimi necə şöhrət qazanmasını təsvir etmişdi). Vidadi Babanlı sonralar etiraf edəcəkdə ki: «Mən bu əsəri qələmə almazdan əvvəl bir il Sumqayıt şəhərində yaşamış, fəhlə yataqxanasında tərbiyəçi vəzifəsində çalışmışam. Zavod fəhlələrinin işini və məişət tərzini diqqətlə öyrənmişəm. Povesti yazanda da özümdən heç nə uydurmamışam».

Ümumiyyətlə, Vidadi Babanlı həyatın axarını, nəbzini vaxtında tutmağı bacaran bir yazıçıdır. Təkcə haqqında söz açdığım iki povestində deyil, sonrakı əsərlərində də Vidadi müəllim həyatda baş verən əhəmiyyətli dəyişiklikləri, yenilikləri ədəbiyyata gətirən yazıçılardan olmuşdur. Onu təkcə Azərbaycan oxucularının deyil, Keçmiş İttifaq oxucularının da (haqqında danışacağımız roman kütləvi tirajla bir neçə dəfə rus dilində nəşr edildi) rəğbətini qazanan «Vicdan susanda» romanı da zamanın, dövrün tələbi ilə qələmə alındı. Elm aləmində, elmi-tədqiqat institutlarının birinin kabinetlərində baş verən açıq və gizli münaqişələr həmişə olub, indi də davam edir. «Vicdan susanda» Vidadi Babanlının elə bir əsəridir ki, burada münaqişə və konflikt təkcə institut divarları arasında deyil, ayrı-ayrı ailələrdə də baş verirdi, karyerizmin kökləri ailədən başlayıb institutda da davam edirdi. Belə bir fikir hasil olurdu ki, vicdan susanda insan öz mənliliyini ailədə də itirir, elm aləmində də.

Tənqidçi Akif Hüseynov Vidadi Babanlının «Müqəddəs ocaq» romanını onun ən uğurlu əsəri hesab edir və biz də bu fikirlə razılaşıırıq. Gəlin bu məqamda sözü hörmətli tənqidçimizə verək: «Əsərlə tanış olduqca gur həyat mehi üz-gözünü oxşayır, zirək, qaynar insanlarla ünsiyyət bağlayırsan. Əsərin kənd mövzusunda - zənnimcə, yazıçının daxilən duyduğu bir aləmə həsr olunmasının da, yəqin ki, həmin təəssüratın yaranmasında əhəmiyyəti az deyil. İçerisindən çıxdığı yer-yurd haqqında, xəyalına çökmüş adamlar haqqında hərarətli söhbət açmaq üçün yazıçı, deyəsən, möhkəmcə darıxıb qəribsemişdi. Torpağına, daşına aludə bələdçi kimi, müəllif birbaşa bizi döşü güllü-çiçəkli dağlarımızın qoynuna çıxarır və qəhrəmanı ilə birgə dərə - təpə gəzdirir...yalnız alaçıklarda daldalanıb buludların vahiməli çaxnaşmasını dinləmirik...biz yaylaqları, binələri, qismən də olsa dolaşmış elin-obanın yaşayışına, güzəranına da diqqət yetiririk».

Vidadi Babanlını biz «kənd nasiri» kimi birtərəfli qiymətləndirə bilmərik. Sadəcə, onu deyə bilərik ki, öncə qeyd etdiyimiz kimi, o, kənd məişətinə və orada yaşayan insanların psixologiyasına yaxşı bələddir. Yəni bu xüsusiyyət onun sadə, təbii nəsr təhkiyəsindən tutmuş, təsvir etdiyi hadisələrin reallığına qədər bir prosesi əhatə edir. Yazıçıların əksəriyyəti dialekt və şivə sözlərindən qaçmırlar, lakin elə olur ki, bu sözlər bədii mətnə yerinə düşmür və əcaib səslənir. V.Babanlı isə bu sözləri elə seçir, sonalayır ki, sanki həmin sözlər və ifadələr illər boyu ədəbi dilin öz sözləriymiş.

Vidadi Babanlı ilə qiyabi tanışlığım düz 56 il əvvəl, «Azərbaycan» jurnalında çap etdirdiyi «Ürək yarası» hekayəsini oxuyanda olmuşdu. Məni - altıncı sinif şagirdini bu hekayə ilə təsirləndirmişdi ki, özümə yer tapa bilmirdim. Yaman kövrəlmişdim.

Hekayədə Xalıq kişi və Gülüstan qarı adında iki qoca təsvir olunur. Oğulları müharibədə həlak olan bu qocaların yeganə ümidi gəlinləri Sənubərdir. O gəlin ki, elin adət-ənənəsinə xilaf çıxmayıb, müharibədə həlak olan ərinin - Mədətin «qara kağızı» gəlməmiş bu ocağı tərk etmək istəmir. Cəmisini bircə ay ər üzü görmüş, neçə il oturub Mədətin yolunu gözləmiş Sənubər heç ağına da gətirmirdi ki, qocaları tək qoyub getsin. Ancaq həyatın da öz qanunları var. Xalıq kişi düşünürdü ki, niyə bu cavan gəlin öz ömrünü puç eləməlidir, ona görə də ona elçi gələn kimi gəlininə xeyir-dua verir, hətta toyuna da gedir. «Xalıq kişi içeri girdi. Məclisə salam verib, təmkinlə irəli yeridi. Ona tezcə yer düzəldilər, aparıb yuxarı başda əyləşdirdilər, qabağına isti xörək gətirib qoydular. Ancaq o, heç nəyə əl vurmadı, bir stəkan çay istədi və ortada quruyub qalmış aşığa davam etmək işarəsi verdi.

-Çal, aşıq, çal!

Aşığın sazı daha şənlə, daha gümrəh dilləndi.

...Xalıq kişi evdən çıxandan bəri Gülüstan qarı bir küncə qısılib oturmuşdu, gözünün yaşı qurumamışdı. Xalıq kişi gəlib onu yenə eyni vəziyyətdə tapdı, əyilib qolunu qarısının boynuna saldı, çöməlib onunla yanaşı əyləşdi. Qəhərdənmi, sevincdənmi, ya nədənsə səsi titrəyə-titrəyə:

- Gözünün yaşını sil, ay Gülüstan, gəlinə sən də xeyir-dua ver,- dedi. - Qoy getsin ev-əşik qursun, oğul-qız anası olsun. Hər bir kəs, ona verilmiş ömrü insan kimi yaşamaladı...Qarı dinmədi. Yetimləmiş uşaq kimi, yanıqlı-yanıqlı içini çəkdi».

Vidadi Babanlının haqqında ən az danışılan (bəlkə də, heç danışılmayan) bir əsəri var- «Gizlinlər» romanı. Bu əsər öz tipinə görə sırf avtobiografik romandır. Əgər Vidadi Babanlını tək cə roman, povest və hekayələr müəllifi kimi deyil, həm də bir insan və şəxsiyyət kimi tanımaq istəyirsinizsə, bu romanı oxuyun. Əsər əvvəlcə «Azərbaycan» jurnalında dərc edilmiş, 2005 -

ci ildə kitab halında çap olunmuşdur. Deməli, yazıçı təxminən yetmiş illik ömrünün ən yadda qalan hadisələrindən söz açıb.

«Mən ədəbiyyata körpəlikdən bağlanmışam. Hələ orta məktəbin üçüncü-dördüncü sinfindən şeir cızma qaraları etməyə başlamışam. Amma atam mənim ədəbiyyat adamı olmağımı istəmirdi. Daha doğrusu, istedadıma, gələcəkdə sayılıb-seçiləcək bir qələm sahibi kimi diqqət çəkə biləcəyimə heç cürə inanmırdı. Məni arabir danlayır, «şairlik xülyası»ndan daşındırmağa çalışırdı». Amma inadkar gənc dediyindən dönmür. İçərisindəki duyğunu söndürə bilmir, Universitetin ikinci kursunda oxuyarkən ədəbi mühitə qədəm basır. Universitetin ədəbiyyat dərnyində iştirak edir. Günlərin bir günü «külliyyatını» qoltuğuna vurur. «İri bir qovluğa yığıb, ağzını iki tərəfdən möhkəm bağladığım «külliyyatın» içindəkilər üç «mənzum pyes», dörd «dramatik poema», bir xeyli də şeirdən ibarət idi». Amma düşündüyünün əksi olur, dərnek üzvləri onu ələ salır, gülüşürlər. Bir müddət ruhdan düşsə də, yenə içindəki duyğu onu rahat buraxmır. Nəhayət, şeirləri haqqında ilk xoş sözü eşidir. Cəfər Xəndan onu tərifləyir, «sənin gələcəyinə inanıram» deyir. «Gizlinlər»də əllinci - altmışıncı illərin ədəbi həyatından elə hadisələr seçilir ki, bunları bir kimsə yox, ilk dəfə Vidadi müəllim qələmə alıb. Hiss olunur ki, Vidadi Babanlı Yazıçılar İttifaqının tədbirlərində sadəcə tamaşaçı - dinləyici kimi sakitcə seyrçi olmayıb, görkəmli sənətkarların ədəbi mübahisələrini can dəftərinə yığmış. Və özünün də bir yazıçı kimi hansı maneələrlə, çətinliklərlə üzləşdiyini də gizlətmir.

Bu yazıda Vidadi Babanlının 90 illik ömür yolunu qısaca izlədim. Halbuki, mən onun digər nəsr əsərlərindən də söz açmalıydım. Dramaturji fəaliyyətini də qeyd etməliydim. Onun əsərlərinin kino ömürlüyündən də danışmalıydım. Gözəl bir mütərcim kimi də onun bənzərsiz olduğunu, görkəmli rus yazıçısı Rasputinin povestlərini necə məharətlə dilimizə tərcümə etdiyini xüsusi vurğulamalıydım.

Ancaq bunları saxlayıram lap yaxın gələcəyə. Allahdan Vidadi Babanlıya uzun ömür, cansağlığı və, əlbəttə, gözəl əsərlər yazmağı arzulayıram!

Vaqif YUSIFLI

◆ H e k a y ə l ə r

Vüsal NURU

Tüklü sabun

◆ *Hekayə*

Mənim ərim kloundu. Olduqca şən adamdı. Amma bir gün evə Bundestaqdan qovulmuş deputat kimi gəldi. Adəti üzrə, iş gedəndə rəsmi geyinər, sancaqlı qalstuk taxar, köynəyinin qol düymələrini zövqlə uyğunlaşdırar və ayaqqabısına uyğun dəri portfelini götürüb gedərdi və elə də qayıdardı. Bu günə qədər onun səhnə paltarında evə qayıtdığını görməmişəm. Bəzi qonşularım, rəfiqələrim, iş yoldaşlarım hesab edir ki, Ayzikin parlamentdə qırmızı dəri üzlü rahat kreslosu var, orda özü üçün səhərdən axşama qədər mürgüləyir, sonra da durub əsnəyir, gərnəşib pul dolu portfelini evə gətirir. Və biz xoşbəxt yaşayan zənginlərdənəm. Əslində, özümü Ayzikle xoşbəxt hesab edirəm. O hələ Ayaz olanda və Hamburqun mərkəzi küçəsində döner satan vaxtlarında mən onun qara bıqlarına və tüklü sinəsinə heyran olmuşdum. İndi kirayə haqqı və bəzi kreditlərimiz olmasa, dedi-qoduları gerçək hesab etmək olardı.

Həmin bu qaragün Ayzikim evə girəndə heç dodağımdan da öpmədi, təslim olub silahını atan əsgər kimi, portfelini yerə qoyub divara söykədi və dəhlizdəki ayaqqabı şkafinin üstünə çökdü. Mən gözümlü ondan çəkmədən qapını ördüm və təəccüblə nə baş verdiyini soruşdum.

-Was ist mit dir los, Aysik?

Ayzik başını qaldırıb üzümə baxanda ilk dəfə onun ağladığını, səli-qəylə alınmış nazik qaşlarının əsdiyini, mənim üzümdən də hamar üzünə göz yaşının süzüldüyünü gördüm və ürəyimin sıxıldığını hiss elədim.

-Atam ölüb. - Ayzik belimi qucaqlayıb başını qarnıma söykədi və hönküdü.

Təbii ki, onun kədəri virus kimi mənə də keçdi və mən də burnumu salladım. Təssəlli verəcək sözlərdən başqa Ayzikin dərdinə şərikin olacaq bir üsul tapmırdım. Onun qolundan tutub qaldırdım və mətbəxə keçdik, mən kofe hazırlayaraq çox bəsit və çeynənmiş sözlərlə ona ölümlü həyat haqqında fəlsəfi müəhazirə oxudum. Bəlkə də, Ayzikimin zəhləsini töküdü, amma sözümü kəsmirdi.

-Bir gün hamı öləcək və tanrının yanına gedəcək. - Hiss etdim ki, çox çərənledim və sözümü belə bitirdim.

Səbirli Ayzik mən susan kimi dedi:

-Yox, Amara, əzizim, - dedi. - O tanrının yanına getməyib, - susub içini çəkdi və təəssüflə əlavə elədi, - Bura gəlib.

Gülmək məni tutdu, əhvalım dəyişdi. Ayzikin həmişəki kimi zarafat elədiyini düşündüm, sonra gördüm ki, o, təsəvvür etmədiyim qədər ciddi. Özümü yığışdırıb soruşdum:

-Necə yeni bura gəlib?

Ayzik mənə baxıb çarəsiz halda başını yırğaladı:

-Hara baxırsa, qarşımda atamı görürəm. Bu gün də səhnəyə çıxmışdı, gəlib lap qarşımda dayandı, sonra üzümə tüpürdü. Tutulub qaldım. Məni fitə basdılar...

Mən vəziyyətin qəlizliyini birdən dərk elədim, kətilin birini stolun altından çəkib Ayzikin qarşısında əyləşdim.

-Sənin atan nə vaxt ölüb? - Maraqla soruşdum

-Bir həftədən çoxdu, - astadan dedi.

-Bəs indi niyə deyirsən?

-Səni də kədərləndirmək istəmirdim.

Onu xeyli danladım ki, nahaq öz kədərini məndən bu vaxta qədər gizlədib, ürəyinə salıb, indi də əsəbləri bax belə pozulub.

-Demək, bir həftədi qarabasma var, hə? Bunu da məndən gizlədirsən. Ayzik, dur gedək psixoloqa. - O, etiraz eləsə də mən inadımdan dönmədim və həmişəki kimi yenə qalib gəldim. Bir neçə seansdan sonra psixoloq məsləhət gördü ki, hələ də atasını hər getdiyi yerdə görən Ayzik vətənə qayıdıb atasının məzarını yad eləsin. Bu Ayzikin də ürəyindən oldu, demə, qohumları tez-tez ona zəng eləyib çağırır, bəziləri uşaq kimi tənbeh edir, danlayır, atasının dəfnində olmadığı üçün onu nankor adlandırır, hətta mənə görə onu almanlara satılmış hesab edirdilər. Ayzikin eşitdiyinə görə, son vaxtlar atası "Ayaz" deyə-deyə ağlayır, qarğış edib lənətləyirmiş. Elə öləndə də son sözü - "O nemesə satılmış oğraşı qəbrimin üstünə qoymayın" - deyib.

Mən nə qədər çalışdımsa, viza, bilet, bəzi sənəd işlərini təkbaşına yoluna qoya bilmədim. Ayzik həmişəki səliqəylə evdən çıxanda dedi ki, mən səfirliyə gedib bu işləri dədə-baba üsuluyla edəcəm. Axşam qayıdanda portfelindən iki bilet çıxardıb mənə verdi.

Bizim təyyarə həftəsonu qalxırdı. Mən Ayzikin qohumlarıyla görüşəcəkdəm deyə bir az həyəcanlıydım. Onu da tək buraxmaq istəmirdim. Həm də ona görə ki, ərimi əlimdən ala bilərdilər. Odur ki, bu çətin gündə Ayzikimin yanında olmalıydım.

Təyyarədə yanaşı oturmuşduq. Mən pəncərədən buludlara baxırdım, Ayzik jurnal vərəqləyirdi. Birdən onun səksəndiyini hiss elədim, Ayzik çevrilib mənə baxdı. Rəngi ağarmışdı. Nə baş verdiyini soruşdum.

-Atam! - pıçılıyla dedi. - O, burdadı. - İşarət barmağını çiyinin üstündən arxaya tuşlayıb göstərdi və boynunu çiyinə qısaraq bir az aşağı sürüdü. Mən qatili axtarırmış kimi, iki kreslonun arasından yavaş-yavaş boğazımı uzadıb gözümü qıyaraq arxaya boylandım. Hərə öz işindəydi və birdən düşündüm ki, görəsən Ayzikin atası hansıdı, axı,

mən heç o adamın üzünü bir dəfə də görməmişəm. Sonra bu axmaqlıqma peşman oldum.

- Orda heç kim yoxdu, - dedim və öz sözümə gülməyim tutdu. Necə yeni heç kim yoxdu?

- Ordadı. Bizdən beş oturacaq arxada, sol qanadda.

Marağımı gizlədə bilməyib bir də baxanda qalın qara qaşlı, çopur üzlü, biğli yekəqarın bir kişinin düz gözümün içinə zəhmlə baxdığını gördüm və qeyri-ixtiyari Ayzik kimi diksinib qarşıya çevrildim, boynumu qısıb yerimdə büzüsdüm.

-Gördüm! - pıçiltıyla etiraf elədim.

O adam gah bizdən arxada, gah bizim qarşımızda peyda olurdu. Birdən gəlib yanımızdan keçəndə bir anlıq ayaq saxlayır, ya da addımlarını ləngidib bizə baxır, başını bulayıb gedirdi. Biz əl-ələ tutmuş halda kresloda gizlənmişdik və hər onu görəndə mənim tualetə getməyim tuturdu, amma durub getməyə cəsarətim çatmırdı, hiss edirdim ki, böyrəklərim bu saat partlayıb içimə dağılacaq.

Ayzik əlimdən tutub məni qaldırdı, qarşı tərəfdəki tualetə getdik, o da qapının qarşısında keşik çəkərək, pərdənin qırağını aralayıb atasının oturuşundan, duruşundan mənə xəbər verirdi. Mən tualetdə çox qala bilməzdim. Stüardessanın dalınca yerimizə qayıtdıq və qulaqcıqlarımızı taxıb, gözümüzü jurnalların mənasız səhifələrinə dikərək, özümüzü Berlin divarlarının arxasında hiss etdik.

Bizi gözlədiyimdən yaxşı qarşıladılar. Kəndin, bəlkə də, bütün kişiləri, qadınları bizi görməyə gəlmişdi. Mənə gizlin-gizlin baxan, gözü məndə, ağzı yanındakının qulağında olan qadınları da görürdüm. Kişilər, sadəcə, marıqlayıb içini çəkir, bəziləri dodağını dişləyir, saqqalını qaşır, gözlərini sinəmdən, ayaqlarımdan çəkmirdilər və hiss edirdim ki, mənə görə Ayzikimə qibtə edirlər.

Gecə yerimizə girəndə Ayzik dedi ki, atasını dəfn edən mollayla danışib. Molla deyib ki, atan səni lənətləyib, ona görə də ruhu səndən əl çəkmir. Əslində, Ayzikin də, mənim də belə cəfəngiyyata baş qoşmağa vaxtımız olmayıb. Amma Ayzikin qorxusu və təyyarədəki kişi mənim də ağılımı qarışdırmışdı. İstəyirdim, nə olur-olsun, Ayzik nə edirsən, tezliklə ac qurd kimi baxan bu saqqallı kişilərin, qara parçalara bürünmüş qadınların arasından çıxıb gedək.

Səhərə qədər nə Ayzik yatdı, nə də mən. Səsə gözümü açdım ki, Ayzik dizi üstə oturub yerdə, günahkar uşaq kimi başını salıb aşağı. Bu dəfə mənə görünməyən atası onun qulağından tutub yuxarı dartır, boğazı uzanır, sonra o qulağı buraxırdı və Ayzik qızarmış qulağını ovcuyla ovuştururdu. Hər dəfə hiss edirdim ki, onun üzünə şillə dəyir, diksinirdi. Başımı yırğalayaraq təsdiqləyir, dodağının altında nəyisə etiraf edirdi...

Qorxumdan çarpayının başına çəkilib bükülmüşdüm və sanki qucaqladığım yastığın arxasında gizlənmişdim. Ürəyimdə Ayzikin atasını söyləyirdim ki, oğlundan əl çəkmir. Öz evimizdə olsaydıq, mütləq polisə zəng vurardım.

Bilmirəm, hansı andasa cəsarətləndim, ya da qorxudan ürəyim sıxıldı deyə, cikkə çəkib qışqırdım və yastıqla ruhu vurdum. Özümü Ayzikin üstünə atdım. Qarşımızda dayanan, gözümə görünməyən çopur kişini hədələdim ki, əl çəkib cəhənnəm olmasa, ondan birbaşa

kanslərə şikayət edəcəm. Ayzikin başını döşlərimin arasına sıxmışdım ki, bir də vura bilməsəm. Mən onu balam kimi bəsləyib saxlamışam, gətirməmişəm ki, axmaq bir ölü qoca onu səhərə qədər qarşısına qoyub döyə. Mən tezliklə Ayzikimi bu varvarların əlindən alıb aparmaq istəyirdim. Qoy sabah nə deyirlər onu eləsin, tək biz tezliklə geri qayıdaq.

Səhər tezdən molla gəlib bizi çağırırdı. Həyətdəki ağacın altında oturduq.

Molla Ayzikə dedi:

-Sənə ölü duası oxunmalıdı. Bunu da atanı yuyan mürdəşir bilir, o, eləməlidir. - Xeyli söhbətdən sonra dedi ki, mürdəşir ondan bu iş üçün bir az pul alacaq ki, halallıq olsun.

-Nə qədər istəsə verəcəm, tək atam məndən əl çəksin, - Ayzik dedi.

Molla söhbət ərzində məndən gözünü çəkmirdi. Nəhayət, məni göstərib Ayzikə dedi:

-Günah bu nemes qızındadı... - İkimiz də ona təəccüblə baxırdıq. O, sözüne davam elədi. - Bu qızın bədənində Harun cini var, o cin çıxmasa, bu qız dəli olub səni də, özünü də öldürəcək.

Məm xeyli güldüm; bu adamın hansı əsrdə yaşadığından xəbəri yox idi. Onlar nə danışdırsa, Ayzik məndən xahiş elədi ki, imkan verim molla cini çıxarsın. Başa düşürdüm ki, Ayzik bunu mənə görə eləyir. Molla əvvəlcədən bildirdi ki, o cinin insan bədəninin harasında gizləndiyini iyləyərək tapır... Mən də mollaya dedim ki, ayağının arasına bir təpik vuraram, qulaqlarınla çəpik çalarsan. Amma Ayzik sözümü tərcümə eləmədi...

Sonra hər şey belə oldu:

Ayzik mollayla birlikdə həyətdən çıxdı, o mürdəşirin yanına getdi. Məsciddən xeyli aralıda Cəbiş dedikləri Cəbrayıl kişinin tikdirdiyi yuyat vardı, içəridən o biri otağa qapı açılırdı, burda kişinin çarpayısı, televizoru, divarda manekenlərin şəkilləri...

Ayzik özünü təqdim eləyən kimi mürdəşir Cəbiş əl-ayağa düşdü. Onu içəri çağırub çaya-yeməyə dəvət elədi, təbii ki, Ayzik imtina edib onu tez dualayıb yola salmasını xahiş etdi. Görünür, pul qazanmaq istəyən molla zəng vurub Ayzik haqqında nə lazımdırsa deyib, tapşırıbmış.

-Puldan narahat olma, - Ayzik dedi. - Tək atam rahatlıq tapsın.

-Tapacaq. Belə şeylər çox olur. - Mürdəşir onu arxayınlaşdırdı. - Səni ölü kimi yuyub, dualamalıyam. Ruhun paklaşmalıdı...

Ayzik etiraz eləmədi. Mürdəşirin dediyi pulu onun cibinə basdı.

-Soyun, uzan. - Mürdəşir həvəslə işə başladı. Yuyat vannasına iliq su töküüb yudu, Ayzikin yerini "rahatladı". - Soyun də, nə durmusan?

Ayzik tərəddüdlə soyunmağa başladı. Vannaya baxa-baxa köynəyinin düymələrini açdı.

Cəbiş bir xeyli pambıq gətirib stola qoydu.

Ayzik köynəyini sonra maykasını da çıxarıb qapının arxasındakı qarmağa asdı.

Cəbiş kisəni krantın altında yuyub sıxdı və gətirib onu da stolun üstünə atdı.

Ayzik şalvarının kəmərinə, düyməsini açıb, zamokunu aşağı siyirdi, əvvəl ayaqqabılarını çıxardı, sonra ayağı yerə dəyməsin deyər,

ayaqqabılarının üstünə çıxıb əzərək corablarını soyundu və şalvarının cibinə dürtüdü. Şalvarını çıxarıb maykasının yanından asdı.

Cəbiş pambığın yanına iyirmi-otuz santimetr uzunluğu olan barmaq yoğunluğunda bir çubuq da qoydu.

Ayzik məcbur olub ayaqqabısının üstündən düşüb vannaya yaxınlaşanda Cəbiş soruşdu ki, sən doğulanda əynində tuman olub? Ayzik utansa da çarəsiz qalıb onu da çıxardı və qalxıb vannada oturdu.

Cəbiş asılıqandan önlüyü götürüb taxdı.

-Bismillah! Uzan! - dedi.

Ayzik əllərini qabağında çarpazlaşdıraraq uzandı. Cəbiş onun əllərini qabağından çəkib böyrünə düz qoydu ki, elə saxlasın. Suyu buğlanan qazanı sürüyərək lap yaxına gətirdi və içindəki qulplucanı doldurub Ayzikin ayağına tökdü.

-İsti deyil?

-Yaxşıdı.

-Boy, sabın hanı? - Cəbiş sanki öz-özündə soruşdu və gözüylə sabunu axtardı. Vannanın ayaq tərəfində yerdəydi. Corabını soyunanda Ayzikin gözünə sataşmışdı. Cəbiş də tapan kimi əyilib götürdü, onun əlindəki sabunu görəndə Ayzik dikəlib oturdu:

-Dayan! O sabunu mənə vurma. Görmürsən, üstünə nə qədər tük yapışib?

-Nə olsun? Ölü sabunu necə olmalıdı? - Cəbiş təəccüblə soruşdu.

-Mən ki, diriyəm. Mənə təmiz sabun gətir.

-Vallah, yoxumdu. - O çiyinini çəkdi.

-Mənə nə? Get al. Məni təmiz sabunla yu.

Cəbiş əsəbi halda sabunu yerə atdı, sabun sürüşüb vannadan bir az aralıda dayandı. Cəbiş dodağının altında deyinə-deyinə önlüyünün iplərini arxadan açıb, boyunluğunu başından çıxardı və divardakı mismara keçirdi. Uzunboğaz rezin potilərini qapının ağzında soyunub dabanı əzilmiş çəkmələri geyinib yuyatdan çıxdı.

Ayzik ölümdən sonra başına gələcək günü yaşayırdı. Həm də bir peşəkar kloun kimi belə ölü yuyulmasının əyləncəli ola biləcəyini düşünürdü. Onu da başa düşürdü ki, bir azdan Cəbiş gəlib onun bütün deşiklərini o uzun çubuqla pambıqlayacaq. Odur ki, durub pambığı götürüb yanına qoydu. Yoluşdurub barmağının ucunda tampon düzəltdi və burnunun iki deşiyinə soxdu, tiftiklənmiş ucları dodağının üstünə sallandı. Yəqin ki, özünü bu vaxt səhnədə hiss edirdi, çünki ağzını əyərək qaşlarını qaldırmışdı. Sonra yenə səliqəsiz tampon düzəldib qulaqlarına soxdu və pambıqdan qulağının seyvanı görünmədi. Yerdə qalan pambığı götürüb gah ona, gah qapıya baxdı, sonra bir az yanakı dayanıb hamısını arxadan ayaqlarının arasına dürtüşdürdü. Kənardan baxanda ağ dovşanın quyruğuna oxşayırdı. Ayzik özünü çox gülünc vəziyyətdə hiss edirdi və düşünürdü ki, bu vəziyyəti səhnədə canlandırmaq olar. Qoy hamı öləndən sonra başına gələcəkləri bir də başqa tərəfdən görsün və bir gün necə gülməli meyid olacağını düşünsün.

Cəbiş gəlib çıxmırdı, gedəndə deyirmişdi ki, mağaza uzaqdadı. Tək qalan Ayzik özünə əyləncə axtarır, nəfəsini bəzən içində nə qədər tuta biləcəyini yoxlayır, bəzən də qəfildən "oyanır", guya ətrafına yığışanlara bağırıb, onları qorxudurdu.

Ayzik nəfəsini tutduğu vaxt yuyata bir orta yaşlı kişi girdi. Pambıqlanmış meyiti vannada görəndə əmin oldu ki, Cəbiş içəridədi. Bir neçə dəfə ucadan çağıra-çağıra yaxınlaşırdı. Təbii ki, qulaqları tıxanmış Ayzik onun səsini eşitmirdi. Kişi ürpenə-ürpenə meyitin yanından keçib otağa açılan qapıya tərəf "Cəbrayıl, ay Cəbrayıl" deyib çağıraraq gedəndə Ayzik nəfəsini buraxıb dikəldi, oturdu və pambıqları qulağından çıxarıb:

-Cəbiş sabun almağa gedib, - ucadan dedi.

Qəfil səsi eşidən kişi çevrilib arxaya baxanda burnunun dəşiklərindən, qulağından pambıq sallanan xortlamışı vannanın ortasında durub oturan gördü. Səksənib bağırdı və geri çəkiləndə sabun ayağının altında qalıb sürüşdü. O boyda kişinin ayaqları göyə qalxdı və yerə çırpılarda başı beton səkiyə dəyib nar kimi paçalandı. Ayzik vannadan yerə düşüb özünü onun üstünə atdı. Silkəyib oyatmağa çalışdı. Əli-üstü, ayaqları qan içindəydi. Səs-küyə çöldə gözləyən kişilərdən ikisi içəri girəndə yerdə qan aparən adamın üstünə əyilən xortlamışı, onun qara şevə tüklü yançaqlarının arasından çıxan bir topa pambığı görüb əvvəl duruxdular. Ayzik səs eşidib dikəldi və onlara tərəf çevriləndə burnundan sallanan pambıqlar və qana bulaşmış əli, ayağı o adamları sümüklərinə qədər qorxutdu və yəqin ki, xortlamışın yerdəki kişini yediyini, ya adamın başını yerə çırpıb öldürdüyünü düşündülər. Ayzik hər şeyi unutmuşdu və yuyatın qapısı ağzında durub bağırır, içəridə qan aparən adama kömək çağırırdı. Çöldəkilər onu görəndə gətirdikləri meyidi qoyub qaçdılar. Bir az keçmiş polislər gəldi. Ayzik çölə çıxıb onlara yalvarırdı ki, adama kömək eləsinlər, təciliyardım çağırınsınlar. Yazıq hansı vəziyyətdə, hansı halda olduğunu tamamilən unutmuşdu. Ayzik tumanını, maykasını da geyinə bilmədi, polislər onu elə pambıqlı apardılar.

Bax, belə getdi Ayzikim.

Bir neçə gün ərzində onu heç bir qohumu həbsdən çıxarda bilmədi. Dedilər ki, adam öldürdüyünə görə həbs edilib, cinayətkardı. Mən onunla iki dəfə görüşdüm və sizə yazdığım kimi hər şeyi mənə danışdı. Təəssüf ki, mən köməksiz və çarəsiz qalmışdım, ərimi haqsızlığın əlindən ala bilmirdim. Bir yandan da vizamızın, biletimizin vaxtı bitirdi. Mən məcbur olub ürəyimi Ayzikin yanında qoyub, atasının goruna söyə-söyə Hamburqa qayıtdım.

Xəbər almışam ki, məhkəmə olub, Ayzikə adam öldürdüyünə görə səkkiz il həbs, Cəbrayıla fırıldaqçılıq etdiyi üçün icbari üç ay cəza veriblər.

Mən ərimi təlxəklərin arasında qoymaq fikrində deyiləm. Bu dəfə sənədləri özüm hazırlamışam. Dostlardan, bankdan xeyli pul toplamışam. Həftənin axırı Ayzikimin yanına uçuram və onu cin yuvasından alıb geri qaytaracam. Əgər kimsə bu işdə mənə kömək edə bilirsə, ona istədiyi qədər pul verməyə hazırım. Sizin üçün elektron poçtumu qoyuram: amara@gmail.com <mailto:amara@gmail.com>

Namaz MƏMMƏDOĞLU

GÜNORTADAN SONRAKI ZƏNG

◆ Hekayə

Səhərə yaxın Vahid müəllim yuxuda gördü ki, cavanlıq sevgilisi Leylanı qucaqlayıb şeir deyir. Arvadının yuxulu, hirsli səsinə oyandı:

-Əə, anrı dur, neçə dəfə demişəm o ləçərin adını çəkmə mənim yanımda, - Nazlı hirsle dilləndi.

Vahid müəllim əlini Nazlının qıçına qoyub sıgalladı:

-Nazlı, deerəm bəlkə...

-Əə, yeri o yana, yuxuda başqasını qucaqlayırsan, amma mana işin düşür, çək əlini.

Vahid müəllim yenə qılıqlandı:

-Mənim göyərçinim, deyirəm, bəlkə...

-Şitdik elləmə, zəhləm gedir şitdikdən, çək əlini, nerviləndirmə məni, yatmaq istəyirəm. Saçın-saqqalın ağarıf, yenə əməlinnən əl çəkmirsən.

-Az, qoca at arpa yimirmi?

-Qoca at arpa yeyəndə ağzının qırağınnan bəri şoralanır, çək əlini, yatıram, hirsələndirmə məni.

-Köpəy oğlunun qızı, adam olmadın bu qırx ildə, - Vahid müəllim də yönünü çevirib yorğanı başına çəkdi.

Qəribə də olsa, tezliklə yuxuya getdi və səhər yuxudan hirsli durdu. Gördüyü yuxunun təsirindən çıxmaq üçün bir az yerinin içərisində oturdu və tez də qalxıb yuyunmaqdan ötəri həyəətə düşdü, çünki Vahid müəllim yerinin içərisində oturmağı sevmirdi. Nazlı çoxdan durub həyəti, yolu süpürmüşdü, çay qay-natmışdı, indi də Vahid müəllimin köhnə boz trusikindən düzəltdi yəski ilə talvarın altındakı stolu silirdi.

Üfük suya qatılmış qan rənginə boyanmışdı. Vahid müəllim hiss elədi ki, çəkdiyi tut arağından bir az gillətməsə, halı düzələndeyil.

-Ay Nazlı, mənə yiməyə bir şey qayır,- cod səslə, arvadına baxmadan, yuyuna-yuyuna dedi.

-Nə qayırım, əə, savax-savax,- Nazlı səhərki incikliyi unutmamışdı; Vahid müəllimin yuxuda Leylaya şeir oxumağını bağışlaya bilmirdi, həm də başa düşdü ki, əri içmək istəyir, çünki ancaq içmək istəyəndə belə tezdən nə işə bişirtirdi. Vahid müəllim daha danışmağın mənasız olduğunu görüb, dündəndən qalan şorbani qazın üstünə qoydu ki, qızsın.

-Elə onnan ötəri canın çıxırdı, gör bir sənnən başqa savax-savax hörtədəndə varmı?!

-Kəs səsinə, məktəb ha yoxdu büyük, yaxşı eləyirəm.

Vahid müəllim tut arağından iki yüz vurub bağa yer belləməyə çıxanda hiss elədi ki, ovqatı yenə düzəlmədi; yuxusunun təsirindən çıxıb bilmirdi. Yuxuda ən çox istədiyi böyük oğlunu görmüşdü. Vahid müəllim altı oğul, bir qız böyütmüşdü. Böyütmüşdü deyəndə, ayağıyalın, başıaçıq, Allah ümidinə, necə gəldi böyümüşdülər, onları heç vaxt həkimə, müalicəyə aparmamışdılar. Hətta ortancıl oğlu bir dəfə tualetə qanlı getmişdi, Vahid müəllim onu da həkimə aparmağa qoymayıb: "Qoy bədən özü mübarizə aparsın", - demişdi. Çox qəribədir ki, uşaq tezliklə öz-özünə sağalmışdı. Sonra oğlanlar böyüyüb bir-bir əsgər getmişdilər, hamısı da qayıdıb bir il, para il, Vahid müəllimin yanında qalandan sonra aradan çıxıb Rusiyaya üz tutmuşdular. İkisi rus, ikisi qaraçı, biri də azərbaycanlı qızı almışdı, böyük oğlu isə, hələ evlənməmişdi. O biri oğlanları tez-tez zəng eləyirdilər, pul göndərirdilər, ildə bir-iki dəfə gəlib- gedirdilər, amma böyük oğlu nə zəng eləyirdi, nə də gəlib-gedirdi. Vahid müəllim ömrü boyu öz-özünə: "Mən çox prinsipial adamam, mən nemes kimi adamam", - deyirdi və həmişə də bu "prinsipiallığını" sübut eləməyə çalışırdı. Bu prinsipiallığın "əlaməti kimi" əmisi oğlunun uşağına iki yazıb sinifdə saxlayırdı, bacısı qızının qiymətini kəsb əlaçılıqdan salırdı, rayondan gələn komissiya üzvləri ilə dalaşıb sinifdən qovurdu, hirsələnib sovxoz direktorunun qızına şillə vururdu, sonra da minnətçi salıb üzr istəyirdi. Ümumiyyətlə, Vahid müəllim çox istedadlı adam idi, amma acı dili ucbatından arzuları baş tutmadıqca, qəfəsə salınmış canavar kimi ora-bura vurnuxub özünəziyan yetirirdi. Fizikani, riyaziyyatı gözəl bilirdi, şeir yazırdı, rəssam kimi şəkil çəkirdi, yaxşı saç düzəldirdi, ev hörürdü, paltar tikirdi vəs. Amma yenə də xoşbəxt deyildi. Cavanlığında dörd il Qaxda müəllim işləmişdi, evində kirayənişin qaldığı Lal Məhəmmədin gözəl qızı Leyla Vahid müəllimə vurmuşdu, ata-anası da razıydılar, amma Vahid müəllimin anası Xatun xala razı deyildi. Ona görə də Vahid müəllim səsinə çıxara bilməmişdi, qıza meyli olsa da, məhəbbətini üçün salıb boğmuşdu. Hətta neçə ay Leyla ilə bir otaqda qalmışdılar, çox böyük iradə hesabına qıza barmağının ucu ilə də toxunmamışdı. Nəhayət, qızın ata - anası Vahid müəllimin bu işdə yararsız olduğunu düşünərək, sevdələrindən əl çəkmişdilər. Öz kəndlərinə dəyişiləndən sonra Xatun xala onu yaxın qohumlarından birinin məktəbi yenəcə bitirmiş qızı ilə evləndirmişdi. Vahid müəllim nə qədər səhv elədiyini yalnız onda başa düşmüşdü və gözəl Leylanın xəyalı ilə alışıb - yanmışdı. Doğrudur, qara olsa da, o vaxt Nazlı indiki kimi kök deyildi, xasiyyəti də indiki kimi korlanmamışdı, Vahid müəllimin hər sözüne "can" deyər cavab verirdi. Həmin evlənmədən xeyli sonra bir dəhşətli hadisə də baş vermişdi. Vahid müəllim bir neçə ildə çəkdiyi acının heyfni Xatun xaladan çıxmışdı, hirsələnib ona ağızına gələni demişdi, sonra peşiman olaraq bir xəlvətə çəkilib hönkür-hönkür ağlamışdı xəyalında gözəl Leylaya şikayətlənmişdi. Xatun xala dəhşət içərisində Samirə müəllimənin yanına qaçmışdı:

-Aaz, bədbəxt dəli oluf,- demişdi,- heç nəyin üstündə mənə qırif- batırdı, ağızına gələni dedi mənə. A sənin gözün tökülsün, nə pisdiyim keçif sənə, elədiklərim burnunun iki deşiyindən gəlsin.

-A Xatın, öz cəzandır, çək, bəs camaatın gül kimi qızını gözüyaşdı qoyanda bilmirdinmi bir gün bunun haqq-hesavını verəcəksən?

-Az, sən də elə danışırsan ki ? Əl-zadmı vurmuşdu xalxın qızına?

-Əl vürsa onnan yaxşıydı, ürəyini sındırmışdı, bütün dünyaya inamını öldürmüşdü, sevgisini puça çıxartmışdı. Yenə də deyimmi?

-İndi başıma haranın daşını salım mən? Gədə əməlli-başdı dəli oluf. Gərək mollaya- cindərə gedif dua yazdıram.

Xatın xala mollaya- cindərə gedib dua da yazdırmışdı, cadu-piti də elətdirmişdi, amma yenə xeyri olmamışdı, beş-altı aydan bir Vahid müəllimin “dəliliyi tutmuşdu”və acıqlanıb qarşısındakı adama ağzına gələnı demişdi.

Artıq günəş bir boy qalxmışdı, üfünün qırmızılığı da itib getmişdi.

Vahid müəllim yenicə beli yerə sancıb torpağı çevirmək istəyirdi ki, gördü pomidor ləkinin üstünə bir dəstə toyuq daraşib kef eləyir. Samirə müəllimin toyuqları idi, yəqin qohum evini tanıyıb aradakı torpaq yolu keçərək, Vahid müəllimin bağına hücum çəkirdilər. Doğrudan da qəribə idi, toyuqlar Samirə müəllimin çəpər qonşuları Arif müəllimin, Qəndab arvadın yox , xeyli yol qət eləyib Vahid müəllimin bağına gəlirdi.

Yəqin Samirə müəllimənin tez - tez bu evə getdiyini görüb qohum evi olduğunu anlayırdılar.

-Ay Samirə, sənə neçə dəfə demişəm bu tərəfə buraxma toyuqlarını?- Vahid müəllim üzünü bacısıgilin evi səmtinə tutub qışqıra - qışqıra yerdən bir qaltan götürüb atdı və toyuqlara doğru cumdu. Qəfil həmlədən özlərini itirən toyuqlardan bəziləri uçaraq çəpəri aşdı, bəziləri çəpərin altındakı dəlmə-deşikdən keçib canını qurtardı. Amma toyuqların ən gözəli,başı tomağalı, hər gün ikisarılı yumurtlayan, Samirə müəllimin sevimli sarı toyuğu özünü itirib başını xırda dəliyə soxdu, nə qədər çabalayıb güc versə də, bədəni keçmədi. Elə bu an Vahid müəllimözünü yetirib sol əli ilə toyuğun ayaqlarından yapışdı, sağ əli ilə başını üzüb, çabalayan bədəni çəpərdən tulladı:

-Sana neçə dəfə demişəm qoyma bu murdarları mənim bağma gəlməyə,-dedi. Vahid müəllim cavanlıqdan toyuq eti və yumurta yemirdi.

Təsədüfən yola çıxan Samirə müəllimə qardaşının toyuğun başını necə üzüb atdığını gördü:

-Boyy, ədə, şümürsənmi? Buna bax sən-sənin Allahın, ən yaxşı toyuğumun başını üzdü. Toyuq böyrü üstə bir-iki dəfə çabalayıb canını tapşırı və Samirə müəllim toyuğu götürüb öz heyətlərinə girdi. Vahid müəllim cavanlıqda qurd-quş, siçan-qurbağa, ilan-çayan - bir sözlə, bağda nə görürdüsə, öldürürdü, amma yaşlaşandan sonra hətta qarışqaları tapdalamaq üçün ayağının altına baxa-baxa yeriyirdi. İndi bu gün birdən-birə toyuğun başını üzməyi hamıya qəribə gəlirdi.

Səsə Nazlı heyətdən çıxıb əli ilə Vahid müəllimə tərəf qaraladı, yəni “başına kül olsun, bu nə hərəkətdir elədin, bir böyük yetim saxlayan ərsiz bacının toyuğunu niyə öldürdün?”

Vahid müəllim Nazlının onu qaraladığını görsə də, özünü görməməzliyə vurdu.

Nazlı gördü ki, Samirə müəllim toyuğu yolub- təmizləmək üçün su qaynadır.

-Ay Samirə bacı, (Nazlı ona üzrxahlıq lazım olan belə məqamlarda “bacı” deyirdi), bu saat gedim hansı toyuğu deyirsən gətirim, Allah başına daş salsın onun.

- Qarğıma. Niyə itə dönüb yenə savax-savax?-Samirə müəllimə dedi.

- Nəsivi görüf yuxuda. Sən Allah, bir söz demə, yenə it dərisi kimi ilənəcək, artıq-əysik deyər sənə.

-Özümü dedi Nəsivi gördüyünü?

-Yox, özü demədi, mən onun nə yuxular gördüyünü bilərəm.

-Qələt eliyər deyər. Nəsif də düz eləmir , on dörd ildə bir dəfə gəlif atasına baş çəkmir.

-Qanına bələnsin bunu, eləmi elədi Nəsivi, gündə dava, gündə pis-pis sözlər, axırda başını götürüb qaçdı gədə.

-Yox, elə demiş olma, atadı, nə istəsə deyə bilər. O biri uşaqları onnan çox incidirdi, bə niyə ollar qayıtdılar, bu qayıtmır?- Samirə müəllimə qaynayan qazanı taxtın üstünə qoya-qoya cavab verdi.

-Ay Samirə bacı, bax, yenə deyirəm, hansı toyuğu deyirsən gətirim bu saat.

-Aaz, yox, murdar ha olmuyuf, cavan fərədi, bişirəcəm uşaqlar yisin.

Bircə toyuğun özünə hayfım gəlir, hər gün ikisarılı yumurtlayırdı.

Nazlı Samirə müəlliməgildən çıxanda günəş xeyli qalxmışdı, günorta azanına az qalırdı.

Vahid müəllim yenə öz-özünə: "Mən çox prinsipal adamam, mən nemes kimi adamam",-dedi. Yəqin Vahid müəllimin fikrincə, prinsipallıq və nemes kimi olmaq sinonimdi.

Artıq hirsli soyumuşdu, bacısının toyuğunu öldürdüyünə görə də peşman olmuşdu: "Axı, mən dəfələrnən demişəm ki, toyuqlarını buraxma", -Vahid müəllim fikirləşdi, sonra beli yerə sancdı, torpağı çevirəndə balaca ağ yumurtalar sataşdı gözünə. Yumurtaları əkilməmiş yerə qoyub birini qırdı, soxulcana oxşar balaca bir məxluq çıxdı. Soxulcandan seçilmirdi, bədəninin bəzi yerlərində zorla seçilən sarı nöqtələr gözə dəyirdi, amma harda idi soxulcanda belə çeviklik, ilan balası cəld ora-bura qıvrılıb sürünə-sürünə gizlənməyə yer axtarırdı. Vahid müəllim hər il ilan bəlalərini Samirə müəllimənin toyuqlarına atırdı, toyuqlar da onları soxulcan bilib udurdu, amma indi toyuqlar gözə dəymirdi. Vahid müəllim o biri yumurtaları da qırdı və qalan beş ilan balası eyni çevikliklə sürünüb əkilmiş torpağın arasında gizləndi. Cavanlığından bəri ilanlarla arasında ölüm-dirim mübarizəsi gedirdi, hər il bağda ilan-çayan - bir sözlə, nə görürdüsə, öldürürdü, amma gələn il hər şey təkrar olunurdu, ilanların kökünü kəsə bilmirdi. Ona görə də, yaşa dolub kövrəkləşəndən sonra hər şeyin başını buraxmışdı. Yenə tez-tez öz-özünə: "Mən çox prinsipal adamam, mən nemes kimi adamam",- desə də, daha əlinə keçəni öldürmürdü. Çox vaxt: "Get, səni də Allah yaradıb, sənin də yaşamağa haqqın var",- deyib buraxırdı.

-Əə, tez evə gəl,- Nazlı heç vaxt onu adı ilə çağırmırdı,-Nəsif zəng eləyib, səni çağırır.

-Aaz, Nəsif olmaz, Asif, Yusif olar.

-Əə, mən bilmirəmmi nə dediyimi, tez gəl, əlaqə kəsiləcək.

Vahid müəllim beli bir tərəfə atıb fikirləşdi: "Mən nemes kimi adamam".

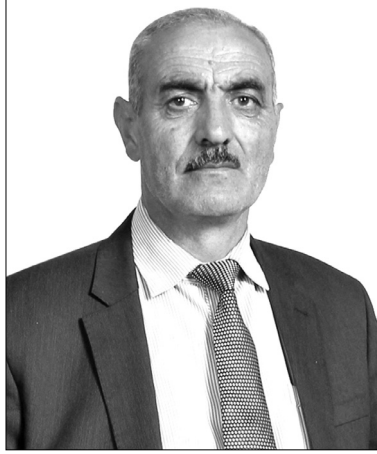
-Ala, Nəsifdi,-Nazlı qara dəstəyi ona tərəf uzatdı.

-Ay papa, səni yuxuda görmüşəm, nətərisən? - oğlunun səsi heç dəyişməmişdi.

-Ay Nəsif, əə, bəs adam heç belə olarmı?-Vahid müəllim özünü saxlaya bilməyib hönkürdü. Nazlı özünü görməməzliyə vurub həyəətə çıxdı, çünki Vahid müəllim belə şeyləri sevmirdi...

19 fevral, 2015, Hövsan

◆ P o e z i y a

Saleh QURBANOV

GÖZLƏRİMİ YAŞ DÖYÜR

Gözlərimi yaş døyür,
Əksin çilik-çilikdir.
Ömrüm məni ağladan,
Məhv olmuş gündəlikdir.

Saçımı dərdlə yudum,
Ağı qarada qalıb.
Ürəyimdə yermi var,
Qəmlər davada qalıb.

Bir əlim göz yaşımda,
Sinəmdədi bir əlim.
Ayrılıq yolu kəsib,
Qoymur qəlbinə gəlim.

Uzaq, xoşbəxt sularda,
Bir yamyaşıl adasan.
Yaddaşımı göynədən,
Unudulmaz sədasan.

Ürək sirli bir otaq,
Səni əmanət qoydum.
Baş qoyub xatirənə,
İtən günləri saydım.

Mənsə tutqun buluddan
 Damla-damla gəlirəm.
 Gecələr yuxumdasan,
 Səni sənsiz görürəm.

AY SARI ÜZÜKDÜR...

Ay sarı üzükdür, yuxun ağ örtük,
 Oyat barmağını, üzükdən keçir.
 Bəlkə də, bəxtindən Günəş boylana,
 Köçür ayrılığı, özündən köçür...

Çəkmə saçlarına ağ əllərini,
 Əlində saçının qarası qalar.
 Uzaqda görünən ilğimlərdimi?
 Sökmə ulduzları, yarası qalar....

Yuxuna büründü, üşüməz axşam,
 Aylı gecələrlə yatar xəyalın.
 Səni axtarmağa qarışb başım,
 Birdən yaddaşımdan itər xəyalın.

Gözümdə çırpınan buludlar qəmdi,
 Yoluma səpilən ağ yağışa bax!
 Səni ki qəlbimdə qoyub gəlmişəm,
 Bəs kimi gəzirəm? - Allah, huşa bax!

Səmadan asılıb ulduzlar göz-göz,
 Yenə ürəyimi qaranlıq boğur.
 Kirpiklər saxlamır göz yaşlarımı,
 Yağır sənsizliyə, eləcə yağır...

Üstümə hər yandan gəlir ayrılıq,
 Özüm də bilmirəm necə ağlayım?
 Gündüz buludlardan göz yaşı alım,
 Sənin həsrətini gecə ağlayım...

QAPISINDA

Oyaq idi şübhələr,
 Gözdən qovdum birtəhər.
 Kimsə vardı bu səhər,
 Könlünün qapısında.

Səs təntisə, közdə bil,
 Tələsən var, gözlə bir.
 O od növbə gözləyir
 Bu külün qapısında.

Dərd mənə məndən yaxın,
Danışmır, dərdə baxın!..
Əlimi möhkəm sıxın,
Ölümün qapısında.

QARAGİLƏ

Buludların yaşından,
Gözüm dolunca ələ.
Axşamı döy yağışla,
Rəngi solunca ələ,
Ələ, ay Qaragilə.

Səsini boğ könlündə,
Qıyma, yük olsun gülə.
Yuxunu çək gözünə,
Oyanar qara gilə,
Gilə, ay Qaragilə.

Səndən ayrılıq baxır,
Çək yaxanı, düymələ.
Sinəm açıq qalbmış,
Qarışıb gecə külə,
Külə, ay Qaragilə.

Göyü qaranlıq kəsir,
Olmamışdı Göy belə.
Görməyim özgəsini,
Gözlərimə göy bələ,
Bələ, ay Qaragilə.

Ürəyim sənə getdi,
Qayıtmaz, tutma dilə.
Həsrətin örtüb izi,
Gəzirəm səni hələ,
Hələ, ay Qaragilə.

SÖYKƏNMIŞDİM

Keçdi Araz, Kür sözdən,
Əridi fikir sözdən.
Çilikləndi bir sözdən,
Ürəyə söykənmişdim.

Qəlbim, halın nə haldı?
İçdiyin dərd halaldı.

Bir tərəf qara qaldı,
Kölgəyə söykənmişdim.

Önümdə torpaq divar...
O heçliyə çoxmu var?
Başımı qatdı yoxlar,
Mən nəyə söykənmişdim?

TANRININDI

Bir hökmün içindəyəm,
Hər işim Tanrınındı.
Hissimə çevrə çəkən,
Vərdeşim Tanrınındı.

Vaxtım harda əsirdi?
Yoxsa vaxtı kəsildi?
Məndə hansı fəsildi?
Yaddaşım Tanrınındı.

Hanı daşın, Göy hörən?
Mən gəlirəm, bir əylən...
Başım altda göyərən,
Bu daşım Tanrınındı.

Hər söz dilə möhtacdı,
Udur ömrü, yol acdı.
Gəlişimə yol açdı,
Gedişim Tanrınındı.

DİLƏ TUTUM BU SƏHƏRİN MEHİNİ

Dilə tutum bu səhərin mehini,
Desin kimdir o kəkliyin sirdaşı?
Bəndə düşüb pıçılıtsı çəməninin,
Canım arı, çiçəklərə sirr daşı.

Qamçılandı buludların su bəxti,
Gözlərindən damcı-damcı su baxdı.
Göy qurşağı göy üzünə suvaqdı,
Suya batdı qayaların yaddaşı.

Quzeylərin gözə dəymir sazağı,
Geri döndüm, duman kəsdi qabağı.
Güzgü gəzən, darandığın bulağı,
Göy sinədə əldən saldı bir naşı.

Üzüm güldü, zirvələrdən qar baxdı,
Mürgü döyür çiçəklərin bar vaxtı.
Yaşıl budaq nişanlanmış barmaqda,
Ağ çiçəklər üzüyünün ağ qaşu.

Şimşək döydü, çay səsində boğuldu,
Göy təpələr harayına yığıldı.
Sal daşa bax, sehlənmiş nağıldı,
Xatirədir o yamacın o daşı...

ÇƏKDI

Gözündə heyrət gördüm,
Nurdan şəhadət gördüm.
Nə gözəl surət gördüm,
Bu əcəl məni çəkdi.

Göy əridi istimə,
Can qarışdı üstümə.
Torpaq tökdü üstümə,
Gözə gecəni çəkdi.

Dərd gəzir, dərdi ürək,
Kiməsə sərtdi ürək.
Qəmi gizlətdi ürək,
Üstə sinəmi çəkdi.

VARDI

Şair Musa Yaquba

Dolan oba-oba, gəz qarış-qarış,
Bu yerdə gözəllik dünyası vardı.
Ötür dərələrdə yaşıl nəğmələr,
Sözündə Qoşqarın havası vardı.

Düşüb qız başından bu çəmən-örpək,
Çəmənə səpilib bir qucaq çiçək,
Çiçəkdə közərir gör neçə ləçək,
Çiçəkdə baharın mənası vardı.

Bu səhər döyləri qana boyadı,
O bulud göylərdə itmiş cunadı,
Qaya naxışında bir eşqin adı,
Daşlarda kəkliyin xınası vardı.

Bitmir ildırımın göylə savaşı,
Savaşdan ağrıyır dağların başı,
Dağlarda bulağın çağlayan yaşı,
Bulaqda bir qızın aynası vardı.

Ağaca qol açır bu ana torpaq,
Torpağın ruhudur yamyaşıl budaq,
Budağın ömrünü yaşayır yarpaq,
Yarpaqda quşların nəğməsi vardı.
Bu yerdə gözəllik dünyası vardı.

DAĞLARIN

Getdim görüşünə, yaz səhəriydi,
Kövrəldi cığırı, yolu dağların.
Gözümdə yaş oldu güllərin şəhi,
Qarışdı çaylara seli dağların.

Yenə yuxusundan oyandı tala,
Çiçəklər səpildi yamaca, yala.
Ovçunun günahı qıydı qartala,
Üzöldü yanaqdan xalı dağların.

O kimdi səsləyən eli, elatı,
Dodaqda zümzümə, dildə bayatı.
Enir dərələrə bir duman qatı,
Yoxsa sürüşübdü şalı dağların?

Cığırlar fikrimi aparır hara,
Qəlbim qonaq oldu qəmə, qübara.
Hər yarğan döşünə vurulan yara,
Qalıb sinəsində əli dağların.

Zirvə nur payıdı, çəmən bəxtəvər,
Suların dilində nəğmə göyərər.
Bir qız yanağında könlümü görər,
Toxunsa üzünə yeli dağların.

Qoşqarın ruhudu eşqin mayası,
Dərdimə dərmandı suyu, havası.
Baxdı, gülümsədi Qartal qayası,
Soruşdum, necədi halı dağların?

Bəxtin ağılığıdı zirvəsində qar,
Vuruldu hüsnünə neçə nəğməkar.
Saleh, yüz illərlə səni yaşadar,
Dolansa boynuna qolu dağların.

Nuranə NUR

HƏYAT

Yordum səni, HƏYAT,
Üz çevirsən də məndən,
düz gözlərinin içinə baxıram...
Gözlərinin dilini yaxşı bilirəm.
Rahət olsun başqasına verəcəyin könlün,
Bir öpüş də almağa qiymadım,
Başqasını seversən deyə...

CƏSARƏT

Adam cəsarətlə doğulmur,
Cəsarətlə böyümür, yaşamır.
Cəsarəti öyrətmirlər adama,
Qazanırlar onu.
Yaltaqların, nadanların,
qanmazların qarşısında susduqca,
həyatımızı burnumuzdan qusduqca qazanırıq.
Həvvanın cəsarətini qınayırıq min illərdi,
o ağacı, o nəfsi yaradanı qınamırıq.
Biz yalnız ölümün üstünə cəsarətlə gedirik,
çünki ondan çox zəifik.
İlk cəsarətimi xatırlayıram-
yelləncəkdə ipdən buraxmışdım əlimi -
Sonuncunu - yox.

GETSƏM...

Getsəm, tək getməyəcəm,
Bir dost, bir sirdaş,

Bir ana, bir bala,
Bir sevgili götürəcəm özümlə...

Getsəm, tək getməyəcəm,
Bir doğmalığ, bir anlayış,
Bir rahatlıq, bir təbəssüm,
Bir də,
bir ilıq baxış götürəcəm özümlə...

Getsəm, tək getməyəcəm,
Ayı, Günəşi, Göy üzünü,
Dənizləri, çayları,
İlləri, ayları götürəcəm özümlə...

Getsəm, tək getməyəcəm,
Təmizləri, əslləri,
Yağışları, qarları,
Bir də bütün fəsilləri
Götürəcəm özümlə...

Getsəm, tək getməyəcəm
Aparacam hamını,
Aparacam hər şeyi .
Getsəm, gedəcək mənle,
Doğulmayan, ölməyən
O körpə balamız da,
Onu bölə bilmərik,
Amma bu kainatı,
Bölmüşdük aramızda.

Getsəm, tək getməyəcəm,
Arxamca çox ağlama.
heç nə qalmadı mənə,
Yığdığım kiçik bağlama.

Təkcə xatirələri
yığıb qurtara bilmədim.
Bu bağlamaya
Hamısı sığmır baxdım.
Sənə ancaq dünyada,
Yer tutmayan ən böyük,
əşyaları buraxdım.

YAŞIM QƏDƏR

Axşamüstü geyinincə,
O işıqlı paltarını,
İncə qaranlığından,
Qapısını döyüb qaçmaq istəyirəm bu şəhərin.
Çıxmaq istəyirəm övladlığından.

Kövrək Ay öpər üzümdən,
Sonsuzluq tutar əlimdən.
Çox sular axdı
O körpünün altından.
Külək çoxdan qırıb
O buludun qanadını.
O körpüdən, o buluddan
Çəkdim yorulmuş gözümü.
Yol yolçunun xərcliyidi,
Yollardan aldım özümü.
Nə bir ünvan tanıyıram,
Nə bir insan,
Dincəm indi.
Bilmirəm kim xatırlayar,
Yaşım qədər gəncəm indi.

DARIXMAQ KİMİ...

Darıxmaq kimidir hər şey,
Günüm də, mənim günümdə
Bu gün deyə bilməmişəm,
Adın islanıb dilimdə.

Gecə düşər, günüm doğar,
Ulduz-ulduz xəyalıma.
Arzularımı udmuşam,
Ağrı verir sol yanıma.

Günün qapısı aralı,
Sabah dolur bir anlığa.
Gecənin ömrü yetmədi
Bir pəncərə qaranlığa.

Üşüyür şəklin əlimdə,
Ürpənir bax nəfəsim də.
Qışın da ürəyi əsir
Quşbaşı qar həvəsində.

Darıxmaq kimidir hər şey,
Günüm də mənim günümdə.
Bu gün deyə bilməmişəm,
Adın islanıb dilimdə.

FOTO

Nə vardı gözlərindən gələcəyi oxumağa,
keçmişini xatırlatmasaydı.
Belə yaxın durmasaydı,
nəsə uydurmasaydı...
özündən gizlənməsəydi, bu baxışlar.

Düşüncələr qucağından qoymur yerə
 bu dəcəl uşağı.
 Qoysa, yoxuşlara yuvarlanar.
 Xəstələnib sakit durunca dəcəl uşaqlar,
 Anaları yalvararlar Allaha,
 Tez sağalıb, dağıtsın ev-eşiyi.
 Ən sevdikləri, qoruduqları əşyaları verərlər əllərinə.
 Bax, elə vermişəm könlümü bu adama
 Bircə mən bilirəm, bu adamın
 Ən yaxşı fotosu ömür boyu çəkdikləridi.

BU GECƏYƏ

Bu gecənin qaranlığı,
 Qaranlıq qalırdı mənə.
 Oydum gözlərini,
 Yırtmış ulduzlayan bətnini,
 Odlayıb söndürdüm ayazını...
 Bu gecənin hər misrası
 Nağıl rəngdə kabus imiş.
 Süfrə açdım göy üzünə,
 Buludlar iştaha gəldi,
 Yuxuların qarnı toxdu.
 Axtardım səhərə qədər,
 Bu gecənin
 Cini var, lampası yoxdu.

İŞARƏ

Barmağına bir işarə qoy,
 Unutmaq üçün...
 Ayağına küçələri dola,
 Qaçmaq üçün...
 Dərin bir nəfəs al,
 Boğulmaq üçün...
 Vəssalam.

ELƏ-BELƏ

Deyir, yaman sınıxmısan,
 Sümüyün sağ olsun, fikir eləmə.
 İçdiyən dərmanın qutusu məndə,
 Hara əl atıram, dəyir əlimə.

Ən çox gözlərini sevirdim, nahaq
 Sevdiyim gözlərə kədər toxudun.
 Özündən soruşa bilmirəm daha,
 Şeir yazıram ki, bəlkə oxudun.

METRO

İndiki zamana aiddir bütün feillər
“Qapılar bağlanır, növbəti stansiya...
xahiş olunur, vaqonlardan düşərkən,
əşyalarınızı götürməyi unutmayın”
Fikrim axır, axır
Susuram,
ona qədər susdum.
Sonra bütün dillərdə susuram.
Nə pəncərəsini Günəş qamaşdırır,
Nə qapısını külək döyür.
"Sim-sim, qapını aç" sözü də çıxıb
hamının yadından.
Qapılar açılır,
Fikirlər boşalır,
Yeni fikirlər dolur vaqona.
"Uşaqlı qadınlara, əlillərə yer verin"
Qucağı əylənir bir-ikisinin.
Fikirlərin əsasını, arabasını alır
O biri fikirlər.
İndiki zamana aiddir bütün feillər
“qapılar bağlanır, növbəti stansiya 20 Yanvar,
Next station is 20 Yanvar”
Fikirlər dərinləşir, gərginləşir
Beyinləri eşir, deşir.
Əsalı fikirlərdən utanır vaqon.
Burda indiki zamana aiddir bütün feillər
“Mənə Azadlıq stansiyası lazımdı” - deyir .
Bayaqdan bütün dillərdə susuram.
“Azadlığa gedən yol 20 yanvardan keçir”.

BƏLKƏ

Sinəmdəki yaralarım,
Qaradınməz dualarım,
O alnından öpüləsi,
Günahlarınla qocalır.
Tanrı bəlkə də qadındı,
Bağışlamağı bacarır.

◆ E s s e

ANAR

ƏKİNÇİ HAQQINDA XATİRƏLƏR

Həsən bəy Məlikov-Zərdabi Azərbaycan mədəniyyətinin, ictimai fikrinin, mənəvi inkişafın, tarixində xüsusi, olduqca əhəmiyyətli yer tutur. Moskva universitetinin məzunu, darvinist-alim, pedaqoq və ictimai xadim, milli teatrın və "Nicat" xeyriyyə cəmiyyətinin banisi, Bakı şəhər dumasının üzvü, ziyalıların bir neçə nəslinin, o cümlədən SSRİ Elmlər Akademiyasının akademiki M.A.Pavlovun tərbiyəçisi olmuş Zərdabi 1875-ci ildə Azərbaycan dilində "Əkinçi" adlı ilk qəzetin nəşrinə başlamışdır. Adətən bu qəzetin adını rus dilinə "Пахарь" kimi tərcümə edirlər və bu, düzgün tərcümədir. Lakin bəzən bu qəzetin adını rus dilinə "Земледелец" və ya "Сеятель" kimi tərcümə edirlər.

Zərdabinin özünü də haqlı olaraq, həm müstəqim, həm də məcazi mənada böyük Əkinçi adlandırmaq olar. Təbiət elmlərini, aqronomiyanı yaxşı bilən Zərdabi həm də əkinçiliyin nəzəri problemləri ilə, aqronomiya mədəniyyətinin praktiki məsələləri ilə məşğul olurdu. Ensiklopedik biliklərə malik olan, enerjisi aşib-daşan, xalqın xeyrinə işləməyə gücü də, arzusu da olan Zərdabini Bakıda "arzu edilməyən" insan hesab etdilər və o, bu şəhərdə özünün ictimai faydalı fəaliyyətini dayandırmağa və doğma yurdu olsa da, o vaxt qəzetlərdən, teatrlardan, məktəblərdən uzaqda yerləşən kasıb, balaca Zərdab kəndinə köçməyə məcbur oldu. Həyatının 18 ilini bu məcburi sürgündə keçirən Zərdabi öz fədakar işini bircə gün də dayandırmadı.

Əkinçilik Nazirliyinə müraciət edib müxtəlif toxumlar alan Həsən bəy bu bitkiləri öz həmkəndliləri arasında təbliğ etməyə çalışdı: öz kəndinin ətrafında kartof, pomidor, pambıq əkin sahələri yaratmağa müvəffəq olmuşdu... O, sözün əsl mənasında Əkinçi idi. Amma o həm də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, daha geniş, məcazi mənada Əkinçi idi.

Böyük Əkinçi haqqında xatirələr kitabı Həsən bəyin ömür-gün yoldaşı, öz dövrünün savadlı qadınlarından olmuş Hənifə xanımın qələminin məhsulu olan dəyərli memuarlarla açılır. Bu səhifələri oxuyarkən istər-istəməz başqa bir məşhur qadının - Həmidə xanımın Cəlil Məmmədquluzadəyə həsr edilmiş memuarları yada düşür. Azərbaycanın iki böyük mədəniyyət xadiminin ömür-gün yoldaşları Zərdabinin və C.Məmmədquluzadənin coşqun, çətin və necib tərcümeyi-hallarını layiqincə əks etdirən, insanları dərinəndən həyəcanlandıran iki sənəd yaradıblar. Bu sənədlər olmasaydı, bu iki tarixi şəxsiyyət haqqında təsəvvürlərimiz yarımçıq olardı, - buna görə Hənifə xanımın və Həmidə xanımın qarşısında baş əyirəm.

Hənifə xanım Həsən bəyin çox mürəkkəb həyat yolunun əsas mərhələlərini çox ciddi, hətta bir qədər quru tərzdə təsvir edir. Moskvada təhsil illəri, vaxtilə petraşevçilər dərnişinin üzvlərinin işi üzrə çar hökuməti tərəfindən ittiham edilmiş inqilabçı şair Pleşşeyevlə yaxınlıq, məşhur tarixçi Solovyovla və onun ailəsi ilə dostluq...

Hənifə xanım yazır: “Solovyovların evinə daim baş çəkən Həsən bəy onların qızına əməlli-başlı aşiq olmuşdu. Qızın ona rəğbəti çox ciddi idi, amma Həsən bəy bilirdi ki, əgər o - təhsil almış ilk müsəlman - xristian qızla evlənərsə, ovaxtkı baxışlara görə camaat ondan da, arvadından da üz döndərəcək və o, ürəkdən sevdiyi qızla nikahdan imtina etdi, təhsilini başa vurandan sonra öz xalqına xidmət etmək üçün vətənə qayıtdı”.

Hənifə xanım xalq üçün lazımlı və faydalı işlər görməyi fanatikcəsinə arzu edən Həsən bəyin bu yolda qatlaşmalı olduğu əzab-əziyyəti günbəgün, ilbəl təsvir edir.

Gerilik, avamlıq, fanatizm...

Hakimiyyət orqanları tərəfindən ona qarşı xoflu, bədxah, çox vaxt açıq-aşkar düşmən münasibət...

Təhdidlər, böhtan, təxribatlar, xəbərçilik...

Zərdabinin müasirlərindən biri qeyd edir ki, o, Çernişevskinin qəhrəmanları kimi, “nə etməli?” sualı üzərində inadla düşünən “altmışıncı illərin ictimai xadimi” idi.

Zərdabiyə əzab verən “nə etməli?” sualının cavabında hakimiyyət orqanları da bir suala cavab axtarırdı: onunla nə etməli? Onunla necə rəftar etməli? Onların fikrincə, Həsən bəy həddən artıq narahat, cod, qılıqsız adam idi.

Hənifə xanım deyir: “Onun həyatında heç bir addım şəxsi niyyətləri ilə uyğunlaşmırdı, kasıb, geridə qalmış doğma millət üçün əlindən gələni edirdi. O, danışmağı xoşlamırdı, harada ehtiyac vardısı, orada planlı şəkildə, yorulmadan və düşünərək işləyirdi”.

Elə buna görə də ondan qorxurdular. 1865-ci ildə Moskva Universitetini bitirəndən dərhal sonra Həsən bəy Tiflis Sərhəd Palatasına işə düzəlir və kəndlilərin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi üçün dərhal əlindən gələni edir. Və çox tezliklə Sərhəd Palatasının müdiri, yeri gəlmişkən, Həsən bəy şəxsən çox hörmət edən bu adam onun qarşısında ultimatum qoyur: “Ya müdiriyyəti “öyrətməkdən” və kəndliləri “korlamaqdan” əl çəkməlisən, ya da xidmətdən getməlisən”.

Qubernator məsələni daha sərt, daha qəti şəkildə qoyur: “Burada xidmətdə ya o, qubernator, qalacaq, ya da Həsən bəy”.

Bir neçə ildən sonra isə, bu dəfə artıq Bakıda, müdiriyyətin başqa bir nümayəndəsi açıq deyəcək: “Həsən bəy, biz sizin üstünüzə ağ neft töküb yandırmaq istəyirdik. Müsəlmanlar nədir, axı? Heç nə! Siz bizə yalnız mane olursunuz”.

Amma fanatik müsəlmanların Zərdabiyə münasibəti də bundan az “nəvazişli” deyildi. Ona küçə söyüşləri ilə dolu məktublar yazırdılar, ondan xəbərçilik edirdilər, hətta onu öldürməyə çalışırdılar: 1868-ci ilin martında onun həyatına sui-qəsd edilmişdi. Gecə vaxtı, Həsən bəy kabinetdə işləyərkən atəş səsi eşidildi. Naməlum cinayətkar pəncərəyə güllə atırdı. Güllə Zərdabinin başından bir qarış yuxarıdan keçib divara dəydi.

Bu dəfə onun “təqsiri” isə ondan ibarət idi ki, Tiflisdən Qubaya köçüb, orada məhkəməyə işə düzəlib, səbrlə, heç kəsə rədd cavabı vermədən, savadsız kəndlilərə qanunları öyrədir, onlara öz hüquqlarını başa salırdı.

Bir il sonra, 1869-cu ildə, Həsən bəy artıq Bakı gimnaziyasının müəllimidir. Bu gimnaziyanın direktoru Həsən bəyin xeyirxah dostu Çermak idi. Zərdabi maraqla işə girir. Amma onun fəal, hərtərəfli təbiəti üçün təkə müəllimlik fəaliyyəti az idi. 1873-cü ildə Zərdabi öz şagirdləri N.Vəzirov, A.Adigözəlov və başqaları ilə birlikdə M.F.Axundzadənin komediyalarından birinin tamaşasını hazırlayır və bununla da milli teatrın əsası qoyulur.

Hənifə xanım deyir: “Həsən bəy heç vaxt cəmiyyət qarşısında öz işi ilə öyünmürdü. O, öz işini “kölgədə qoyur” və həmişə özünə əməkdaşlar axtarmağa, onları həvəsləndirməyə, ruhlandırmağa çalışaraq onları irəli çəkirdi. O, ... öz adlarını birinci plana çəkməyə çalışan və “mən”, “mən” deyə qışqıran şəxslərə nifrət edirdi”.

* * *

Həsən bəyin qızı Qərubsultanın xatirələri Zərdabının xanımı tərəfindən sevə-sevə yaradılmış portretinə canlı cizgilər əlavə edir.

“Həmişə yuxudan oyanan kimi, səhər yeməyinə gecikməmək üçün geyinməyə tələsirdim, çünki atam səliqəsizliyi heç xoşlamırdı. Belə düşünmək olardı ki, o, öz gününün hər dəqiqəsini riyazi dəqiqliklə bölür. Mən onun öz vaxtını bayağı tərzdə keçirməsini görməmişəm, hətta onun istirahəti də, əgər belə demək olarsa, aktiv xarakter daşıyırdı: o ya bizə nə isə son dərəcə maraqlı bir əhvalat danışır, ya da adətən Nisənin ifa etdiyi mahnılara ləzzətlə qulaq asırdı”.

Diqqətçil qız atanın danışığında “yüngül nəsihətçiliyi”, ona xas olan “incə istehzanı”, “çox güclü məntiqi”, ədalət hissinin qeyri-adi dərəcədə inkişaf etməsini vurğulayır. O, atasının bu sözlərini xatırlayır: “Folklor - xalqın zəkası, onun idealları və temperamentidir”. Öz valideynlərinin qarşılıqlı münasibətlərini xatırlayır - bu, əsl hörmət, bir-birinin maraqlarına dərin sədaqət, böyük səmimiyyət və qarşılıqlı etibar nümunəsi idi”.

Qərubsultan xanımın xatirələrində Zərdabının tərcümeyi-halına aid mühüm bir fakt diqqəti cəlb edir:

“Atam qonaq qəbul etməyi çox xoşlayırdı. Dəqiq xatırlamıram, bu əhvalat ya 1896-cı, ya da 1897-ci ildə olmuşdu. O... anama bildirdi ki, onun redaksiyasına Rusiyadan hörmətli qonaqlar gəliblər, onları ləyaqətli qarşılamaq lazımdır... Axşam qonaqlar atamla bərabər bizə gəldilər, anam onları eyvanda qarşıladı, anamın rus dilini mükəmməl bilməsi onların çox xoşuna gəldi... Qonaqlardan biri yaxşı oxuyurdu. Ümumiyyətlə, mən atamı heç vaxt belə vəziyyətdə - bir qədər yüksək əhval-ruhiyyədə görməmişdim. Amma bəzən onlar ciddi olurdular, fəhlələrin ağır vəziyyəti haqqında danışdılar... Atam yalnız ertəsi gün bizə dedi ki, qonaqlardan biri yazıçı Maksim Qorki, o birisi - müğənni Şalyapın idi”.

* * *

İctimai-mənəvi prosesin anlaşılmaz paradoksları var. Ərizələr, rədd cavabları, qətnamələr, bildirişlər, protokollar - bunlar hamısı “H.Zərdabi haqqında xatirələr” kitabında verilib, hamısı da bir problemə - “Əkinçi” qəzetinin nəşrinə icazə verib-verməmək məsələsinə həsr edilib. H.Zərdabi hakimiyyət orqanlarını inandırmağa çalışır ki, öz qəzetində heç bir siyasi problemə toxunmayacaq: yalnız kənd təsərrüfatı və elmi mövzulardan bəhs edəcək.

Bakı qubernatorunun dəftərxanasından bir məmur Azərbaycan ədəbiyyatının cərəyanları barədə məlumatlı olmasını çox incə şəkildə göstərir. Onun Polis Departamentinə “tamamilə məxfi” məruzəsində deyilir: “Azərbaycan ədəbiyyatında yeni cərəyanlar və ümumiyyətlə müsəlmanların

arasında mütərəqqi hərəkat haqqında Polis Departamentində olan məlumatlarla əlaqədar, Polis Departamentinə bunu bildirməyi özümə şərəf sayıram ki, Azərbaycan ədəbiyyatında novator əsərlərin müəllifləri kimi çıxış edən şəxslər arasında Bakı şəhərində yaşayan bir neçə müsəlman var, onların arasında birincilərdən biri kimi ... Həsən bəy Məlikovun adını çəkmək olar”.

Amma, məhdud düşüncəli məmurlardan başqa, daha geniş baxışlı inzibatçılar da var idi. Belə insanlardan biri Bakı qubernatoru Staroselski idi. Məhz o, Zərdabının təşəbbüsünü dəstəkləmək üçün özündə cəsarət tapdı və “Əkinçi”nin nəşrinə icazə verilməsinə nail oldu. Həsən bəy özü sonralar bunu səmimi minnətdarlıq hissi ilə xatırlayırdı. (Kitabda Staroselskini xarakterizə edən daha bir ştrix gətirilir. O, yazır: “Nə qədər ki, mən Bakının qubernatoruyam, müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin xeyrinə ildə yüz rubl ianə verməyi özümə borc bilərəm”)

Nəhayət, çoxdan gözlənilən gün gəlib çatdı - 1875-ci il iyulun 22-də “Əkinçi”nin birinci nömrəsi çapdan çıxdı.

Hənifə xanım xatırlayır: “Balaca, təmiz qəzet çapdan çıxanda Həsən bəyin sevincdən gözləri yaşarmışdı, o, evə çox həyəcanlı halda, qəzeti əllərində tutaraq sevincək əhval-ruhiyyədə gəldi. Bu, onun həyatında xoşbəxt gün idi”.

31 il sonra, 1906-cı il aprelin 7-də sübh tezdən əllərində “Molla Nəsrəddin” jurnalının təzə mətbəə rəngi qoxuyan birinci nömrəsini tutmuş Cəlil Məmmədquluzadə və Ömər Faiq də eynilə bu cür sevinc və məmnunluq hissi keçirəcəklər.

Zərdabi “Əkinçi”nin yalnız redaktoru deyildi, o həm də qəzetin ədəbi işçisi, müxbiri, korrektor, mürəttibi, hətta abunə və yayım üzrə agentı idi. Hər şeyi özü etməli olurdu, hərçənd bir çox başqa görkəmli mədəniyyət xadimləri - M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov bu qəzetdə əməkdaşlıq edirdilər.

Bir nəfər gəlmə fransız jurnalisti “Əkinçi”nin nəşr edildiyi şəraitlə tanış olandan sonra heyrətini gizlətməyib, uca səslə demişdi: “Siz igid adamsınız! Bizdə, Fransada, belə kasıb qəzet üçün işləməyi arzu edən insan tapılmazdı. Sizin enerjinizə mat qalırım. Görünür, öz xalqınızı çox sevirsiniz”.

Zərdabi həqiqətən öz xalqını ürekdən sevirdi və bundan başqa, onun oyanışı üçün nə etmək lazım olduğunu aydın bilirdi. Zərdabının ictimai-fəlsəfi baxışlarının ilk nüfuzlu tədqiqatçılarından biri, alim Heydər Hüseynov yazırdı:

“Gertsenin “Kolokol” qəzeti Rusiya üçün böyük rol oynadığı kimi, “Əkinçi” qəzeti də müəyyən mənada Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafı tarixində həmin rolu oynamışdır”.

Daimi xəbərciliklərə və böhtanlara görə hakimiyyət orqanları “Əkinçi” qəzetini bağladılar. Həsən bəyin özünü isə necə olursa-olsun, Bakıdan qovmaq istəyirdilər. Ona hörmətlə istefa verməsini, Qafqazdan uzaqda yerləşən istənilən başqa şəhərə köçürülməsini təklif edirdilər. Jandarmilər onun mənzilini hər gün nəzarətdə saxlayırdılar. Onlardan biri daim mətbəxdə vurnuxur, ikinci küçələrdə Zərdabının hər addımını müşayiət edirdi.

Nəhayət, Həsən bəy ailəsi ilə bərabər Zərdaba köçür. Lakin bu yorulmaz insan burada da sakitləşmir. Kəndliləri maarifləndirir, fırıldaqçı şeyxlərin dini fanatizmini ifşa edir. Yenə xəbərciliklər başlanır, qubernator özü Zərdabının hökumət əleyhinə pozucu fəaliyyətinə şəxsən əmin olmaq məqsədilə Zərdaba gəlir. Qubernator Zərdabda çara qarşı sui-qəsd əvəzinə saysız-hesabsız ağcaqanadlar gördü. O, saysız-hesabsız ağcaqanad sancmalarından az qala

ağlaya-ağlaya demişdi: "Burada yaşamaq mümkün deyil, ən azı, ağcaqanadlara görə".

Yalanları üzə çıxmış böhtançılar etiraf etməyə məcbur oldular ki, yalnız Həsən bəydən yaxa qurtarmaq məqsədilə onun haqqında yalandan çuğulluq ediblər. Ağcaqanadların divan tutduğu qubernator bir vaxt fransız jurnalisti tərəfindən söylənmiş fikirləri demək olar ki, hərfən təkrarlayır: "Görünür, siz bu kasıb xalqı çox sevirsiniz ki, həm iqlim şəraitindən, həm də nalayiq insanlardan bu qədər bədbəxtliklərə dözür və hər halda bu yerləri tərk etmirsiniz".

Həsən bəyin köhnə dostu Xristian Sink ona yazırdı: "Mən Sizin fəaliyyətinizi maraqla izləyir və Sizin qəhrəmancasına mübarizənizi alqışlayırdım... Siz mənim nəzərimdə yenə əvvəlki ləyaqətli qəhrəman kimi qalmısınız".

Əslində, Həsən bəyin həyat və fəaliyyətini həm də ona görə doğrudan qəhrəmanlıq hesab etmək olar ki, o, öz hərəkətlərini igidlik kimi yox, ziyalı, maariflənmiş insanın elementar borcu kimi qəbul edirdi. Və heç kəsin, heç bir savadlı xadimin nəinki bu yoldan geri çəkilməsini, hətta kiçik fasilə verməsini bağışlaya bilmirdi. Bu mənada onun M.F.Axundzadəyə ünvanlanmış, ola bilsin, həddən artıq kəskin və sərt, amma xalqın maraqlarına xidmət etməyə çağıran ehtiraslı vətəndaş pafosu ilə dolu məktubu səciyyəvidir.

"Çox hörmətli Mirzə Fətəli bəy! Sizin məktubunuzu və bağlamanızı aldım. Yazırsınız ki, sizin yaşınız nə isə təzə bir şey yazmağa imkan vermir: çox təəssüflənirəm. Etiraf etməliyəm ki, təəccüblənirəm: başqa insanlar yaşa dolduqca daha təcrübəli, onların əsərləri daha ciddi olduğu halda, Siz isə əksinə, hətta əlinizə qələm ala bilmədiyinizi etiraf edirsiniz; hərçənd, ixtiyar sahibsiniz. Siz dincəlmək istəyirsiniz, Tanrı Sizə sakitliyi bəxş etsin; amma elə düşünməyin ki, xalq maarifinə hər hansı kiçik məqalə və ya pyeslə nail olmaq mümkündür. Xeyr, burada daha çox səy göstərmək tələb olunur! Bunun üçün nəinki bir rəhbərin, hətta on rəhbərin həyatını və əməyini sərf etməsi azdır. Ola bilsin, Sizi düşündürən bu sualdır ki, nəyə görə bir başqası yox, Siz çalışmalısınız, özü də müftə və təşəkkür belə eşitməyə ümid etmədən; bu halda mən izah etməyi lazım bilirəm ki, xalqa sevgidən, yaxınlara sevgidən, cahillərin maarifləndirilməsi işindən söhbət gedirsə, onda bu suala yer yoxdur: özünü xalqın maarifləndirilməsi işinə həsr edən kəsi... belə fikirlər dayandırmamalıdır: o şəxs mükafatı özündə tapır, o öz vicdanını təmizləyir. Xahiş edirəm, mənim bu sözlərimi məzəmmət kimi qəbul etməyin, belə işdə məzəmmət ola bilməz, mən bu sözləri, yeri gəlmişkən söylədim".

Jurnalist Qriqori Cinoridze Həsən bəyin ölümündən sonra onun haqqında demişdi: "Mən belə səmimi, saf insan görməmişəm".

Zərdabının xarakterinə üzvi şəkildə xas olan səmimiyyət onun bütün hərəkətlərində, bütün publisistik məqalələrində və şəxsi məktublarında görünürdü. O, dərin hörmət bəslədiyi M.F.Axundzadəyə sərt həqiqəti yazdığı kimi, dünyaca şöhrətli Lev Tolstoyla yazışmada da eyni dərəcədə səmimiyyət qaydalarının və əqidəsində güzəştisizliyin tərəfdarı idi:

"Hörmətli qraf Lev Nikolayeviç! Sizin oktyabrın 11-də yazdığınız, mənim üçün dəyərli olan cavab məktubunuzu aldım. Məktubdan bildim ki, mənim əziz dostumun səhhəti qaydasındadır və, əlbəttə ki, buna görə çox şadam. Mənə diqqət göstərib cavab verməyə layiq gördüyünüz üçün Sizə təşəkkür edirəm; Məhəmməd ümməti ilə ünsiyyəti qiymətləndirməyinizə görə də çox sevinirəm: bu mənə Sizinlə əziz dostum kimi səmimi əlaqə saxlamağa və bütün biliklərim barədə, məni qəlbən narahat edən bütün itkilər barədə Sizinlə bölüşməyə cəsarət verir".

Sonra Həsən bəy L.Tolstoyun bir sıra dini-fəlsəfi baxışları ilə razılaşmadığını bildirir və böyük yazıçıya müraciətlə deyir: "Siz İsa peyğəmbəri taxtdan salır və özünüz onun yerini tutursunuz". Məktub bu sözlərlə bitir: "Əgər Sizi təhqir

edirəmsə, mənə əfv edin və bağışlayın, çünki həqiqət səmimilik tələb edir, həqiqətin dostu yoxdur...”.

* * *

Həqiqətə, xeyirxahlığa, maarifə xidmət etməyi özünün sərt vəzifəsi hesab edən, qeyri-adi dərəcədə məğrur və izzəti-nəfsi olan bir insan kimi, Həsən bəy dönə-dönə varlıların qapısını döyür, onları yardıma ehtiyac duyan şagirdlər üçün pul xərcləməyə məcbur etməyə çalışırdı. Sonralar o, heç də gülməli olmayan bu epizodları acı yumorla yada salacaq; belə bir hadisəni də xatırlayacaq ki, Həsən bəyin bəylərdən birinə kasıblara kömək etməyi təklif etməsini eşidəndə həmin bəyin ürəyi getmişdi.

“Atam bir qəbul otağından digərinə, bir dəbdəbəli zaldan digərinə, çevik işbazın yanından dəlisov mesenatın yanına gedirdi. Bu xahişlər onun üçün ağır və əziyyətli idi, amma o, əl çəkmirdi. Artıq bir neçə yerdə - gah nəzakətli-soyuc tərzdə, gah həyasızcasına, gah da istehzalı şəkildə rədd cavabı almışdı”.

Budur, Həsən bəy qaş-qabaqlı halda əliboş qayıdır. Birdən hiss edir ki, kimsə ehtiyatla onun əlinə toxunur. Qarşısında dayanmış, təxminən qırx yaşlı hambal-yükdaşıyan utanaraq gülümsəyir. Hambal deyir:

- Eşitmişəm, sən bizim uşaqlarımızı oxutmaq üçün pul yığırsan. Mən nə işə qazanmışam, budur, götür. Burada azdır, amma bunu ürəkdən verirəm.

“Atam həyəcədən deməyə söz tapmayıb onun əlini sıxdı. Nəhayət, dedi:

“Təşəkkür edirəm, dostum! Sən o qədər verdin ki, mən ömrümdə heç kimdən bu qədər almamışam, çünki sən nəyin vardısı hamısını verdin”.

* * *

H.Zərdabi həm də qlasni kimi şəhər Dumasının işində fəal iştirak edirdi. Zərdaba məcburi sürgündən sonra Bakıya gələndən sonra aşkar etdi ki, şəhər dumasında cəmi 5 nəfər müsəlman var; özü də Dumanın iclaslarından birinə gələndə gördü ki, bu beş nəfərdən üçü ayaqlarını altına yığıb sakitcə yatır. Həsən bəy dumadan qəzəbli halda çıxdı və elə həmin axşam şəhərin başçılarına müraciət etdi. O, bir neçə il inadkar mübarizə apararaq, şəhər upravasında müsəlmanların həm mütənasib qaydada, həm də ləyaqətlə təmsil edilməsinə nail oldu, özü qlasni seçilmişdi və orada şəhərin maraqları, zəhmətkeş və binəsib kütlələrin hüquqları, maarif, mədəniyyət, gigiyena uğrunda çəkinmədən vuruşur, kəskin siyasi, sosial və ekoloji problemlər qaldırırdı. O, qeyri-sağlam və çirkli su mənbələrinin yerləşdiyi sahələrin sahibinin istəyinə rəğmən, həmin mənbələrdən şəhərə su çəkilməsinə mane olmaq üçün çox səy göstərməli olmuşdu.

Bütün şəhərin sağlamlığına cinayətkarcasına laqeyd olan və yalnız öz şəxsi mənfəətinin qeydinə qalan sahibkar Zərdabiyə rüşvət verərək onu susmağa məcbur etmək niyyətinə düşmüşdü. Bunun cavabında Həsən bəy dumanın iclasında onu açıq-aşkar alçaq adlandırmışdı. (Başqa bir halda Həsən bəy onun hesabına varlanmaq arzusu ilə onun evində axtarış aparmağa gəlmiş adamı rüşvətxor və əclaf adlandırmışdı. Buna görə Zərdabi məhkəmə tərəfindən yeddi gün hauptvaxt cəzasına məhkum edilmişdi, amma bütün Göyçay qəzasında hauptvaxt olmadığı üçün, Həsən bəy bir həftə Zərdabdakı mənzilində ev dustağı kimi qaldı).

Dumada işlədiyi bütün illər ərzində Həsən bəy öz deputat vəzifələrinə ciddi və tam məsuliyyətlə yanaşırdı. Yoxlama zamanı məlum olmuşdu ki, bütün bu vaxt ərzində o, Dumanın bütün iclaslarında iştirak edib. Onun mövqeyinin möhkəmliyi hakimiyyət sahiblərini, varlıları və neft sənayesi sahibkarlarını qıcıqlandırır. Bəziləri deyirdi: “Lütün biridir, özünün heç nəyi yoxdur, amma bizim ciblərimizə girir; ona yaxşılıq etdilər, qlasni seçdilər. 125 rubldan artıq qazanır, amma bizə qarşı çıxır”. Hənifə xanım dəqiqləşdirir ki, 125 rubl barəsində bu məzəmmət də haqsızlıqdır. Həsən bəy şəhər Dumasında qlasni

Soldan sağa: İsmayıl bəy Qaspralı, Həsən bəy Zərdabi və Əlimərdan bəy Topçubaşov - Həsən bəyin kürəkəni

kimi pulsuz işləyirdi.

Nifrət doğuran "lüt" sözüne gəlincə, bu, çox güman ki, həqiqət idi. Onun dəfn mərasimində çıxış edənlərdən biri demişdi:

"Həsən bəy qırx il əvvəl Bakıya gələndə yoxsul idi, onun gözləri qabağında Bakı böyüdü, milyonçular şəhərinə çevrildi, onun gözləri qabağında kasıblar milyonçu oldular, o isə, özünə sərvət toplamaq üçün hər cür imkanı olduğuna baxmayaraq, bunu etmədi və bizdən daha yaxşı dünyaya eyni yoxsul vəziyyətdə getdi. O, malik olduğu hər şeyi cəmiyyətə verdi və bu, onun böyük xidmətidir: cəmiyyət üçün hər şey və özü üçün heç nə".

C.Məmmədquluzadənin ömrünün son günləri kimi, Zərdabinin də həyatının sonu kədərli idi. Xəstə, iflic vurmuş, sklerozdan əziyyət çəkən Zərdabi hələ də redaksiyalara gedir, işlərlə maraqlanırdı, Üzeyir Hacıbəylinin birinci operasının premyerasını görməyi arzu edirdi, hətta şəhər Dumasına yenidən namizədliyini irəli sürmüşdü. Onu seçmədilər. Doğmaları bunu ondan gizlətdilər. O isə elə hey deyirdi: "Dumanın iclasına getmək lazımdır". Belə hallarda onu saxlamaq ailə üzvləri üçün çox çətin və acı idi.

Jurnalist N.Bayzdrenko xatırlayır:

"Həsən bəyin sistemətiq surətdə, hər gün redaksiyaya gəlməsini, onun yetim görkəmini, sönməkdə olan, sanki məzəmmətlə dolu baxışlarını görənlər ağlamaqdan özlərini güclə saxlayırdı, bu manifestasiyalarda müasir həyatın acı həqiqətini hiss etmək ağır idi. Əlbəttə, Həsən bəy özü də bunu anlayırdı, anlayır və qüssələnirdi. Deyirlər, ömrünün son günlərində xüsusilə bərk xiffət çəkirdi".

Uzun illər boyu əməkdaşlıq etdiyi "Kaspi" qəzetinin nömrələrini ömrünün son günlərində, bəlkə də, təsadüfən, ona çatdırmırdılar. "Hamı məni unudub, hamı məni tərək edib, - deyə o, şikayətlənirdi. - Heç kim yanıma gəlmir, mənə baş çəkmirlər, hətta maraqlanmırlar ki, başıma nələr gəlib. Bax, qəzetləri də göndərmədilər".

Onu tənhalıq qorxudurdu. Həsən bəy heç kəsdən və heç nədən qorxmurdu - nə hakimiyyət orqanlarından, nə varlılardan, nə dini fanatiklərdən, nə də ona divan tutulacağından. O, hamıya və hər kəsə həqiqəti düz gözlərinin içine

deyirdi: alçağın alçaq olmasını da, rüşvətxorun rüşvətxor olmasını da. Həsən bəy heç kəsdən və heç nədən qorxmurdu. O, yalnız tənhalıqdan qorxurdu. Tənhalıqdan və unudulmaqdan. Əlbəttə, və ölüm yatağında olan Həsən bəyin ömrünün son günlərində yaxınları, ailə üzvləri onun ətrafında idi. Amma Zərdabi öz coşğun həyatını sakit, xeyirxah ailəcanlı bir insan kimi yox, sözünü həmişə uca səslə deyən fəal ictimai xadim kimi yaşamışdı. O, ömrünün son günlərində ictimai tənhalıq, unudulma hiss edirdi.

Ölümündən əvvəl demişdi: "Sizdən xahiş edirəm, təntənəli dəfn mərasimi təşkil etməyin. Məni adi qaydada dəfn edin. [Dəfn mərasimi üçün] xərclənməsini nəzərdə tutduğunuz bütün məbləği müsəlmanlar üçün savadlandırma cəmiyyətinə verin. Bu, mənim başibəlalı xalqım üçün daha faydalı olacaq".

Təəssüf ki, onun son istəyini yerinə yetirmək mümkün olmadı. Zərdabının dəfn mərasimi əvvəllər Bakıda görünməmiş dərəcədə möhtəşəm təşkil edildi. Kitabda onun dəfninin təsvirini oxuyanda bəzi detallar diqqəti cəlb edir: mərhumun tabutu üstünə onun qızıl çərçivəli gümüş qovluqda portreti qoyulmuşdu. "Əkinçi"nin qızıl çərçivəyə salınmış birinci nömrəsi, müəllimlər adından Həsən bəyin qızıl çərçivəyə salınmış portreti yerləşdirilmiş gümüş cildli albom gətirilmişdi. Dram truppası adından gümüş lira gətirilmişdi... Qızıl, gümüş... Amma Həsən bəy sağlığında ehtiyac duyan tələbələrin təhsili üçün və ya öz övladı saydığı "Əkinçi"nin nəşri üçün kiçik bir məbləğ xahiş edəndə onu ala bilmirdi. Şair M.Ə.Sabir Həsən bəyin xatirəsini özünəməxsus bir tərzdə əbədləşdirməyi - qəza məktəblərindən birində heç olmasa bir yetimi pulsuz oxutmağı təklif etdi. Amma, çox ehtimal ki, bu təklifi heç kim ciddi qəbul etmədi.

Qərubsultan xanım atasının dəfnini acı sözlərlə təsvir edir: "Şəhərin görkəmli nümayəndələri tabutun yanında dayanıb mərhuma son ehtiramlarını bildirdi, onların çöhrəsində hüzn duyulurdu, onların arxasında üzleri dərin qırıqlarla örtülmüş, bu çarəsiz ölüm qarşısında böyük əzab duyan insanların canlı dənizi dalğalanırdı. Həqiqi kədər məhz orada təbii formada görünürdü. Bu yoxsul insanlar özlərinin alovlu müdafiəçisi və sədaqətli oğlanları ilə vidalaşırdılar".

Bu yoxsullardan biri də Həsən bəy özü idi - Moskva universitetinin diplomunu almış, parlaq alim zəkasına, zəngin publisistin ruhuna malik və ... cibi boş olan haqq-ədalət tərəfdarı. Zərdabının köhnə yoldaşı, jurnalist A.Y.Olendski matəm mərasimindəki çıxışında fikrini çox dəqiq ifadə etmişdi:

"Onun sağlığında insanlar hesab edirdilər ki, o, yalnız etməli olduğunu edirdi. Bəli, o, etməli olduğunu edirdi, amma niyə hamı bunu etmir! Nəyə görə bu qədər uzun müddət ərzində o tək-tənha idi, qırx il bundan əvvəl canlı, xeyirxah və işıqlı sözləri ana dilində yazmağa və vaxtaşırı çap etməyə cəsarət etdi və bu cəsarətli fikri həyata keçirdi... Nəyə görə bu qədər uzun müddət ərzində o, şəhər sovetində özbaşınalıq, şəhərin müflisləşməsinə qarşı, bütün Duma maşınını ləkələyən bu və ya digər vicdan oğrularına qarşı təkbaşına cəsarətlə mübarizə aparırdı..."

Mərhumun vəsiyyətləri o qədər böyükdür ki, onların hətta bütöv bir nəsil tərəfindən tam həyata keçirilməsini gözləmək çətindir. Gəlin, onun işini davam etdirək, gəlin, yaxınlarımızın naminə onun kimi gümrahlıqla, cəsarətlə və fədakarlıqla çalışsaq, amma bunun ardınca, mərhum unuduqlarını da etməyə çalışsaq. Bəli, o, xalqa sevgisinin arxasında özünün ən yaxın adamlarını unudub, öz ailəsini təmin etməyib, onun öz uşaqları hələ mükəmməl biliklərə yiyələnmə bilməyiblər. Doğrudanmı biz hamımız... yol verəcəyik ki, bu ailə ehtiyac içində qalsın, bizim üçün bu qədər yaxın olan bu uşaqlar onların güclü atası tərəfindən belə müvəffəqiyyətlə başlanmış böyük işin davamı üçün zəruri biliklərə tam yiyələnməsinlər?"

“Müasirləri H.Zərdabi haqqında” kitabının sonunda M.Tacikskinin 1910-cu il tarixli bir yazısı verilib. Həmin yazıda deyilir:

“Bu gün onun vəfatından düz üç il keçir. [Bu müddətdə] kimsə nə isə edibmi? Heç kəs heç nə etməyib. Sual olunur, şəhər nə edib? Axı, o, bu şəhər üçün nə qədər işlər görüb. Ziyalılar nə ediblər? Onların mənafeələrini Həsən bəy müdafiə etmədimi?.. Həmişə gah məsləhət üçün, gah xahişlə müraciət edən müəllimlər nə ediblər... Bir sözlə, Həsən bəyin bu qədər yaxın olduğu bütün insanlar onun xatirəsi üçün heç nə etməyiblər...”

Bu sətirləri oxumaq çox ağırdır. [Onun vəfatından] on ildən çox keçəndən sonra yalnız Sovet ölkəsi böyük Əkinçini qiymətləndirdi - Zərdabının adı bir ali məktəbə, bir muzeyə, kitabxanalara, məktəblərə, kolxozlara, sovxozlara, küçələrə verildi. Bakıda və Zərdabda ona abidələr qoyuldu. Həsən bəyin əsərləri Azərbaycan və rus dillərində nəşr edildi. Və budur, H.Zərdabının nurlu şəxsiyyətini əbədləşdirən daha bir kitab çapdan çıxıb. Bir qədər kədərli, bəzi yerləri faciəli təsir bağışlayan, amma lazımlı və faydalı kitab...

Böyüməkdə olan nəslin əxlaq tərbiyəsi üçün lazımlı kitab. Yaşlı insanların qəlbində ağır şübhələr baş qaldıran dəqiqələrdə onlar üçün də gərəkli kitab.

Böyük Əkinçi tərəfindən uzaq vaxtlarda səpilmiş toxumlar bu gün də cücərməkdə davam edir...

Avqust, 1985-ci il

◆ E s s e

İsrafil İSRAFİLOV

Tarixdə yaşayan “Ölülər”

Cəlil Məmmədquluzadənin 1909-cu ildə yazıb tamamladığı dahiyənə "Ölülər" tragikomediyası, məlum olduğu kimi, ilk dəfə 1916-cı ildə Rza Təhmasibin quruluşunda səhnədə oynanıb. Sonralar da teatrlar bu əsərə dönə-dönə müraciət ediblər. Təəssüf ki, həmin tamaşalar yalnız bir fakt olaraq teatr tarixində qeyd alınıblar, vəssalam. "Ölülər"in, əsərin özünə layiq ən gözəl quruluşu görkəmli rejissorumuz Tofiq Kazımovun adı ilə bağlıdır. Onun öz həmfikirləri - quruluşçu rəssam Elçin Aslanov və bəstəkar Qara Qarayevlə hazırladığı o möhtəşəm tamaşa 1966-cı ildə indiki Milli Dram Teatrımızın səhnəsində gözəl aktyor ansamblının ifasında həyata vəsiqə alıb və teatrımızın ən böyük uğurlarından biri kimi bu gün də xatırlanır, haqqında yeni-yeni esselər, məqalələr yazılır. Belə yazılardan birini - tanınmış teatrşünas-alim İsrafil İsrafilovun essesini oxucularımızın diqqətinə təqdim edirik.

O vaxtdan - "Ölülər" əfsanəsinin mədəniyyət tariximizdəki həyatından düz əlli il keçir. Bu barədə düşünməyin, o dövrü xatırlamağın özü belə, adamda məmnunluq hissi yaşadır.

1964-cü ilin "Antoni və Kleopatra", "Sən həmişə mənəmləsən" tamaşalarının uğurlu hay-küylərindən usanmayan T.Kazımov C.Məmmədquluzadənin "Ölülər" pyesini tamaşaya qoymağa hazırlaşır. Elə bil ki, müvəffəqiyyətdən darıxır, qulağı tənəli söz eşitmək, gözləri tənqid oxumaq istəyirdi onun. Bəli, o öz istiqamətinə doğru gedirdi. Bu başdan deyim ki, axırı xeyirli oldu və özü demişkən, "maraqlı bir tamaşa alındı."

O, buna "alındı" söylədi, amma biz yarandı deyək, çünki ötən əsrin 66-cı ilində göstərilən həmin tamaşanı yaradanlar, aktyorlar H.Turabov (İskəndər), M.Dadaşov (Şeyx Nəsrullah), M.Şeyxzamanov (Hacı Həsən ağa), bəstəkar Q.Qarayev, quruluşçu rəssam E.Aslanov üçün bu, əsl yaradıcılıq qələbəsinə,

teatr tariximiz üçün isə, böyük mədəniyyət hadisəsinə, onun ən dəyərli səhifəsinə çevrildi.

Tamaşalara yazılan resenziyaların sayını hesablamaq ilə məşğul olan tapılsaydı, məlum olardı ki, “Ölümlər” tamaşasına rekord miqdarda resenziya yazılıb. Biri-birindən dürlü fikirlər söylənilən, iradlar göstərilən həmin resenziyalar tamaşanın doğurduğu ictimai həyəcanı aşkar ifadə edirdi.

Teatr sənətinin təbiəti belədir ki, o, narahat etməli, bir dostumun söylədiyi kimi, “tamaşaçını düz oturduğu yerindən dəbərtməlidir.” Laqeydlik teatrın qatı düşmənidir. Odur ki, bu baxımdan teatr öz işini görmüşdü. Lakin sözümlərin bu məqamında: “Müəllifin baxışları nə qədər gizli qalarsa, sənət əsəri üçün bu, bir o qədər yaxşıdır”¹ - hikmətli ifadəsini xatırladığımız görə deməliyik ki, məhz bu cəhət haqqında söhbət açdığımız “Ölümlər” tamaşası üçün “bir o qədər” faydalı olmadı. Əksinə, quruluşçu rejissorun bədii konsepsiyası tamaşanın səhnə həllində teatr vasitələri şəklində üzə çıxarılsa da, bütövlükdə dürüst qavranılmadı. Hələ onu da deməliyik ki, tamaşa ətrafında gedən söz-söhbətlərdə (çünki onlara müzakirə demək çətindir) mühafizəkarlar da, novatorlar da, peşəkarlar da, ortabablar da, qərribə də görünərsə, əsasən eyni mövqələrdə dururdular. Doğrudur, biri-digərindən fərqlənən mülahizələr söylənsə də, tənqid “atəşləri”, mübahisə “bağırtiları” eşidilsə də, tamaşaya seyrci axını artmaqda davam edir, “Ölümlər” repertuardakı yerini möhkəmləndirirdi. Bu gün həmin dövrdən yarım əsr vaxt ötəndən sonra düşünürsən ki, söylənənlər doğru idisə, görəsən, necə olub ki, “Ölümlər” teatr tariximizə kamil bir tamaşa, milli rejissor sənətimizin nailiyyət nümunəsi kimi daxil olub?! Bu tamaşa haqqında şübhə və gümanlar yaradan səbəblər hansılardır?! Tənqidi çaşdıran, tərəddüdlərə düçar edən nə imiş?! Bu gün şərtsiz-filansız, tərəddüdsüz böyük səhnə əsəri kimi qəbul etdiyimiz “Ölümlər” tamaşası necə olub ki, bir zaman qərribə şəkildə anlaşılmaz olmuşdur?! Bu gün bizi düşündürən belə sualların sayını artırmaq da olar. Əlbəttə, tamaşanın taleyi ilə bağlı ilkin vəziyyət acı təəssüf doğurur, lakin xoşbəxtlikdən zaman insanların bəzən tələsik, səriştəsiz, bəzən qərəzli, sısqə qərarlarını ləğv edir, hər şeyin layiqli qiymətini müəyyənləşdirir, yerbəyer edir.

Tamamilə təbiidir ki, “Ölümlər”in həmin tamaşası müxtəlif biçim və meyarlardan, elmi-bədii baxışlardan qiymətləndirilə bilər². Birimiz onu Azərbaycan milli teatr sənətinin 60-cı illərdəki ideya-bədii, eləcə də plastik teatrın estetik axtarışlarının nümunəsi kimi, digərimiz klassik repertuarın müasirlik dili ilə səsləndirilməsinə misal kimi, başqa birimiz Mirzə Cəlilin bu pyesinin yeni quruluşu və yaxud T.Kazimovun rejissor sənətinin yeni məhsulu, nəhayət, milli teatr mədəniyyətimizin növbəti mərhələsinin bədii faktı kimi qəbul edirik. Bütün hallarda unutmamaq olmur ki, ərsəyə gələn tamaşa teatr mədəniyyətimizin bədii neməti olmaqla artıq on minlərlə tamaşaçı tərəfindən öz dəyərini qazanmışdır. Amma burası da var ki, ayrı-ayrı fikirlərə və zövqlərə dayaqlanan mövqələr, bədii nəticənin obyektiv qiymətini verə bilməyəndə, sənət uduzur, mədəniyyət kəsirdə qalır. Odur ki, zaman ötdükcə həmin dövrün mətbuat səhifələrini vərəqləyən tədqiqatçı dediyimiz quruluşun mahiyyətini, bədii-estetik tutumunu müəyyənləşdirmək çətinliklərə düşür. Yəni, daha sonralar, 70-ci illər Mirzə Cəlilin səhnəyə gətirilən başqa bir pyesinin - “Dəli yığıncağı”nın (qur. rejissor M.Məmmədov) tamaşasını bədii-estetik aspektdən təhlil edən araşdırıcı əsərin dramaturji keyfiyyətlərinin teatr vasitələri ilə aşkarlanmasını, tamaşanın doğurduğu ictimai-bədii təsirdə yaşanan illərin, yaradıcılıqda təzahür edən mənəvi-psixoloji təcrübənin izlərini aydın görür. Bəli, Mirzə Cəlilin hər hansı pyesi əsasında hazırlanmış tamaşa, bu gün sənətkarın dramaturgiya labirintinə gedən yollarını hər dəfə bir az işıqlandırır, dərk etmə, yaşama istiqamətini görümlü edir.

¹ - Маркс К., Энгелс Ф. М., Современник, т.37, с. 36

² - Мəmmədли Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi. 2-ci kitab. Bakı, Azərnapər, 1975

Uzun illərin acı təcrübəsindən qazandığımız həqiqət belədir ki, “Biz öz ictimai rəyimizlə həmişə çox yubanmışıq, bu rəy incəsənətdə baş verən real proseslərdən olduqca geridə qalır. Belə olur ki, bu və ya digər yaradıcı orqanizmin böhran vəziyyətini etiraf etmək, çoxdan vaxtı yetişmiş həyəcan təbillərini çalmaq əvəzinə, biz onun ötüb-keçmiş vüsətinin ətaləti nəticəsində əldə etdiyi nisbi uğurla hələ sevinmişik ki, Sənətkarın yüksəlişi də, fərqi yoxdur - o, təkbaşına yaradır, yoxsa bu həmfikirlər kollektividir- yenidən dirçəlməsi də, bəzən uzun müddət diqqəti cəlb etmir.”¹

Bəli, geriliyi, köhnənin yararsızlığını bəzən duymadığımızı, bəzən isə deməyə cəsərimiz çatmadığı kimi, yenini də duya bilmədiyimizi, nüfuzlu çoxluğun əksinə getməkdən çəkinib susduğumuzu heç olmasa etiraf etməliyik.

Əlbəttə, belə etirafların bu gün həlledici əhəmiyyəti olmasa da, hər halda, şübhələərə, tərəddüdlərə son qoyular, yalanla həqiqət bugünkü zaman bucağından yerbəyer edilə bilər.

T.Kazımovun “Ölülər” tamaşasına münasibətdə ədəbiyyatşünaslarla teatrşünaslar, necə deyirlər, müxtəlif barrikadalarda döyüşürdülər. Birincilər əsas etibarilə pyesin ədəbi-bədii ləyaqətlərindən söz açır, Mirzə Cəlilin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin təhrif edildiyini bəyan edirdilərsə, olurdu ki, bəzən tamaşanın bədii yozumu ilə bağlı narazılıqlarını da gizlətmirdilər. Teatrşünaslara gəlincə, onlar tamaşanın ədəbi materialından daha çox, tamaşanın quruluş prinsipinə toxunur, onun bədii həllini qeyd-şərtsiz qəbul edir, hətta T.Kazımovun “Ölülər”ini milli teatr sənəti tarixində yeni, maraqlı bir səhifənin yaranması kimi (Ə.Əliyeva) dəyərləndirirdilər. Elə bu sayaq fikirlər ədəbiyyatşünasları açıq-aşkar qeyzləndirir, klassik irsə, konkret olaraq, “Ölülər”in nümunəsində Mirzə Cəlil yaradıcılığına quruluşçu rejissorun “müasir” yanaşmasının zərərli olduğunu xatırladırdılar. Məsələn, görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Ə.Şərif belə hesab edirdi ki, “... əsassız və yersiz təriflər, teatr tariximizi təhrif etməklə bərabər, istedadı ilə nəzəri cəlb edən rejissor da çaşdırıb yolundan azdıra bilər, ona xeyir əvəzinə böyük zərər verir. Çünki “Ölülər”in yeni quruluşunda o qədər böyük və əsaslı qüsurlar var ki, onları “yenilik”, “müasirlik” kimi qələmə vermək xəta olardı.”²

Mən tənqidimizin böyük nüfuzlarından biri kimi tanıdığım Əziz Şərifin “Fikrimcə” adlı məqaləsində oxuduğum bu sözlərdən sonra alimin “böyük və əsaslı qüsurlar” hesab etdiyi konkret bir mətləbə rast gəlmədiyimi yazsam, qərribə görünə bilər. Amma həqiqətən möhtəşəm alimin öz iradlarında hansı bədii-estetik əsasdan çıxış etdiyi o qədər də bəlli deyildi. Ə.Şərifin gəldiyi nəticəyə görə, “... rejissor bu əsərin istər ideyasını, istərsə də bədii varlığını təhlil edə bilməmiş və nəticədə qüsurlu bir tamaşa vermişdir.”³ Bu sözlərə əlavə etmək çətindir, tək-cə təəssüflənmək qalır. Bəli, təəssüf ki, onların müəllifi ədəbi tənqidimizin ağsaqqalı, uzun illər Moskva mədəni mühitində yaşayan, bu şəhərin teatr həyatına yaxından bələd olan bir şəxsdir.

Bir də ona görə təəssüflənməli oluruq ki, məhz “Ölülər”, T.Kazımovun rejissor sənətinin zirvəsi, ədəbiyyatçıların təbirincə desək, onun şah əsəri idi. Bu həqiqəti sonralar zaman dönə-dönə təsdiqlədi. Amma hələlik teatrın divarlarından kənardə özünün 1966-cı ilini yaşayan ədəbi-ictimai mühit var idi...

Və həmin mühitdə fəaliyyət göstərən nüfuzlardan biri kimi C.Cəfərovun da “Ölülər”in tamaşası ilə bağlı fikirləri vardı. Həm də bu fikirləri qərribçiliyə salmaq hər adamın işi deyildi. Bunu başqaları kimi ədəbiyyatşünaslar da bilməmiş deyildilər.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslarla C.Cəfərovun qarşılıqlı münasibətləri bir qədər mürəkkəb idi. Həmin münasibətləri doğuran səbəblər müxtəlif idi və əslində bu,

¹ - Владимирова З. Возвращение "Современника". Советская культура, 1990, 6 мая

² - Şərif Ə. Fikrimcə. "Ədəbiyyat və incəsənət", 1968, 8 mart

³ - Yenə orada

başqa bir söhbətin mövzudur deyə, üzərində dayanmaq istəməzdik. Amma ötəri də olsa, deməli ki, C.Cəfərova cürbəcür adlar qoyub, iftiralar söyləyənlərin içərisində ədəbiyyat adamları çoxluq təşkil edirdi. Hətta bir zaman onun Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvlüyündən xaric edilməsi kimi mahiyyətə iyrənc bir "təbirdə" məhz bu qisimdən olan kəslər qabaq sıraları tuturdular. Bir dəstə adamın canfəşanlılığı ilə Yazıçılar İttifaqını tərk edən C.Cəfərovun itirdiyi təkə üzvlük kitabçası idi. Çünki milli teatr tənqidinin öncüllərindən biri kimi, böyük Sabirin təbirincə desək, "dəryada duran qocaman dağ kimi", o, öz möhkəm mövqeyini saxlayırdı.

Milli teatrımızın təşəkkülü və inkişafına həsr edilmiş olduqca dəyərli elm-nəzəri tədqiqatların müəllifi olan C.Cəfərov hər bir tamaşa ilə (istər, paytaxtda olsun, istərsə də, əyalətdə) bağlı səriştəli, həm də faydalı fikirlər söyləyəndə, ən vacib olanı göstərməklə yanaşı, ən adını də nəzərindən qaçırmırdı. Çünki o, teatr sənətinin yaradıcı həyatına yaxından bələd olan, təkə dramaturgiyanın deyil, aktyor və rejissor sənətinin də "ali riyaziyyatına" mükəmməl yiyələnmiş bir professional idi. Odur ki, "Ölülər" tamaşası ətrafındakı mübahisələrdə, teatr hamıdan çox məhz C.Cəfərovun fikrini bilmək istəyir, onun verəcəyi qiyməti (yaxud hökmü) gözləyirdi.

Demək lazımdır ki, başqa tənqidçilərdən fərqli olaraq, vaxt baxımından imkanının azlığına baxmayaraq, C.Cəfərov "Ölülər" in bəzi məşqlərində belə iştirak etmiş, nəinki dodaq büzməmiş, hətta məşqarası fasilələr zamanı aktyorları ruhlandırان tövsiyələr də etmişdi.

Yəni, bu tamaşanın müasirlik gücünü, bədii konsepsiyasını, eləcə də rejissor həllini bəyəndiyini hələ məşqlərin getdiyi zaman gizlətməmişdi. Rəsmi mətbuatda çıxışında da C.Cəfərovun mövqeyi dəyişməz qalırdı. C.Cəfərov: "... teatr "Ölülər" in müasirliyini, istər, ideyaca, istərsə də, estetik mənada nədə görmüşdür?"¹ - sualını qoyur və buradaca həmin sualın cavabını verir: "Bizcə, bu keyfiyyət avamliqla tərəqqinin, ölü şüurla diri şüurun, ətalətlə hərəkətin, ağılla kütlüyün mübarizəsidir və bu mübarizənin çox zaman amansız, faciəsiz keçmədiyini təsdiq etməsindədir,"² - deyə yazırdı.

İlk baxışda adama elə gəlir ki, hər şey aydındır. Yəni, bundan artıq daha nə deyilməlidir?! Amma təəssüf ki, bu, ilk baxışda məqbul sayılan qənaətdir. Əslində isə, eyni tərzdə fikir yürütmək, heç bir əlavə etmədən eyni sözləri "Bəxtsiz cavan", "Müsibəti Fəxrəddin", "Nadanlıq", yaxud elə Mirzə Cəlilin özünün "Dəli yığınağı" tamaşası barədə də işlətmək mümkündür. Əgər söhbətin mövzusu hər hansı konkret səhnə əsərinin bədii yozumudursa, burada xüsusi bədii-estetik meyarlar tələb olunmurmu?!

T.Kazimov ədəbiyyata, ədəbi prosesə yad adam deyildi. Əksinə, yaxın, həm də məhrəm bir şəxs idi. Bu, bir tərəfdən, onun ədəbiyyatın ən fəal qollarından olan dramaturgiyaya bilavasitə bələd olması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, özünün fərdi yaradıcılığı ilə şərtlənirdi. Çünki ayrı-ayrı müəlliflərin pyesləri əsasında tamaşalar hazırlamaqdan əlavə, T.Kazimov, məlum olduğu kimi, bir sıra səhnələşdirmələr etmiş, orijinal pyeslər yazmışdır. Onlardan nəşr ediləni də var, necə deyərlər, işıq üzü görməyəni də. Poeziyanı xoşlayırdı, yüksək ədəbiyyat nümunəsini, sifarişə uyğun yazılardan fərqləndirməkdə həssas və zövqlü olsa da, mənzum pyeslərə rəğbəti yox idi. Kim bilir, bəlkə, elə ona görədir ki, H.Cavidi yüksək qiymətləndirsə də, onun pyeslərini tamaşaya qoymağa xüsusi həvəs göstərmirdi.

Mədəni mühitdə tutduğu mövqeyi ilə bağlı idi, ya nədənsə, cəmiyyətdəki hər hansı mədəniyyət hadisəsinə laqeyd qala bilmirdi. Düzünə qalsa, belə bir laqeydliyə imkan da yox idi, çünki onun rəyi, münasibəti həmişə maraq doğururdu. Və bu zaman o, güzəşt-filan bilməz, düşündüyü kimi də danışar, bəzəksiz-düzəksiz, birbaşa sözünü deyirdi. T.Kazimovun fikrincə, həqiqəti boyamaq, onu məhv etməyə

¹ - Cəfərov C. Ölülər tamaşası haqqında. "Kommunist", 1967, 24 yanvar

² - Yəni orada

bərabərdir. Amma o, səhvləri bağışlamasa da, bürəyəne əl uzatmağı da bacarır, yeri gəldikcə, öz prinsiplərinə riayət edirdi.

Rejissor T.Kazimov söz üzərində işi obraz, yaxud quruluş üzərindəki işdən az əhəmiyyətli saymırdı. Səhnədə canlı dildə danışan qəhrəmanlar görmək istəyir, müəlliflər qarşısında həmin qəhrəmanları "adam dilində" danışdırmağı ilkin şərt kimi qoyurdu. Uzun, dolaşqı ifadələri, necə deyirlər, gören gözü yox idi. Belə ifadələrə rast gələndə üzünü turşudar, aktyordan "... sən Allah, onu dəyiş,"- deyə xahiş edərdi. Özünün sevdiyi ifadələr, sözlər var idi. Bəzən özü yeni sözlər tapıb, çox asanlıqla, yerli-yerində istifadə edirdi. Odur ki, yazdıqlarında, istər pyes olsun, istər kitab, istərsə də məqalə, T.Kazimov lakonik ifadə tərzinə üstünlük verərdi.

T.Kazimovun dramaturgiyaya bələdlik səviyyəsi heyrətamiz idi. Və onun dramaturq şəxsiyyətinə rəğbəti adi heyranlıq yox, əsl, həm də böyük məhəbbət idi. Burada ötürüldükdən söz gedə bilməzdi. Yəni, T.Kazimovun bəyəndiyi müəllifin hər hansı əsərini bir dəfə tamaşaya qoymaqla ondan doymasını, yaxud bezməsinə düşünmək ağlagəlməz bir şeydir. Bu mənada C.Məmmədquluzadə T.Kazimovun ömürlük bəyəndiyi müəlliflərdən biri idi. Yəni, onun "Ölülər"ə üz tutması təsadüfi bir addım, repertuar seçmək təşəbbüsü deyil, əski sevginin təbii təzahürü idi.

Öz peşəsinin məharətli ustası olduğunu dəfələrlə sübuta yetirmiş T.Kazimov C.Məmmədquluzadənin şəxsiyyətini, eləcə də yaradıcılığını mükəmməl şəkildə öyrəndikdən sonra onu həmişəlik olaraq özünün sevimli müəllifi bilməmişdir.

Bu səbəbdəndir ki, tənqidimizin ağsaqqalı Ə.Şərifin "... rejissor bu əsərin ideyasını, istərsə də bədii varlığını təhlil edə bilməmiş və nəticədə qüsurlu bir tamaşa vermişdir"¹ sözlərini qəribçiliyə sala bilməsək də, onların həqiqətə uyğun olduğunu söyləyə bilmərik.

Sadə bir həqiqət olsa da deməli oluruq ki, çap şriftləti vasitəsilə kitab səhifələrindən oxunan əsərin (burada səhnə üçün yazılan əsər nəzərdə tutulur) bilavasitə səhnədə oynanılan və bədii surətləri aktyorların ifasında "canlanan", eləcə də, rejissorun görünməz əli ilə bir qədər də ifadəli edilən tamaşanın təsir qüvvəsi, səhnədəki təcəssümünün bədii yanaşma ölçüsü və meyarları da, yəqin ki, başqa-başqadır. Və əgər belədirsə, onda məhz T.Kazimovun quruluşunda göstərilən "Ölülər"in müasirliyi hansı bədii-estetik baxımla müəyyən edilmişdir?! Az qala hamıya məlum olan pyesin quruluş prinsipi, yaxud tamaşanın bədii obrazının tapılması, ya hansısa oyun mühitinin yaradılması faktı onun müasirliyinə dəlalət etmişdir?! Tənqidin yazılarında bunları təsdiq, ya da inkar edən konkret sübutlara yer verilmir.

"Düşündürən "Ölülər", məqaləsinin müəllifi hörmətli ədəbiyyatşünas Y.Qarayev özünün kifayət qədər ciddi yazısında teatrın məhz bu irsə müraciətini müsbət hal kimi qeyd etməklə yanaşı, kollektivin tamaşa üzərindəki işini xüsusi qiymətləndirir. Tənqidçinin qənaətinə görə, "onlar mətnin hərfinə sədaqət, texniki doğruluq yolu ilə yox, ruhu, pafosu açmağa kömək edən hər şeyi saxlamaq, kömək etməyən hər şeyi ixtisar etmək yolu ilə getmişlər."²

¹ - Şərif Ə. *Fikrimcə. "Ədəbiyyat və incəsənət"*, 1968, 8 mart

² - *Qarayev Y. Düşündürən "Ölülər". "Ədəbiyyat və incəsənət"*, 1996, 10 dekabr
(*Essədə Yaşar Qarayevdən gətirilən bütün sitatlar bu məqalədəndir - Red.*)

Burada konkret olaraq nəyin, yəni, pyesin, yoxsa tamaşanın “ruhundan”, “pafosu”ndan söhbət getdiyi bilinmədiyi kimi, hansı ixtisarların aparıldığı da bəlli olmur. Yaşar Qarayevin fikrincə, “çox yaxşı cəhətdir ki, müəlliflər pyesdə günün, saatın kiçik problemlərini axtarmaq yolu ilə yox, bəlkə, bütün günlər və zamanlar üçün “əbədi” olan problemlər axtarmaq yolu ilə getmişlər, “əbədilikdə” meydana çıxan, ifadə olunan müasirlik axtarmaq yolu ilə getmişlər. Biz məhz bu yolu, klassik müasir mütaliəni daha doğru hesab edirik”. Və burada T.Kazımovun ədəbiyyatımızın klassiki C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesinin “müasir mütaliə”sinin nədən ibarət olduğu, hansı bədii həllə əsaslandığı, tamaşanın əməl xəttinin, ali məqsədinin necə və hansı ifadə vasitələri ilə realizə edildiyi məsələsi toxunulmaz qalır.

Amma ədalət naminə onu da demək lazımdır ki, başqa tənqidçilərdən fərqli olaraq, Yaşar Qarayev teatrın müasirlik axtarışları, məhz bu tamaşa ilə bağlı tapıntıları ətrafında fikir yürüdəndə olduqca maraqlı və gərəqli nəticəyə gəlir. O, yazır: “Bizə elə gəlir ki, “Ölülər” adlanan bir səhnə əsərinin müasirliyini “ölülük nədir” və “ölülər kimlərdir” suallarına tamaşanın verdiyi cavablarda axtarmaq lazımdır”. Əlbəttə bu, daha doğru yol olardı. Amma bir şərtlə ki, teatrın verdiyi cavabların bədii istiqaməti və qayəsi müəyyənləşdirilmiş olsun. Başqa sözlə, həmin cavablara aparın yol işıqlandırılсын, estetik məram, yaradıcı heyətin bədii axtarış prinsipləri diqqətdən kənar qalmasın. Tənqidçi dramaturji materialda toplanan və onun müasirliyini sübut edən suallara cavabı məhz tamaşanın verdiyi cavablarda axtarmağı tövsiyə edir. Olsun. Gəlin, həmin cavabları birlikdə axtaraq.

Təəssüf ki, bu işə dünya teatr aləmində qəbul edilmiş adi həqiqətləri xatırlamaqla başlamalı olacağıq. Həmin həqiqət bundan ibarətdir: əgər pyesin müəllifi dramaturqdursa, tamaşanın bədii-estetik kamilliyinə rejissor cavabdehdir.¹ Obrazlı desək, birinin nüfuz dairəsinin bitdiyi yerdə, digərinki başlayır. Odur ki, tamaşa barəsində hər hansı tərzdə fikir yürüdüyümüz zaman müəllif nə demişdir yox, rejissor nə istəmişdir prinsipi əsas götürülməlidir. Çünki tamaşanın taleyini məhz rejissor müəyyən edir. Və burada ədəbi yanaşma, ədəbi terminlərə fikir yürütmə kara gəlmir. Səbəb də budur ki, qarşımızda artıq başqa bir sənət növüdür. Həmin sənət növü isə, yalnız ona məxsus olan estetik meyarlarla dəyərləndirmə tələb edir.

Digər qəbul edilmiş və az qala yazılmayan qanuna çevrilən həqiqət budur ki, hər bir sənətkarı özünün bəyan etdiyi qanunlarla ittiham etmək lazımdır. Bu isə o deməkdir ki, sənətkar öz əməllərində, bədii özünüifadə vasitələri seçməkdə tam sərbəstdir. Bu zaman o, konkret bədii-estetik görmə bucağı və ifadə prinsipləri, ictimai-fəlsəfi əsas təqdim edir. Bəli, rejissor ərsəyə gətirdiyi əsərin məhz onun təqdim etdiyi ictimai-fəlsəfi əsas üzərində, bədii-estetik bucaqda baxılması və qiymətləndirilməsi təmənnasında olur. Və əgər bu baş vermirsə, yəni, rejissorun təmənnası təmin edilmirsə, əksinə, təqdim edilən prinsipdən ciddi fərqlənən başqa prinsiplər əsas götürülürsə, təbii olaraq, rejissora məhəl qoyulmaması bir yana dursun, hətta tamaşanın bədii bütövlüyünə söykənən yozumundan savayı, hər tənqidçinin öz fərdi yozumu yaradılır. Tamamilə təbiidir ki, bir tamaşa bu cür çoxsaylı yozumlara söykənən prinsiplərə cavab verə bilməz. Nəticə isə, bir qayda olaraq, anlaşılmazlığa çevrilir. Çünki tərəflərdən biri yalnız özünün əsas kimi götürdüyü ədəbi-bədii arqumentləri irəli sürür, digər tərəf isə, konkret olaraq ondan nə tələb edildiyini aydın təsəvvür edə bilmir. Dəqiq demək çətinidir, amma bizcə, elə bu səbəbdəndir ki, T.Kazımov öz tamaşalarının müzakirəsi zamanı hamını səbr və təmkinlə dinləyir, sonradan tamaşada heç bir düzəliş etmirdi. Halbuki hər bir sənətkarın, o cümlədən T.Kazımovun da səriştəli və sağlam

¹ - Тахмазов Н. Проблемы становления режиссуры в дореволюционном Азербайджанском драматическом театре. Ташкент, 1986; также Алекайте Ирена. Режиссорское творчество. М., Даугуветиса, 1967

tənqiddə ehtiyacı az deyildi. Amma nə edəsən ki, tənqid təqdim edilən poetikanın qıfılına başqa bir açar salır, qeyzlə ora-bura hərledir, cidd-cəhdlə onu açmağa çalışır. Hər qılıfın isə, aydın məsələdir ki, öz açarı vardır.

Ədəbi əsərə bələd olan, dramaturqun bədii qayəsini dərk edən tənqid, bilavasitə tamaşaya bələd olmağa can atmır, rejissorun estetik oyun üslubunun özü üçün açılmasını vacib hesab etmir. Ona görə də rejissorun teatr vasitələri ilə səslənən dili anlaşıqsız qalır, onun aktyor oyunu ilə yazılan bədii məramı oxunmur və tənqid öz növbəsində mücərrəd, həm də təzadlı mülahizələr söyləməklə yeni səhvlərə yol açır. Yəni, tənqid müxtəlif nöqsanlar taparaq yaradıcı heyəti gülləbaran edir, rejissoru ən ağır günahlarda suçlayır, bəzi hallarda isə, hətta necə quruluş verilməsi barədə ona dəyərli məsləhətlər verməkdən belə çəkinmir.

Hər şeydən əvvəl, onu demək lazımdır ki, C.Məmmədquluzadənin yaratdığı ədəbi materialın səhnə təcəssümü mürəkkəb, yetərinə üzüntülü yaradıcılıq işidir və təbii olaraq həmin iş yaradıcı heyətdən yüksək peşəkarlıq, ifa məharəti tələb edir. “Ölülər” tamaşasının bütün mövcud quruluş stereotiplərini dağıtması, orijinal təqdimatı nəinki teatrlar üçün, hətta dünyagörmüş peşəkarlar üçün də, yumşaq desək, gözlənilməz idi. Bu mənada görkəmli alim və rejissor, professor M.Məmmədovun fikri maraqlıdır. Quruluşçu rejissorun yozumu ilə qəti razılaşmayan prof. M.Məmmədovun fikrincə, “O, (T.Kazımov - İ.İ.) müəllifin ideyasını təhrif edən, əsərin ədəbi-dramaturji əsasını pozan bir sıra rejissor “qondarmaları” etmişdir. Dramaturq müsəlman şeyxinin fırlıdaqçılığını ifşa edir, rejissor isə tamam başqa bir şeyi, bu dəfəlik müsəlman şeyxinin paltarını geymiş bir fırlıdaqçının növbəti sərgüzəştini açıb göstərir. Pyesdə mənfi personaj olan ehkamçı-müəllim müsbət simaya, İskəndərin silahdaşına çevrilmişdir. Ancaq onun düşüncələrini ifadə edən sonuncunun monoloqları rejissorun iradəsi ilə başqa iştirakçılarla qeyri-müəyyən dialoqa çevrilmişdir. Nəslə yazılmış pyesin mətni, yeri oldu-olmadı, tamamilə başqa bir müəllifin müxtəlif şeirləri ilə “doldurulmuşdur.” Bütün bunlar tamaşaçını yandırır, onu doğru istiqamətdən uzaqlaşdırır, tamaşanın düzgün tapılmış obrazını dumanlandırır, pərdələyirdi.”¹

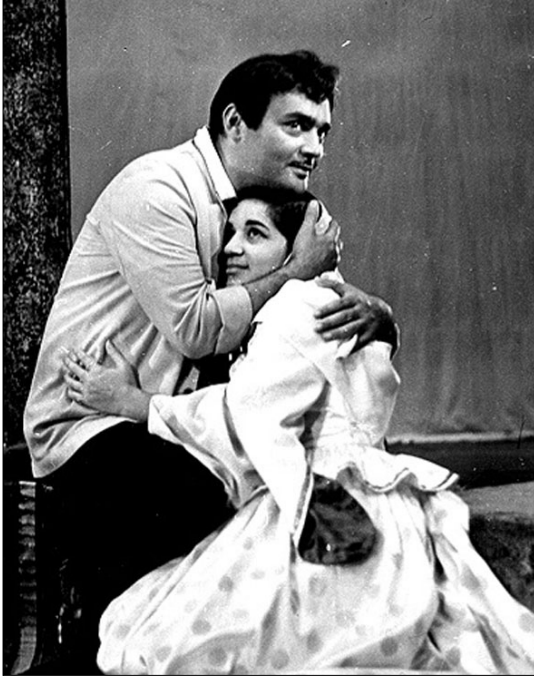
Görünür, məhz yuxarıda nöqsan kimi göstərilən məsələləri nəzərdə tutan Yaşar Qarayev “... rejissor tamaşanı Mirzə Cəlildən uzaqlaşmaq hesabına bizə yaxınlaşdırdığı yerlərdə qüvvətli görünə bilməmişdir” fikrini peşəkar mədəniyyətlə üstüörtülü bildirsə də, bəzi mətləblərdə onun mövqeyi M.Məmmədovun mövqeyi ilə üst-üstə düşür. Xüsusilə, İskəndərin məşhur monoloqunun bölünməsi məsələsi Y. Qarayevi də təmin etmir. Onun fikrincə, “... pyesdə bu monoloq təbiilik, psixoloji realıq cəhətdən də hazırlanmışdır. Lakin bu parçalanma nəticəsində ölü ilə diri arasında söhbət iki diri arasında söhbətə çevrilmişdir.”

Yazının başqa bir yerində isə rejissor həlli ilə bağlı məsələyə öz münasibətini bildiren Y.Qarayev əmindir ki, “... rejissor İskəndərin, “bu dılgırlar” dediyi tiplər qalereyasına daxil olan mirzələrdən birini İskəndərin əməl dostuna, silahdaşına çevirərkən obrazı təhrif etmiş, nəticədə İskəndərlə Mirzə Hüseyn arasında münasibət və söhbətlərdə müəyyən məntiqsizlik əmələ gəlmişdir.”

Yuxarıda misal gətirdiyimiz mülahizələrdə səslənən həqiqətlərə, iradlara göz yummaq, cığal iddialarla onlara qarşı teatrın xeyrinə hər hansı bir-iki arqument göstərməklə əsas problemdən uzaqlaşmaq doğru olmadığı kimi, mübahisələrə məhəl qoyulmadan, əslində isə araşdırılması vacib olan, sənətin mahiyyətindən törəyən, yaradıcılığın daxili və ədəbi qanunauyğunluqları ilə mənalanın həqiqətlərə toxunmamaq doğru olmazdı.

Amma onu da etiraf etmək lazımdır ki, bundan sonra yazılan sətirlər çətinliklə başa gəldi. Əsas çətinlik onda idi ki, “Ölülər” tamaşasının göstərildiyi vaxtdan əlli il keçir və bugünkü baxışla həmin zaman məsafəsindən keçirilən fikirlərə dodaq

¹ - Məmmədov M. *Teatr, dramaturgiya, müasirlik*. Bakı, Işıq, 1986, s. 224

büzmək olduqca asan məsələdir. Həm də burada söhbət "hə", "yox" cavablarında, yaxud "yaxşı", "pis" qiymətlərində deyildir. Və oxucunun o zamankı tənqiddə qarşı bu sayaq "cəsarətli" həmlələrdə bizi suçlamasına əsas vermək, ən azı, həqiqətən bizim belə bir yol tutduğumuzu etiraf etməyə bərabərdir. Əslində isə, məqsədimiz teatr mədəniyyəti tariximizdə sənətkarlıq izi qoymuş bir tamaşa barədə bəzi həqiqətləri üzə çıxarmaq, arxeoloqların toz-torpaq altında qalmış, itmiş şəhəri, mədəniyyət abidələrini, sivilizasiya nişanələrini yenidən "həyata" qaytardıqları kimi, heç olmasa, bu günümüzdə üstünü laqeydlik, yaxud ədalətsizlik toz-torpağı basmış mədəniyyət faktları olan bədii əsərlərin əsl dəyərini müəyyənləşdirməkdir.

Burada başqa bir çətinlik var idi.

Fikirləri ilə razılaşmamaqdan asılı olmayaraq, misallar gətirdiyimiz şəxsiyyətlərin əksəriyyəti dünyalarını dəyişsələr də (Allah onlara rəhmət eləsin) öz böyüklüyündə qalırdı. Bu da, təbii olaraq, bizi hər bir şəxsiyyətin mülahizələri ilə bağlı söyləyəcəyimiz əks müddəə üzərində ciddi götür-qoy etməyə sövq edirdi. Əlbəttə, bu, asan deyildi, amma özgə bir çıxış yolu da görünmürdü.

Qarşımızda Əziz Şərifin məşhur "Fikrimcə" məqaləsi. Böyük ağsaqqal, görkəmli ədəbiyyatşünas, onlarla qiymətli tədqiqat əsərlərinin müəllifi, ədəbiyyatşünaslarımızın güvənc yeri. Bir tərəfdə Cəfər Cəfərov - milli teatr nəzəriyyəimizin elmi əsaslarını yaradan bir şəxsiyyət, mədəniyyətimizin mahir bilicisi, hamisi, cəfəkeşi, ensiklopedik məlumat sahibi olan unudulmaz bir adam, Mehdi Məmmədov - görkəmli teatrşünas, qüdrətli rejissor, istedadlı aktyor fəaliyyəti ilə seçilən, neçə-neçə yaradıcı nəslin ustası olan sənətkar, digər tərəfdən Yaşar Qarayev - iynə ilə gor qazmaqdan bezməyən alim...

Elə isə necə olmuşdur ki, "Ölülər" tamaşasının bətnində yaşayan bədii həqiqət tam aydınlığı ilə görünə bilməmişdir?! Bəlkə də, görünmüşdür, amma hər halda tənqid bunu söyləməyə əsas verən araşdırmaları ilə seçilmir. Əksinə, tənqidin fikrincə, bu doğuş zamanı dünyaya gələn tamaşa öz sağlamlığı ilə seçilmir, yumşaq desək, onun səhhəti narahatlığa səbəb olur. Və tənqid ilk baxışda şübhə doğurmayan öz dəmir məntiqi ilə tamaşanı o üzə, bu üzə çevirir, teatrın "Ölülər" üçün tapdığı bədii həll ilə nəinki razılaşmır, hətta onu alt-üst etmək cəhdlərini istisna etmir.

Elə buradaca bir neçə əsas məsələni "unudan" tənqid, öz-özünü müdafiəsiz qoyur. Məsələn, tamaşa barədə fikirlər yürüdən tənqid, nədənsə, onun janrı məsələsinə toxunmur. Halbuki, ədəbi əsər komediya kimi müəyyənləşdirildiyi halda, tragikomediya janrında oynanılır. Yaxud tamaşanın konfliktinə haqqında da tutarlı mülahizələrə rast gəlmək olmur. Doğrudur, Cəfər Cəfərovun yazısında bununla bağlı "... avamliqla tərəqqinin toqquşması" kimi göstərilən bəzi fikirlər vardır.¹ Əlbəttə, belə iradların sayını çoxaltmaq da olar. Amma ən ciddi məsələ,

¹ - *Alim teatrşünas belə bir fikir yürüdür: "Rejissor aktyorları mənalı, ağıllı, təsirli olmağa, səthilikdən, dayazlıqdan, zahirilikdən qaçmağa çağırır, psixologizmin dinamika vəhdətində verməyin məqsədinə nail olur."* - Bax: Cəfərov C. *Azərbaycan Dram Teatru*. 1951, s. 58

fikrimizcə, tənqidin quruluşçu rejissorun şəxsiyyətini, eləcə də yaradıcılıq qüdrətini kifayət qədər qiymətləndirməməsidir. Burada söhbət tənqidi yazılarda quruluşçu rejissor T.Kazımovun adının çəkilməməsindən yox, onun məhz yaradıcılıq qüdrətinə məhəl qoyulmamasından gedir. Yəni, adama elə gəlir ki, tənqid T.Kazımovu tanımır, ya da onun nəyə qadir olduğunu bilmir. Sanki tamaşanın quruluşçu rejissoru uzun illik yaradıcılığı ərzindəki uğurları ilə çiyində şöhrət yükü gəzdirən, o zamankı cavanların “Azərbaycanın Meyerholdu” adlandırdıqları peşəkar sənətkar yox, ilk səhnə işini göstərən həvəskar rejissordur. Biz məsələnin bu yerini istər-istəməz qabartmalı oluruq, çünki söhbət peşəkardan gedir. Və söhbət peşəkardan gedirsə, onda suallar da peşəkarlıqla qoyulmalıdır ki, cavabların səviyyəsi də qabaqcadan şərtləndirilsin.

Beləliklə, əlimizdə C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesi, qarşımızda T.Kazımovun quruluşunda eyniadlı tamaşa; Bakı şəhəri, Akademik Dram Teatrı, 1966-cı il.

İllərə xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Ona görə ki, məhz həmin illər rejissor sənətində konseptual rejissor yaradıcılığının addım-addım irəlilədiyi bir dövrdür və T.Kazımov, ya sənətinin gözü ilə, ya da ilahi bir qüvvə ilə bunu görür, dərk edir, öz bədii istiqamətini müəyyənləşdirirdi.

Gələcək tamaşanın konseptual həllini axtaran T.Kazımov nəinki hər obrazın, hər ifadənin, hətta hər kəlmənin belə yerini tapmalı olmuşdur. Tamaşanın janrı üzərində işləmək, istər ali məqsədə aparan əməl xəttini, istər obrazların yozumunu, istər zaman və məkan əlaqəsini məhz janra uyğun tapmaq məharəti T.Kazımovun üslub fenomeni idi. Və maraqlıdır ki, nəhayət, o, tragikomediya janrı üzərində dayandı. Çünki qabaqcadan düşündüyü kimi, nəzərdə tutduğu niyyətin bədii realizəsi üçün fars əlverişli deyildi.

“Ölülər” T.Kazımovun dünya, cəmiyyət, insan toplumu barədəki düşüncələri üçün böyük meydan idi. Onun təxəyyülünə qida verən, bədii iştahını açan əsl nemət idi. Bu əsərdə o, çox mətləbləri özü üçün yenidən açır, kabinetindəki yazı masasının arxasında belə, gələcək tamaşanın bir neçə variantda yozumunu “görür”, xəyalən onun plastik rəsmini cızırdı. Amma rejissorun əsas narahatlığı bu deyildi, yəni hər bir tamaşanın quruluş prinsipi, təklif edilmiş şəraitdə obrazların oyun üslubunu müəyyən etmək, ən dürüst yozumunu tapmaq onun üçün sadə bir iş idi.

Burada görülməli iş adi düşüncəyə sığmayacaq qədər çox olsa da, T.Kazımov hər şeyi qabaqcadan ölçüb-biçmişdi. Hər şeydən əvvəl, gələcək tamaşanın bədii obrazının tapılması problemi dəqiqləşdirilməli idi. Burada ona, axtarış yanğısı olan bir təsvirçi gerek idi, özü də, sadəcə təsvirçi deyil, səhnəni mükəmməl bilən bir sənətkar tapılmalıydı. Göz qabağında olanları tanıyırdı və heç kəs də ürəyinə yatmırdı. Rəngləri əlvan olan səhnəni bilmirdi, səhnəni bilənin rəngləri “canlı” deyildi, hər iki xüsusiyyəti olanların da “ixtiraçılıq” qabiliyyəti yox idi.

T.Kazımov axtarışa başladı. Nəhayət, Elçin Aslanovu tapdı. Görüşdülər, danışdılar, iş başlandı. Amma bununla məsələ qurtarmırdı. Rejissorun fikrincə, bu tamaşaya böyük musiqi lazım idi. Böyük musiqi yaza biləcək müəllifi o, heç axtarmadı, çünki Qara Qarayevlə “Antoni və Kleopatra”dakı yaradıcılıq ləzzətinin dadı hələ unudulmamışdı.

Yaşadığı cəmiyyətin, mənəvi mühitin təkçə yaradıcılıq ab-havasında deyil, bütövlükdə dörd tərəfdə hiss olunan basqısı, müəyyən çərçivə daxilində yaşamaq, işləmək məcburiyyəti və riyakarlığın mütiliklə böyür-böyürə yaşaması ona olduqca ağılasığmaz gəlirdi. Manqurtluğun milləti qurd kimi içindən yediğini görmək, məmurların buyruğu ilə oturub-durmaq əzab verirdi ona. Öz düşüncələrində, “axı, biz niyə beləyik?!” , “niyə bu günə qalmışıq?!” üzüntülü suallarına cavablar axtarmaq onu çoxdan məşğul edirdi. Amma bu, əyləncəli

krossvord deyildi. Çünki tapdığı cavablar onu sevindirmir, daha da məyus edirdi. “Görəsən, biz canlıyıq, ya ölüyük?! Axı, bizim haramız canlıdır?! Bu ölüvaylıq haradan gəlib tapıb bizi?!”

O, öz düşüncələrində olsun, rəssam Elçin də artıq tamaşanın ilk eskizlərini bir-bir stolun üstünə qoymağa. Bu, əsl kəşf idi. T.Kazımovun özü demişkən, “tapıntı” idi. Elçin səhnədə üç böyük başdaşı yerləşdirdi. Özü də həmin bu başdaşları səhnə fırlananda Hacı Həsən ağanın və digər evlərin qapısına çevrilirdi. Yox, bu, dilimizdə işlətdiyimiz qəbir evi məfhumu deyildi, ölümlüklə dirilik arasındakı məsafənin, fərqi əslində olmadığına işarə idi. Başqa sözlə desək, burada tamaşanın bədii obrazı tapılmışdı. Digər əlamətdar məsələ bu idi ki, Elçin “Ölümlər”in səhnə həlli ilə o zaman müxtəlif məmləkətlərdə uğurla tətbiq edilən səhnə tərtibatı prinsipini milli teatrımızın təcrübəsində ilk dəfə olaraq həyata keçirirdi.

Əlbəttə, o zaman teatr prosesində təzahür edən müxtəlifmənalı yeniliklərdən - “funksional səhnəqrafiya”, “səhnə dizaynı”, “konseptual rejissorluq”, “ssenari rejissorluğu”, yaxud “neokonstruktivizm” və s. ilə dünya teatr həyatı xəbərdar olub, böyük Sabir demişkən, “biz hələ avtomobil minməyib”, fərqi varmamışıq. Bütün bunlar milli mədəniyyətimiz üçün qapalı qalmış, sənətsünaslıq, eləcə də teatrşünaslıq nəinki onların ciddi tədqiqinə səy göstərməmiş, hətta mahiyyətini belə özü üçün açma bilməmişdi. Odur ki, üzünü Moskva teatr həyatına çevirən, həmin teatrların uğurlarını əsas götürən Azərbaycan teatri dünya teatr prosesindən, Şeyx Nəsurullahın təbirincə desək, “bibəhrə qalmışdı.” Və bu zaman tətbiqi sənət növü sayılan rejissorluq ordan-burdan görüb-götürdüyü, yaxud bədii fəhm ilə əldə etdiyi hər hansı yeniliyi realizə etmək fürsəti qazananda “bütövə dəymə, paranı kəsmə” prinsipi ilə işləyən tənqidin qəzəbinə düşər olurdu.

Əslində, mədəniyyət tarixində “yekdilliklə” qəbul edilən sənət əsəri göstərmək çətin, yeniliyin həmişə alqışlarla qarşılanmadığı təzə xəbər deyildir. Burada müxtəlif rəylərin, mövqelərin, bəzən qrupların toqquşması adi haldır və “incəsənətin xalqa məxsus” olduğuna inanmayan, sosializm realizminə tapınan tənqidin milli mədəniyyət üçün faydalı olanı qəbul etməməsi bu gün acı təəssüf doğurur.

Ömrünün sonuna qədər “incəsənətin xalqa məxsus” olması fikrini cəfəngiyyət, sosializm realizmi anlayışının özünü isə çürük anlayış hesab edən T.Kazımov “Ölümlər” tamaşası üzərindəki yaradıcılıq prosesi zamanı bir sıra ədəbi-bədii əməliyyatlar aparmışdı. Amma bunlar, professor M.Məmmədovun yazdığı kimi, “rejissor qondarmaları” deyildi. O, əsərin bəzi yerlərində ədəbi reminisensiya üsulundan, M.Ə.Sabirin şeirindən istifadə etmişdir,¹ amma bu işi, quruluşçu rejissorun, Ə.Şərifin söylədiyi kimi, “yüngül yolla getmək meylli” kimi qiymətləndirmək, ciddi bir sənətkara qarşı insafsızlıq olardı.

Tənqidin qeyd etdiyi kimi, həqiqətən T.Kazımov İsgəndərin monoloqunu bölmüşdür, amma bu, Y.Qarayevin göstərdiyi kimi, “aktyorun imkanlarını nəzərə almaq” səbəbindən edilməmişdir. Əksinə, məhz Y.Qarayevin “Düşündürən “Ölümlər” yazısında qoyduğu “ölülük nədir?” və “ölülər kimdir?” suallarına daha dürüst cavab vermək cəhdlərindən irəli gəlmişdir.

Hər şeydən əvvəl, dünyada qəbul edilmiş bir həqiqət - “rejissor tamaşanın müəllifidir”, - həqiqətini əsas götürdüyümüz barədə yuxarıda şərtləşdiyimizi xatırlatmaq istəyirik. Bizə qalsa, şərtləşməyə heç bir ehtiyac yox idi, çünki bu hamı tərəfindən qəbul edilmiş həqiqət, müəyyən mənada zamanın hökmüdür. Odur ki, biz milli teatr mədəniyyəti təəssübkeşləri, istəsək də, istəməsək də bununla nəinki razılaşmalı olacağıq, hətta zamanın sınağından çıxan həmin yaradıcılıq prinsipinin bəhrələri ilə faydalanacağıq da.

Teatr sənətinin inkişafı göstərdi ki, T.Kazımovun yaradıcılığında öz təzahürünü tapan bu prinsipin sonrakı illərdə neçə-neçə davamçıları meydana

¹ - *Ədəbi reminisensiyalar - dünya təcrübəsində geniş istifadə edilən bədii üsul, yəni bir müəllifin əsərindən götürülən mətni digər müəllifin əsərində istifadə etmək üsulu.*

gəldi. Bu, tamamilə təbiidir, çünki artıq yol seçilmiş, təkər ixtira edilmişdir, yenisini uydurmağa ehtiyac olmadığı kimi, beynəlxalq aləmdən təcriddə yaşamaq və inkişaf etmək də mümkün deyildir.

Beləliklə, T.Kazimov “Ölülər” tamaşasının müəllifidir. Bu o deməkdir ki, o, gələcək tamaşanın konseptual həllini axtarmağı ədəbi material üzərində işdən başlayır. Əvvəlcə, buradakı hadisələri əsas və ikinci dərəcəli olanlara ayırır. Təbii olaraq, qarşısına ilk baxışda sadə olan bir sual çıxır. Nə olub, axı? Müəllif də bu suala ilk baxışda eyniliklə sadə cavab verir. Kəblə Fətullah dirilib. Bəli, əziz oxucu müəllif sanki bir təbəssümlə rejissora bildirir ki, Kəblə Fətullah dirilib, özü də bu gün-sabah gəlir öz vilayətinə, öz evinə.

Rejissorun fikrincə, axı, bu necə ola bilər?! Ola bilməz. Ölü necə dirilə bilər?!

Müəllifin fikrincə, ola bilər. Əslində isə bunun bir o qədər əhəmiyyəti yoxdur, əsas olan xəbərdir və bu xəbərdən sonra, necə deyərlər, aləm bir-birinə deyir, zəncirvari hadisələr xətti hərəkətə gəlir.

Elə buradaca rejissor mübahisəyə girişməli olur. Onun qəti qənaətinə görə, bu adamların mövcud olduğu cəmiyyətdə sözün böyük mənasında həyat əlamətləri yoxdur. Amma buradakı vəziyyət anatomik sükunətdən də uzaqdır. Çünki hər halda, bir vurnuxma, zahiri yaşayışı xatırladan hərəkət müşahidə edilir. Doğrudur, bu adamlar bəzən cansız manekenləri xatırladır. Sanki hansısa gözəgörünməz bir əl onları müəyyən işlərlə bağlı ora-bura çəkir, yerlərini dəyişir, yaxud danışdırır. Buna ehtiyac olmayanda isə, heç bir şey onların canlı olduğuna dəlalət etmir. Yəni bəzən adama elə gəlir ki, onlar heç nəfəs almır, canlı deyildir.

Bu kimi düşüncələrdə T.Kazimov bütünlükdə gələcək tamaşanın, eləcə də obrazların plastik həllinə addım-addım yaxınlaşırdı. Digər tərəfdən, əsərdə təsvir edilmiş dövrlə, rejissorun yaşadığı dövr, eləcə də cəmiyyətlər arasında müəyyən eyniliklər görməyə başlayırdı. Təəccüblü bir eynilik yaranırdı və bu təxmini müqayisədə belli olurdu ki, cəmiyyətdə tərəqqi anlayışının izləri belə yoxdur. Cansız bir mühitdir bura. Qəribə də olsa, burada heç bir hadisənin baş verməsinə nə imkan vardır, nə də ehtiyac. Heç kəs bir şey, yəni lap azı nəyinsə dəyişilməsini istəmir. Buradakı adamlar daha çox danışan kölgələrə bənzəyirlər. Bu ki əsl ölülər səltənətidir, fikri T.Kazimovu daha dərin qatlara enməyə sövq edir.

Məişət qatında rejissor bu və ya digər funksiyalarını yerinə yetirən, fizioloji ehtiyaclarını təmin edən adamları, onların təkhüceyrəlilikəsayığı tərpənişlərini müşahidə edir. Bu, gözlə görünməyən mövcudluq əlamətidir və həmin əlamətlərə görə bu adamlar yalnız ikrah hissi doğurur, yalnız şərti olaraq canlı kimi qəbul edilirdilər.

İctimai-fəlsəfi qatda rejissorun müşahidə etdiyi, önəmli olan bir məsələ də budur ki, hər şeydən daha çox ölülərə bənzəyən bu adamların mövcud olduqları mühitin ətaleti, təkəcə mənəvi boşluq yaratmağa qadirdir, onu da yaradıb. Bu boşluğun girdabında neçə-neçə puç olan ümidlər, nə zamansa nicat yolu arayanların cansız kölgələri, nakam niyyətlərin məzarlıqları vardır. Bu boşluğun üstündə qərar tutan meydan isə, Şeyx Nəsrollahlarındır. Həmin meydanda İskəndərlərə yer yoxdur.

Mənəvi dəyərlərin alt-üst olduğu, əxlaqın yalnız məfhum kimi dildə qaldığı, hərəkətin donuqluğu müşahidə edilən belə bir cəmiyyət haqqında dövrünün “Molla Nəsrəddin” ətrafında birləşən bir qisim ziyalıları kimi, C.Məmmədquluzadə də əsərlərində ətraflı bəhs etmişdir.

Bu, başqa bir qüdrətli ədibimiz M.Ə.Sabirin də ağlayıb-güldürən mövzularından biri olmuşdur və bəzən adama elə gəlir ki, “Ölülər” pyesi M.Ə.Sabirin “Ölübə” satirik şeirinin təsiri ilə yazılıb. Yaxud tərsinə. Onu demək çətinidir, amma bunlardan birinin digəri ilə həcm və janr fərqi olsa da, bədii mündəricə baxımından, ideya səsləşməsi etibarilə eyniliyi şübhəsizdir. Sözün bu

məqamında professor M.Məmmədovun “Ölülər”in quruluşu ilə bağlı iradı yada düşür. Onun (M.Məmmədovun - İ.İ.) nəsrə yazılan əsərin şeir ilə “doldurulan”, “Başqası” dediyi şəxs M.Ə.Sabir, “doldurulan” isə şairin “Ölübə” satirik şeiridir.

Teatrın “ölülük nədir?” sualı ətrafındakı axtarışları, nəhayət, gəlidiyi bədii nəticə, təbii olaraq, bir sıra məqamları vurğulamağı tələb etmişdir. Əlbəttə, müasirlərindən, o cümlədən molla-nəsrəddinçilərdən hər birinin yazdıqları burada yerinə düşərdi, amma T.Kazımov Sabirin satirik ruhunu Mirzə Cəlilə daha yaxın hesab etmiş, onların “səhnə əməkdaşlığı” üçün əlverişli bədii-estetik şərait yarada bilmişdir.

Burada Mirzə Cəlilin Sabir barədə yazdıqlarını xatırlamaq yerinə düşər: “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi 1906-cı il aprel ayının 7-də nəşrə başlayanda biz Sabiri tanımadıq, Sabir adlı şairin varlığını eşitməzdik; əgər bizim şivəmizə yaraşan belə bir ləzzətli şairin dünyada olduğunu zənn eləseydik, birinci nömrəmizi onun qələmi ilə bəzəmiş meydana qədəm qoymazdıq.”¹ Burada, göründüyü kimi, Mirzə Cəlil Sabiri tək-cə böyük şair olaraq qiymətləndirmir, daha çox onu həmfikir, həmsənət qəbul edir. Bu, çox önəmlidir, çünki həqiqətən, Sabirlə Mirzə Cəlili bağlayan, hər şeydən artıq, əqidə birliyi, milli dəyərlərə münasibətdə təzahür edən səmimi yanğı, nəhayət, miqyas olmuşdur. Heç təsadüfi deyildir ki, bəzi yazılarında Mirzə Cəlil Sabirin şeirlərindən epigraflar kimi istifadə etmişdir. Bütövlükdə isə, hər iki ədibin yaradıcılığında mövzu səsleşməsi birincinin nəzmlə, digərinin isə nəsrə millətin həyatının yaralı sahələrini qələmə alması, eyni kökdən qaynaqlanan dahi yaradıcılıq möcüzəsinin ayrı-ayrı təzahürləri təsiri bağışlayır. Başqa sözlə desək (dolaşmaq alındığı üçün üzr istəyirik), nəsrimizin Sabiri Mirzə Cəlil, şeirimizin Mirzə Cəlili isə Sabirdir. Odur ki, tənqiddən yazdığı kimi, “nəsrə yazılmış pyesin” (“Ölülər”in - İ.İ.) mətninə Sabirin şeirlərindən əlavə edilməsində qəribə bir şey yoxdur. Diqqət yetirsək, C.Məmmədquluzadə “Ölülər”də klassik ədəbiyyatımızın böyük ustalarından başqa birinin şeirindən də istifadə etmişdir. Əsərin birinci məclisində İskəndərin Nazlıya söylədiyi:

**Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?
Bəsdə bu dayanmaq!
Allaha şükür, lələ yanağında eyib yox,
Qaşında, dəhanında, dodağında eyib yox,
Bir zərrəcə zülfündə, buxağında eyib yox,
Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?
Bəsdə bu dayanmaq!**

- şeiri M.P.Vaqifindir. Və müəllifin həmin istifadəsində tənqiddə hədəf ola biləcək heç bir qüsur yoxdur.

Əksinə, bu, təqdir edilməlidir. Məsələn, rejissor Zəfər Nemətovun fikrincə, “bəzi yoldaşlar Sabir şeirlərindən “Ölülər”ə olunmuş əlavələrlə razılaşırlar, bunu artıq hesab edirlər. Bizə elə gəlir ki, əsərə əlavə olunmuş bu şeirlər tamaşanın daxili məzmunu ilə çox möhkəm bağlandığından onun təsir qüvvəsini artırır.”² Rejissor Z.Nemətov burada tamaşanın ali məqsədinin əsas götürülməsini vacib sayır. Bu da təbiidir, çünki quruluşçu rejissorun bütün “əməliyyatları” məhz ali məqsədin daha həqiqi və daha ifadəli realizəsinə xidmət edərək aparılır.

Maraqlıdır ki, Mirzə Cəlilin qəflət yuxusunda uyuyan millətə müraciətləri, yaxud acıqlı istehza ilə yazdığı felyetonlar (əgər ədəbiyyatçı qardaşlarımız bizə tənə etməsələr), deyərdik ki, xeyli Sabirə əsərlərdir. Və bəzən adama elə gəlir ki, əgər indi Sabir pyes yazmalı olsaydı, çox güman ki, Mirzə Cəlilin seçdiyi mövzularda yazardı. Maraqlıdır ki, Sabirin “Ölübə” şeirindən sonra gələn

¹ - Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1961, s.683

² - Nemətov Z. İskəndər. Həsənağa Turabov. Bakı, 1967, 10 oktyabr

epizodda personajların müşahidə etdiyimiz vurnuxmaları gülüşdən daha çox qorxu hissi yaradır. Bu isə rejissor konsepsiyasının əsasını təşkil edən olduqca mühüm mətləbdir.

... Bir-birinin ardınca, bəzisinin ayaqları büdrəyir, bəzisinin dili dolaşır, bəzisi deməyə söz tapmayıb, havada əllərini yelləyir, bəziləri isə gözləri az qala hədəqəşindən çıxacaq halda səhnəyə doluşaraq bir sözü müxtəlif vurğularda təkrarlayır: “Deyirlər Kəblə Fətullah dirilib”. Amma bu hələ tamaşanın başlanması deyil. “Ölülər”in başlanması üçün bu azdır. Odur ki, T.Kazimov səbrlə, bədii ölçü ilə tamaşanı başlamağı Hacı Həsən ağaya həvalə edir.

Budur, Hacı Həsən ağa səhnənin ortasına və tamaşaçıya yaxın bir yerə gəlib, durur. İskəndər ona yaxınlaşır, nə baş verdiyini soruşur. Hacı Həsən ağa sanki bir anlığa tərəddüd edir, nə cavab verəcəyini bilmir.

Felyetonlarının birində Mirzə Cəlil yazır: “Yaxşı, tutaq ki, konsul olmaq istəyirsən. Bəs niyə yatırsan?.. Yaxşı, tutaq ki, yuxun gəlir, yatırsan. Nə eybi var? Amma, ay qardaş, bir oyanmaq da ki axır lazımdır”. Başqa bir felyetonunda isə bu xüsusda belə deyir: “İyirmi il bundan qabaq millətimizin halını təsvir etmək lazım gələndə məcmuəmizin birinci nömrəsində birinci səhifədə bir şəkil çəkdik və o şəkildə göstərdik ki, millətimiz yan-yana yatışıb yuxulayır.

O vaxt çoxları bizdən sual elədi ki, “xub, bəs millət ki, bu şirinlik ilə yuxuya cumub, bəs nə vaxt yuxudan oyanacaq?”.

Ədibin bu mövzuya həsr etdiyi onlarla felyeton və məqalələri misal göstərmək olar. Burada, təbii olaraq, həqiqi mollaşdırılmalı olan Sabirin həmin mövzuda yazdığı satirik şeirləri yada düşür:

Məsələn:

***Səs salma, yatanlar aylar, qoy hələ yatsın,
Yatmışları razı deyiləm kimsə oyatsın.***

Yaxud:

***Lay-lay, bala, lay-lay.
Yat, qal dala, lay-lay.
Və; əlbəttə ki:
Pah atonnan, nə ağır yatdı bu oğlan, ölübə,
Hələ tərpənməyir üstündəki yorğan, ölübə.***

və s. kimi şeirlərində dövrün mühiti haqqında aşkar təsəvvür yaranır. Odur ki, T.Kazimovun nə üçün “Ölülər” pyesinin mətninə Mirzə Cəlilin öz felyetonlarından deyil, məhz mənzum parçalar əlavə etməsi sualı bizə qəribə gəlir. Axı, çox sonralar, yeni müəllifin “Dəli yığıncağı” əsərinin tamaşaya hazırlığı prosesində quruluşçu rejissor M.Məmmədov özü məhz bu cür etmişdir. O, Mirzə Cəlilin felyetonlarından pyesin mətninə əlavələr etmiş və demək lazımdır ki, onun quruluşunda göstərilən “Dəli yığıncağı” tamaşası böyük uğur qazanmış, əsl sənət qələbəsinə, mədəniyyət hadisəsinə çevrilmişdir.

Amma T.Kazimov belə etməmiş, mənzum parçaların əlavə edilməsini daha münasib hesab etmişdir. Buna səbəb ola biləcək mətləblərdən bəzisini nəzərdən keçirdik. Nədənə, indi yadıma bir şey düşdü. Yəni, ingilis şekspirşünaslarının bəzi tədqiqatçıların gərgin mübahisəsinə səbəb olan məsələyə sadə cavabını xatırlayın.

Məlum olduğu kimi, dahi ingilis dramaturqu Şekspirin dramaturgiyasının bəhrəsi olan əsərlərinin bir qisminə həm nəsr, həm də nəzmdən məharətlə istifadə edilmişdir. Dramaturqun bu üslubu bəzi tədqiqatçılara onun yaradıcılıq sərbəstliyi, bəzilərinə o zamankı tamaşaçıların mənəvi sifarişini ödəmək səyi kimi, bir başqalarına isə, bu əsərlərin müəllifinə öz ədəbi məharətini nümayiş etdirmək iddiası və s. kimi görünmüşdür. Müasir ingilis şekspirşünaslığının

gəlidi qənaətə görə, əsərin o yerində ki, böyük fikirlərin, coşğun ehtirasların tərənnümü gəlir, həmin məqamda sanki nəsrin gücü yetərli olmur və dramaturq nəzmə müraciət etmək məcburiyyətində qalır. Nə etmək olar? Söz yox ki, bu da mülahizədir. Və əgər biz bu mülahizəyə qulaq versək, ehtimal etmək olar ki, "T.Kazımov da (kim bilir?!) "Ölülər"dəki böyük fikirləri, coşğun ehtirasları məhz nəzmin gücü ilə çatdırmaq istəmiş, həmin istək bir başqa şairə yox, məhz Sabirə müraciət etmək ehtiyacı doğurmuşdur.

Bu, öz yerində, qayıdaq "Ölülər" tamaşasının başlanğıcına. Daha doğrusu, İskəndərin verdiyi sualın cavabında Hacı Həsən ağanın tərəddüdü vəziyyətinə.

... Sonra gözünü çox uzaqlara zilləyib zəif səslə, "deyirlər, Kəblə Fətullah dirilib" söyləyir. İskəndərin: "Nə? Nə?"- sualına o, bir qədər ucadan, amma min bir sual altında əzilmiş vücudla "deyirlər, Kəblə Fətullah dirilib", - deyər cavab verir. Və İskəndərin: "Yeni, lap dirilib, qəbirdən çıxıb eşiyə?" - sualına isə Hacı Həsən ağa təqsirli adam kimi üçüncü dəfə də eyni "deyirlər, Kəblə Fətullah dirilib", - cavabını verəndə İskəndərin qəh-qəhələri səhnəni başına götürür və bu zaman elə bil ki, Hacı Həsən ağa yuxudan ayılır, qarşısındakı adamın İskəndər olduğunu anlayır. Bax, indi tamaşa başlayır.

İlk baxışda sadə, oyun vaxtı etibarilə o qədər də böyük olmayan bu ilk parçada, istər, Hacı Həsən ağa rolunun ifaçısı M.Şeyxzamanov, istərsə də, İskəndərin ifaçısı Həsən Turabov böyük sənət məharəti göstərir, teatrın səhnəarxası həyatında tez-tez işlədilən təbirlə desək, tamaşaçıya ilk silləni beləcə vururlar.

Tamaşanın ilk epizodlarından bəlli olurdu ki, T.Kazımov məhz "klassiki müasir mütaliə" (Y.Qarayev) yolunu tutmuş, ictimai-fəlsəfi problemləri bədii-estetik dildə "danışdır" bilmiş, səhnə sənətinin ifadə vasitələri, eləcə də tamaşanın janr imkanları sayəsində mükəmməl bir əsər meydana gətirmişdir. Çünki burada əsas məsələ "bu günlə müqayisə" səviyyəsindən çox uzaq görünən keçmişdən bəhs edən bir əsərin hadisələrində və obrazlarında müasir inkişafı, eyni zamanda müasir sənət dili üçün səciyyəvi olan keyfiyyətləri görə bilməkdən daha çox, onların bədii realizəsinə nail olmaqdır. Burada görkəmli səhnə xadimi K.S.Stanislavskinin "bilmək, bacarmaq kimi başa düşülməlidir" təbiri yada düşür.

Aydın məsələdir ki, "Ölülər" pyesinin səhnə təcəssümünün bir sıra nəzəri, istərsə də tətbiqi çətinlikləri vardır. O da aydındır ki, burada məsələ səhnə tərtibatını, eləcə də aktyor heyətini dövrə uyğun bəzəndirmək, onları iştahlı oyun göstərməyə sövq etməklə bitmir. Başqa sözlə desək, ecazkar musiqi çalınacaq aləti, hər şeydən əvvəl, kökləmək tələb olunur. Bu, Şekspirin Hamleti demişkən, "yalan danışmaq qədər asan" görünərsə də, əslində qul əməyi qədər ağırdır. Və, təbii ki, dözümlü, istedad, axtarış kimi keyfiyyətlərdən qaynaqlanan prosesdir.

Uzun illik müşahidələrim məni belə qənaətə gətirmişdir ki, dünyanın heç bir yerində klassikaya yanaşma bizdə olduğu qədər qısqançılıqla qarşılanmır. Və bir də, az yer tapılır ki, orada klassikaya korkoranə səcdə sənətkar qarşısında az qala sözsüz şərt, yaxud tələb kimi qoyulur.

Məsələn, işdir, əgər Ə.B.Haqverdiyevin zəif bir səhnə əsərini tamaşaya qoymağa hazırlaşan hər hansı rejissor bu əsər üzərində iş zamanı "özbaşınalıq" etməli olsa, nəinki tamaşanın, hətta həmin rejissorun özünün istedadı şübhə altına qoyula bilər. Halbuki, klassik kimi qəbul etdiyimiz bu böyük ədibimizin "Yoldaş Koroğlu", "Qadınlar bayramı", "Ağac kölgəsində", "Köhnə dudman" və s. kimi, istər səhnə sənəti, istərsə də, mövzunun işlənməsi baxımından nisbətən zəif görünən əsərləri də vardır. Başqa ədiblərimizin yaradıcılığına nəzər saldıqda da eyni mənzərənin şahidi oluruq, amma nədənsə, tənqid həmin faktları etiraf etməkdən daha çox, müti canfəşanlıqla onları yada salmamaq yolunu seçir. Qəribədir ki, bu günün özündə belə, bir sıra məsələlərə münasibət əvvəllər olduğu kimi dəyişilməz qalmışdır. Unutmaq olmaz ki, burada söhbət, nə az, nə çox, ümumillik

mədəni dəyərlərə münasibət məsələsindən gedir. Yəni, bizim tənqidçi qardaşlar çox mətləbləri götür-qoy etməli, gördüklərinə yeni gözlə, yeni bucaq altında baxmaq vərdişlərinə yiyələnməlidirlər. Belə olarsa, onların etdiklərinin faydalı iş əmsalı konkret bəhrəsini verə bilər. O ki qaldı “Ölülər”lə bağlı axtarışlara, T.Kazımov, qorxusuz, tənəsiz, öz bildiyini eləmişdi. Məişət detalları ilə mizanların qrafik rəsmini uzlaşdıran tərtibat, tamaşaçıların “eşitdiyini” daxili monoloqlar, bir sözlə, tamaşanın bütün quruluşu, ilk baxışda birləşə bilməyəcək müxtəlif elementlərin mürəkkəb birləşməsindən ibarət idi. Bu

cür şəraitdə pyesin qəhrəmanları, rejissordan daxili həyatın nadir gərginliyini və davamlılığını alırdılar. İstər bütövlükdə tamaşanın, istərsə də onun tərkib hissəsi kimi obrazların yozumu orijinal olduğu qədər də gözlənilməz idi. Məhz həmin orijinallıq çoxlarını çaşdırmış, hətta qeyzləndirmişdi. Əlbəttə, T.Kazımov bunu başqalarından seçilmək xatirinə etməmişdi. Məqsədi anlamaq üçün sadəcə diqqət yetirmək, rejissorun hər bir epizodda görünən dəsti-xəttini “oxumaq” kifayət edərdi. Tamaşanın göz önünə gətirilən hər bir tərtibat detalında, səhnə mizanlarının rəsminə, hətta iştirakçı aktyorların danışq ahəngində belə, dəqiq işlənmiş, necə deyərlər, kərpic-kərpic hörülmüş bədii səhnə konstruksiyası mövcud idi. Burada hər bir tapıntının bədii-estetik əsaslandırılması ilə bərabər, dəqiq yeri də müəyyənləşdirilmişdi. Odur ki, bəzən tənqidin söylədiyi kimi, bu və ya digər kərpicin yerini dəyişmək, yaxud tamam çıxarıb atmaq mümkünsüz bir şey olduğu üçün sadələvh təklif təsiri bağışlayırdı. Tənqid rejissor konsepsiyasını “oxuya” bilmədiyi üçün rejissorun və aktyorların təqdimində ayrı-ayrı səhnələri dürüst qavraya bilmir, təkəcə zahiri əməliyyatları görsə də, onların hansı səbəbdən baş verdiyini, hansı bədii həllə xidmət etdiyini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərmirdi.

Məsələn, professor M.Məmmədov yazır: “... Əgər müəllifə görə, Şeyx Nəsrullah islam ruhani dünyasının həqiqi nümayəndəsidirsə, ancaq tamaşada o, yalnız mötəbər ruhani paltarı geymiş professional fırıldaqçı, cüvəllağı kimi nəzərə çarpır. Dramaturq müsəlman şeyxinin fırıldaqçılığını ifşa edir, rejissor isə tamam başqa bir şeyi, bu dəfəlik müsəlman şeyxinin paltarını geymiş bir fırıldaqçının növbəti sərgüzəştini açıb göstərir.”¹

Yuxarıda söylənən mülahizələr tamaşanın yozumu ilə əlaqəli olduğu üçün hər şeydən əvvəl demək lazımdır ki, büsbütün quruluşçu rejissorun müstəsna səlahiyyəti və haqqıdır. Çünki tamaşanın müəllifi odur. Və tamaşanın bədii həllinin vasitəsi olan yozumun hökmünü məhz quruluşçu rejissor verir. Digər tərəfdən, bilmək olmur, tənqidçi nəyə istinad edib Şeyx Nəsrullahın “islam ruhani dünyasının həqiqi bir nümayəndəsi” olduğunu yazır. Axı, C.Məmmədquluzadə özü “Ölülər”in ikinci məclisinin sonunda, Şeyx Nəsrullahın sözlərində və sözaltı eyhamlarda bu obrazın bədii mahiyyəti, eləcə də xarakteri barədə, demək olar ki, hər şeyi bildirir. Digər tərəfdən, məgər Şeyx Nəsrullahın, əsasən, fars dilində

¹ - Məmmədov M. *Teatr, dramaturgiya, müasirlik*. Bakı, *İşıq*, 1986, s. 224

moizə (əgər onlara moizə demək olarsa) etməsi müəllifin hər dəfə İsfahan fırıldaqçısının ifşasına yönəldilən bədii eyhamı deyilmi?!

Belə çıxır ki, başlanğıcdan məhz müəllif Şeyx Nəsrullahı əsl müsəlman Şeyxi kimi göstərmək fikrindən uzaqdır. Ona görədir ki, pyesin sonunda o, Şeyx Nəsrullahı və Şeyx Əhmədi “İsfahan lotuları” adlandırır. Sadəcə olaraq, böyük Mirzə Cəlilin təqdimində şeyx paltarı geyinmiş Nəsrullahın mahir fırıldaqçı olduğunu İskəndərin sərxoş gözləri görür, məst olmuş ağılı dərk edirsə, ətrafdakıların cəhalet örtmüş gözləri görmür, nadan beyinləri anlaya bilmir. Birinci hala sevinən müəllif, ikinci hala acıyır və burada bədillik mətləbi daha səlis çatdırmaqda, göynertisini bəyan etməkdə onun harayına çatır. Məsələnin mahiyyəti, fəcilik mühiti yaradan da burasıdır ki, mahir cüvəllağı, fırıldaqçı bu “ağıl dəryaları”nın başına oyun açır, “gündə bir xurma yemək” iştahı ilə gündə bir qızı özünə siğə edir. Əslində özlərini iman sahibi hesab edən bu cahil müsəlmanları elə salır, hər dəfə alçaldır onları.

“Qaranlıqdır... Şeyx Nəsrullah Şeyx Əhmədin müşayiəti ilə qəbirlərin arasından keçərək səhnənin mərkəzinə gəlir, əli ilə işarə edir ki, ona mane olmasınlar. Əlindəki kitabları açıb oxuyur (qaranlıqda), sonra səhnədə daire vurub uca bir sərdabənin üstünə çıxır və Şeyx Əhmədə işarə edir, Şeyx Əhmədin sərəncamı ilə sərdabənin üstünə xalça və döşək salınır, Şeyx Nəsrullah uzun bir moizə edəndən sonra işlərini müavininə verib, döşəkçenin üstündə mürgüleyir. Burada Kazım Ziya özünü elə göstərir ki, guya gözüyumulu dua oxuyur. Aşağıda dava-dalaş qopur, lakin Şeyx heç halını da pozmur. Arabir tiryək atır, istirahət edir. Şeyx - Kazım Ziya çox etinasız və laqeydcəsinə hamını fikirləşməyə göndərir. Artıq səhnədə şeyxlərdən başqa kimsə yoxdur. Nəsrullah uzanıb ulduzları sayır. Şeyx Əhməd isə kənara çəkilib cibindən çıxartdığı şüşəni boşaldır. İskəndər yavaş-yavaş sərdabənin üstünə qalxır, zümrümə ilə oxuyan Şeyxin başını götürüb öz dizi üstə qoyur və onun saqqalını tumarlayır. Bu, Şeyxə ləzzət verir, o, elə bilir ki, başı Şeyx Əhmədin dizi üstədir. Birdən Şeyxin gözü İskəndərə sataşır, ilan vurmuş kimi sıçrayıb yerə tullanır və qorxudan titrəyir.”¹

Bu, bizim araşdırdığımız “Ölümlər” barəsində deyil. Qüdrətli səhnə xadimi Kazım Ziyanın yaradıcılığını tədqiq edən T.Kazimov onun yaratdığı Şeyx Nəsrullah obrazının bədii yozumu ilə bağlı fikir yürüdərkən yuxarıdakı məqamları xatırlayır. Həmin tamaşanın bədii yozumu barədə konkret fikir söyləyən T.Kazimov, burada aktyorun oyun tərzini qeyd edir, onun Şeyx Nəsrullahı grotesk üslubda ifa etdiyini, uğurlu aktyor vasitələri tapdığını bildirir.

T.Kazimovun yazdığına görə, Kazım Ziya öz qəhrəmanını tiryəkçi kimi təqdim edir, hətta tərtibat həllində, yəni, Nəsrullahın geyimində belə, bu fikir nəzərə alınır.

Belə ki, “... o, əyninə uzun ağ əba geyirdi, əbanın altındakı çuxanı isə gen və qısa etmişdi ki, qıçları arıq görünsün”. Bununla aktyor Şeyx Nəsrullahın tiryək aludəçiliyinin zahiri rəsmi verirdi.

Əlbəttə, T.Kazimov həmin tamaşanı Kazım Ziyanın yaradıcılığı kontekstində qiymətləndirir, nəyi bəyənilib, nəyi bəyənmədiyi barədə fikir yürütməyi lüzum görmür. Amma demək lazımdır ki, T.Kazimov öz quruluşundakı “Ölümlər”ə təbii olaraq, tamam fərqli bucaq altında baxmalı olmuşdur.

Aydın məsələdir ki, C.Məmmədquluzadənin mündəricəsində böyük mənalar yaşadan ədəbi mətnini yalnız “səsləndirmək”, yaxud pyesdə təsvir edilən dövrlə bağlı geyim və əlbəsələri səhnəyə çıxarmaq teatr sənəti, eləcə də hər hansı teatr xadimi üçün, açığını desək, heç bir iş görməməyə bərabərdir. O da aydındır ki, T.Kazimov və onun yaradıcı heyəti “Ölümlər”ə müraciət edibsə, deməli, burada daha əhatəli və dərin məqsədlər olmalıdır. Əgər məsələ biz deyən kimdirsə, onda həmin məqsədlər hansılardır?!

¹ - Kazimov T. *Kazım Ziya. Bakı, Azərənəsr, 1968, s. 48*

Təəssüf ki, bu suala bir cümlə ilə qısa cavab vermək mümkün deyil. Amma həmin suala cavab axtarmaq istiqamətində fikir yürütməyə davam edək. T.Kazımovun “Ölülər” tamaşasında ən ciddi mübahisə doğuran məsələ III məclisdə İskəndərin məşhur monoloqunun bölünməsidir. Həqiqətən, rejissorun bu əməli çoxlarının narazılığına səbəb olmuş, ədəbi mühitdə bir qədər çaşqınlıq yaratmışdı. Fikrimizcə, buna səbəb o idi ki, tamaşaya baxan tənqidçi qardaşlar ədəbi materialı heç cür unuda bilmir, bu və ya digər səhnələrdə müşahidə etdikləri rejissor “özbaşinalıqlarını” görəncə, Mirzə Cəlilə qarşı “xəyanətlə” barışa bilmirdilər. Əslində isə eyni “özbaşinalıqlar” T.Kazımovun “Don Juan” (M.İbrahimov), “Fırtına” (V.Şekspir), “Övlad” (A.Vampilov) və b. tamaşalarında da az deyildi. Belə güman etmək olar ki, tənqidin həmin tamaşaların ədəbi materialı ilə tanışlığı kifayət qədər deyilmiş.

Əsas məsələdən uzaqlaşmamaq üçün mübahisənin məğzinə diqqət yetirək. Axı, nə olmuşdu? T.Kazımov “Ölülər” tamaşasının baş qəhrəmanı İskəndərin monoloqunu başqa bir iştirakçı arasında bölmüşdü. Nə olsun? O olsun ki, Y.Qarayevin yazdığına görə, “pyesdə bu monoloq psixoloji reallıq cəhətdən də hazırlanmışdı. Lakin bu parçalanma nəticəsində ölü ilə diri arasında söhbət iki diri arasında söhbətə çevrilmişdir. Unutmamaq üçün birinci növbədə təkrar xatırlatmaq istəyirik ki, biz pyes müəllifinin yox, teatrın “ölülük nədir?” və “ölülər kimlərdir?” suallarına verdiyi cavabları axtarıq. Hörmətli tənqidçimiz Y.Qarayev bizi buna dəvət etsə də, öz araşdırmasında, nədənsə, pyeslə tamaşa arasında bərabərlik işarəsi qoymağa cəhd edir. Hələ biz onu demirik ki, pyesin özündə belə “ölü ilə diri arasında söhbət” yoxdur. Sadəcə, dirinin monoloqu var ki, o da quruluşçu rejissor tərəfindən dialoqa çevrilmişdir. Y.Qarayevin yazdığına görə, burada “yaradıcı parçalanma alınmamış”dır. Tənqidçinin fikrincə, T.Kazımovun təqdim etdiyi dialoq deyildir, “monoloq sadəcə olaraq səhnələşdirilmişdir.” Doğrusu, bunun nə demək olduğunu söyləməyə çətinlik çəkirik. Amma monoloq üzərində aparılan “əməliyyata” gəlincə, deməli ki, bu, səhnə realizmi, eləcə də bədii həqiqət baxımından kifayət qədər əsaslandırılmışdır.

İskəndərin sözügedən monoloqunun bölünməsi, istər-istəməz digər bir obrazı - müəllim Mirzə Hüseyni bir qədər ön plana çəkir və bu zaman o, İskəndərin daha fəal tərəf-müqabili olur.

Tamaşada mətni məhz İskəndərlə Mirzə Hüseynin arasında paylanan məşhur monoloq bölünmə variantında aşağıdakı dialoq şəklində təqdim edilirdi:

İskəndər - Ax, Allahın altında, doğrudan mənim elə elmim olaydı ki, burada yatan ölürlərdən danışa biləydim! Əgər olsa idi, üzümü tutardım bu qəbiristanlığa, çağırardım: (ucadan çıxır) Ölülər!

Müəllim - O vədə hamı yatmışlar başlarını qəbirdən çıxardıb, soruşacaq idilər ki: “Nə deyirsən, a İskəndər bəy?”

İskəndər - Onda mən bu rəhmətliklərə belə vəsiyyət edərdim; mən bunlara deyərdim: (üzünü qəbiristanına tərəf tutub çıxır) Ölülər! Bir gün Şeyx Nəsrullah gəlib duracaq sizin başınızın üstündə və dua oxuyub, uca səs ilə çağıracaq: “Durun ayağa, ey Allahın mömin bəndələri!” (bir qədər dayanıb alçaqdan) Mən sizə vəsiyyət eləyirəm ki, Şeyx Nəsrullahın sözlərinə baxmayın, gəlin, bu kefli İskəndərin nəsihətini qəbul edin... Və əgər məndən soruşsanız ki, niyə? Mən sizə cavab verməyə hazırım. (Bir az dayanıb) Ay rəhmətliklər! İndi siz burada rahatca yatıbsınız, heç dünyadan xəbəriniz yoxdur. Amma, vallah, billah, elə ki, başınızı qəbirdən çıxardıb durdunuz ayağa, lap peşman olacaqsınız. Və əgər səbəbini məndən soruşsanız, mən bu saat sizə ərz elərəm. Axı, diriləndən sonra bu qəbiristanlıqda ki qalmaqacaqsınız; istəyəcəksiniz ki, söz yox, dağılasınız evlərinizə. Çox əcəb, dağıldınız.

Müəllim - İndi bir deyin görüm, sizi o evə qoyacaqlarmı?

İskəndər - Vallah, billah, gedib görəcəksiniz ki, evlərinizin qapıları bağlıdır.

Bəli, nə eybi var, yerdən bir daş götürüb qapını döyəcəksiniz ki, gəlib açsınlar.

Müəllim - Onda qapının dalından bir adam soruşacaq ki, sən kimsən?

İskəndər - Bəli, sən də deyəcəksən ki, tez ol, qapını aç!

Müəllim - Axı, sən kimsən? Adın nədir?

İskəndər - Aç qapını! Mən bu evin sahibiyəm.

Müəllim - Cəhənnəm ol, qoy get! Biz səni tanıyırdıq.

İskəndər - A kişi, necə tanıyırsan? Mən Kərbəlayi Hüseynquluyam. Mənim burada arvadım var, uşağım var.

Müəllim - Çox danışma! Sənin burada heç zadın yoxdur! Qardaşın Hacı Fərəc arvadını alıb, uşaqlarını da göndərib naxıra...

İskəndər - Ay rəhmətliklər! Vallah, heç birinizi evə qoymayacaqlar. Hansı qapıya getsəniz, görəcəksiniz ki, bağlıdır. Yalvaracaqsınız ki, Allah xatirəsi üçün, açın qapını, mənim burada ərim var, bu evin arvadıyam.

Müəllim - Yenə sizi qovub deyəcəklər: çox danışma! Çıx, qoy get! Bizə arvad-zad lazım deyil! Dünyada 9 yaşında qız çoxdur. Sənin kimi kaftar bizə lazım deyil! Sənin yerin qəbirdir. İtil cəhənnəmə! Çıx get! Xa... Xa... Xa...

İskəndər (Bir qədər sakit olub sonra ucadan) - Ölülər! Gəlin bu kefli İskəndərin sözünü eşidin və necə ki yatıbsınız, elə də yatın. Allah sizə rəhmət eləsin!.. Yatın! Yatın!

Müəllim - Sizsiz də bu dünyada diri ölülər çoxdur.¹

Maraqlıdır ki, professor M.Məmmədov Mirzə Hüseyni "ehkamçı müəllim" olaraq "mənfi personaj", professor Y.Qarayev isə, onu İskəndərin "bu dilçilər" dediyi tiplər qalereyasına daxil hesab etdiyi halda, quruluşçu rejissor T.Kazımov başqa fikirdə olduğunu nümayiş etdirir. Doğrudur, o, Mirzə Hüseyni, tənqidin yazdığı kimi, "İskəndərin əməl dostuna, silahdaşına" çevirməmiş, bununla belə, başqa obrazlardan fərqli olaraq, ona rəğbətini də gizlətməmişdir. Əslində, tamaşanın elə ilk səhnələrində İskəndər - Mirzə Hüseyn münasibətlərində rejissor gələcək səhnələr üçün bir ilişki, istinad nöqtəsi görə bilib:

Müəllim (İskəndərə) - Xudahafiz, İskəndər bəy. Yaxşı oldu təşrif gətirdiniz. Təvəqqe eləyirəm, Mirzə Cəlala nəsihət eləyəsiniz ki, dərslərinə can yandırın.

İskəndər - Baş üstə, baş üstə, eləram: amma burada mənim sözümə qulaq asan kimdir? Odur, Allahın iti də mənim sözümə baxmır; nə qədər elədim, içəri girmədi. Xa... Xa... Xa...

Müəllim - Yox, elə buyurma. Mirzə Cəlal ağıllı oğlandır; Mirzə Cəlal sənin sözüne baxar: ondan ötrü ki, bu qədər zəhməti ki, mən onun yolunda çəkirəm, atası çəkir, gerek bu da elə rəftar eləyə ki, bu zəhmətlər səmərəsiz qalmyalar. Məgər Mirzə Cəlal görmür ki, elmsiz insan bir qəpiyə dəyməz? İnsanın ki, elmi olmadı, onun nə qədr-qiyəti ola bilər və nə hörməti ola bilər.

İskəndər (ucadan qəh-qəh çəkib gülür) - Məgər Mirzə Cəlal görmür ki, elmi insan bir qəpiyə dəyməz? Xa... Xa... Xa... İnsan ona deyərlər ki, nə elmi ola, nə də hörməti, mənim kimi. Xa... Xa... Xa...

Haşiyə: Yadımdadır. O zaman Tofiq müəllimlə mən gələcək "Qılınc və qələm" tamaşasının mətni üzərində işləyirdik. Bəzən elə olurdu ki, gecə 12-yə qədər otururduq. O, teatrın lap iki addımlığında olurdu. Elə mən də yaxınlıqda, Mirzə Fətəli küçəsində yaşayırdım. Odur ki, heç birimizin yol-nəqliyyat problemimiz yox idi.

İşlədiyimiz həmin günlərin birində, daha doğrusu, fasilə etdiyimiz dəqiqələrin fürsəti zamanı fikrimdə çoxdan bəri dolaşan bir sual verdim ona. Mənə elə gəldi ki, Tofiq müəllim bu sualdan diksinən kimi oldu. Elə bil ki, mənim sualımın nə yeri idi, nə də vaxtı...

"Müəllim, "Ölülər"i niyə tamaşaya qoymusunuz?" - sualıma o: "Necə bəyəm?" - deyə sualla cavab verdi. "Siz Allah, bağışlayın, Tofiq müəllim, - dedim, - sizi bir

¹ - Azərbaycan Milli Dram Teatrının variantı. S.48-49

az tanıdığım üçün, inanmıram ki, siz sadə bir səbəbdən “Ölülər”ə üz tutasınız. Axı, necə ola bilər ki, bir neçə əcnəbi dil bilən, yüksək savad sahibi olan, minlərlə adamın yaşadığı bir dövrdə bir-iki fırldaqçı meydan sulaya bilsin. Özü də beləcə adi bir məsələ ilə, ölü diriltməklə... Yəni bizim babalarımız bu qədər əcaib dərəcədə avam olublar?! Doğrusu, nə Cəlil Məmmədquluzadənin, nə də sizin belə sadə məqsədlərdən ötrü, cahillərin fanatizmini gülüş hədəfinə çevirib, səhnəyə gətirməsi ağılıma batmır”.

...O, siqaretin kötüyünü bayaqdan əlində tutduğu müştügdən çıxarıb külqabıda əzdi, divanda yerini rahatlayıb:

***Ucundadır dilimin həqiqətin böyüyü,
Nə qoydular deyəyim, nə kəsdilər dilimi,***

- o zaman bilmədiyim şeiri oxudu. Və sanki öz-özünə deyirmiş kimi: “Yaxşı yazıb rəhmətlik”, - deyə əlavə etdi. Sonra qəfildən ayağa qalxıb yan otağa keçdi.

Yan otaqdan qayıdanda gözləri qızarmışdı. Gəlib divanda əyləşdi: “Bilirsən, - dedi, - bax, bütün aləmə car çəkirlər ki, kommunizm qururuq, hamımızı inandırmağa çalışırlar ki, beş-altı ilə kommunizmdə yaşayacaqsınız. Nə bilim, süd gölündə üzəcəksiniz... Qərəz, uzunqulaq yerinə qoyublar. Biz də özümüzü elə aparırıq ki, guya Quran ayəsi kimi inanırıq bu sözlərə. Heç birimizin hünəri çatmır ki, bunların yalan olduğunu söyləsin. Çünki qorxuruq, çünki 20-ci illəri görmüşük, çünki 37-ni görmüşük. Çünki camaat məhşər görüb, cəhənnəm görüb. Allah göstərməsin, qorxu pis şeydir. Ağıllı adamlarımız, savadlılarımız çoxdur, amma qorxu onların canında elə möhkəm yer salıb ki, şübhələrini bildirməyə cəsərləri çatmır. Elə biri mən özüm. Axı, necə deyim ki, kommunizm nağıldır, özü də qorxulu nağıl. Odur ki, Hacı Həsən ağa da, başqaları da nəinki inandıqlarını, heç şübhələndiklərini də ucadan deyə bilməzdilər. Qorxu... Şekspir demişkən, “budur məsələ.”

Müəlliminin bu etirafı o zaman məni silkələdi, ayıltı.

(Hacı Həsən çox havalı və ləhləyə-ləhləyə girir içəri. Nazlı və Cəlal gedirlər)

İskəndər - Ata, nə xəbər?

Hacı Həsən (bir az fikir eləyib, başını qalxızır) - Deyirlər, Kəbleyi Fətullah dirilib.

İskəndər (təəccüblə, başını atasına tərəf əyib) - Necə?

Hacı Həsən - Deyirlər, Kəbleyi Fətullah dirilib.

İskəndər (təəccüblə) - Necə Kəbleyi Fətullah dirilib?

Hacı Həsən - Hacı Rüstəm əminin oğlu Kərbəlayi Fətullah dirilib.

İskəndər - O, o, Xorasanda ölən?

Hacı Həsən (başını tərpedir) ...

İskəndər - Necə dirilib?

Hacı Həsən - Dirilib də. Necə diriləcək.

İskəndər - Yəni, lap dirilib, qəbirdən çıxıb eşiyə?

Hacı Həsən (hövsələsiz) - Hə, hə, dirilib.¹

Tamaşadakı bu parçanın, istər bədii yozum, istərsə də plastik həllində T.Kazımov çeşidli səhnə eyhamlarından bol-bol istifadə edir. Hacı Həsən ağa ilə (M.Şeyxzamanov) İskəndərin (H.Turabov) həmin qarşılaşmasında açıq-aşkar “oxunan” rejissor eyhamları, bəzi mətləbləri anlamağa imkan verirdi. Və burasını da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki ifaçının məharəti öz möcüzəsini yaradırdı. Qarşımızdakı adamların müxtəlif əqidə və məslək sahibi olduqları səhnədə ilk gəlişdən bəlli olurdu. Onların mövqeyi, eləcə də dünyagörüşündə barışmazlıq vardı.

¹ - *Azərbaycan Milli Dram Teatrının variantı. s. 8*

Bu şekspirsayağı səhnəni T.Kazımov təcəssümə uyğun olaraq, İskəndərin qəlbində gələcək hadisələrlə bağlı baş verən təlatüm haqqında hekayə kimi təqdim etməyə çalışırdı.

Qəribə görünse də, məhz bu səbəb mübarizənin şiddətlənməsinə, tərəfləri haqlı-haqsız nisbətində bölməyə imkan verir. Məhz Şeyx Nəsrullah bu iki fərqli baxışın - ata və oğul münasibətlərinin müəyyənlişməsi meydanının mərkəzində dururdu.

Kəblə Fətullahın dirilməsi xəbərini söyləyəne qədər Hacı Həsən ağanın tərəddüdünü və çəşqinliyini ifa edən M.Şeyxzamanovun səhnəyə gəlişi nə qədər ifadəli idisə, onun İskəndərlə qarşılaşdığı zaman özünü itirmiş uşaq kimi köməksiz vəziyyəti bir o qədər təsirli idi. Oğlunu görər-görməz Hacı Həsən ağa İskəndərin bu xəbərə necə münasibət bəsləyəcəyini bilirmiş kimi, ehtiyatla danışdı. M.Şeyxzamanovun oyununda İskəndərin bu xəbəri eşidincə növbəti küfr söyləyib, onu məsxərəyə qoyacağından ehtiyatlanan, özünün kifayət qədər inanmadığı, lakin şəkə gətirməyə qorxduğu bu xəbərə ikili münasibət vardı. Odur ki, Hacı Həsən ağa rolunun ifaçısı aktyor vasitələri ilə mimik, eləcə də plastik hərəkətlərində bu ağırlı ikiliyi çatdırmağa səy edir və buna müvəffəq olurdu.

Yeri gəlmişkən, bu iki bədii surətlə bağlı, istər onların ədəbi məziyyətlərini, istərsə də səhnə yozumunda təqdim edilən cizgilərini öteri də olsa nəzərdən keçirmək, gələcək mülahizələrimizə faydalı xidmət göstərmiş olar. Digər tərəfdən onu da unutmaq olmaz ki, bu surətlərdən biri İskəndər haqqında müxtəlif fikirlər söylənmiş, tənqidin baxışlarında mövqə döyüşləri baş vermişdir... Yeni, C.Məmmədquluzadənin yaratdığı sözügedən bədii surətlər, tənqidi münasibətin birmənalı olmaması səbəbi üzündən aparılan təhlilin, yanaşma məntiqinin fərqli cəhətlərində axtarılmalıdır.

C.Məmmədquluzadə İskəndər surətinin ədəbi həyatı ilə geniş dünyagörüşlü, fiziki cəhətcə də mənəviyyatca da sağlam bir şəxsiyyətdən bəhs etmişdir.

O, Parisdən yenilməz arzular, xeyirxah niyyətlərlə qayıtmış, coşqun yenilikçi ruhla böyük işlər görmək ümidində olmuşdur. Təəssüf ki, vətəndəki ictimai-

əxlaqi vəziyyət İskəndərin düşüdüklərinin reallaşması üçün əngəllər yaratmış, arzuları alt-üst olmuş, daxilindəki mənəvi-psixoloji tarazlıq pozulmuşdur. Əslində, bu cəmiyyətin özündə də mənəvi-əxlaqi dəyərlərin müvazinəti çoxdan sarsılmışdır. Və bu sarsıntı, təbii olaraq, hər kəsdən artıq İskəndər görür, dərk edir, az bir zaman içərisində fəal mübarizənin mənasız olması nəticəsinə gəlir.

İskəndərə ünvanlanan “adam ol” anlayışı isə, cəmiyyətin anlamında hamı kimi ol mənasında qəbul edilirdi. Hamı kimi olmaq tələbində isə, böyük Sabirin məşhur satirasındakı dinmə, görmə, eşitmə, hətta anlama hokmü də vardır. İskəndərin isə bacarmamaq haqqını kimsə eşitmək istəmirdi. Onun varlığında anlamaq qabiliyyəti, amma bu qabiliyyət müqabilində heç bir əməli iş görə bilməmək xəcaləti yanaşı yaşayırdı. Bir müddət bu hisslərin doğurduğu ovqat ağrı vermiş, əsl iztiraba çevrilmişdir. Yüz illər boyu Hötenin qəhrəmanının iztirabları barədə oxuyan dünya, İskəndərin iztirablarından xəbərsiz olmuşdur. Halbuki ikincinin iztirablarının səbəbləri birincidən daha tutarlı, daha təsirli sayıla bilər, amma iş burasındadır ki, C.Məmmədquluzadə İskəndərin iztirablarının səbəbini bildirsə də, onu iztirablar qurbanı, əzabkeş gənc kimi göstərmək fikrindən uzaq olmuşdur. Görünür, bu səbəbdəndir ki, “Ölülər”də təqdim edilən İskəndər öz davranışında artıq iztirablar həddini adlamış, olsa-olsa, üzüntülər keçirən, əski ağrı-acısına istehza edə bilən bir şəxs təsiri bağışlayır. Və həmin istehza şərəbin dumanında daha da qatılaşıb, bir-birini əvəz edən kiçik qiyamlarla müşayiət olunur. İskəndərin həmin kiçik qiyamları, çılğınlıqla başlasa da, söylədikləri konkret hədəfə tuşlanmayan oxşar kimi ətrafa səpələnib, heç bir səmərə vermir. İdrakının hissiyyəti ilə toqquşmasından yaranan qığılcımlar yalnız parıltı verdiyi üçün, İskəndərin öz yeni sabahını yenə bu adamlar arasında qarşılayacağı, onun buradakı həyatı heç cür dəyişə bilməyəcəyi qənaəti acı təəssüfdən başqa bir iz qoymur.

Görəsən, İskəndəri fəal mübarizədən saxlayan, əl-qolunu bağlayan hansı qüvvədir? Nə üçün yaşadığı mühitin, hər hansı şəxsiyyəti əzib sıradan çıxarmağa yönəldən mövcud qaydalarını yox etmək, tərəqqiyə aparacaq yeni mənəvi-əxlaqi nizam yaratmaq işi İskəndər üçün ölüm-dirim məsələsinə çevrilmişdir? Bunun üçün, Fyodor Protasovun təbirincə desək, qəhrəman olmaq lazımdır. Elə isə sualı başqa cür qoyaq: nə üçün İskəndər qəhrəman ola bilmir? Nə üçün “fələyin öz məcrasından çıxan çərxini bərqərar etməyə” can atan Hamlet yanğısını İskəndərin əməllərində müşahidə etmirik?

Onun məşhur “ölüm ya olum” monoloqunu xatırlayaq. Hamlet yer üzərində insanın çəkdiyi iztirablara asanlıqla, bir xəncər zərbəsi ilə son qoymanın mümkünlüyünü söyləyir. Amma elə həmin an bu işdən çəkirdən ciddi bir səbəbi göstərməli olur. Maraqlıdır ki, Hamlet həmin ciddi səbəbin qorxu olduğunu söyləyir. Bəli, məhz qorxu, ibtidai insandan gəlib, intibah qəhrəmanına tanış olan bu qədim hiss, İskəndərə də məlum idi. Amma intibah qəhrəmanı həmin hissi adlayıb keçmək, cəmiyyətin pozulmuş müvazinətini bərqərar etmək naminə, hətta öz məhvinə doğru addımlamaq üçün daxilində qüvvə tapa bildisə, İskəndər bunu bacarmadı. O, faciə qəhrəmanı deyildi və olmaq iddiası belə yox idi. İskəndər öz “lənətə gəlmiş” məsələlərini həll etmək, yaxud onlardan yaxa qurtarmaq yolunu başqa şəkildə görürdü. Onun yaşadığı mühitdə savadlı, elmlə, müəyyən dünya görüşlü adamlar da, yəqin ki, yox deyildi. Amma bunlardan heç birinin Şeyx Nəsrullahın cəsarətli uydurmasını, heç olmasa, şübhə altına almağa hünəri çatmır. Nədir onların qarşısını saxlayan, onları müti vəziyyətinə salan? Qorxu. Həmin qorxu ki, Mir Şahinin sözləri ilə desək, ondan “yalan, yalandan yenə qorxu, qorxudan yenə yalan törəyir.”¹ Və bu, cəmiyyətin əxlaq normasına hopur, hətta həlledici mövqe əldə edir. Bəli, “kütlə heyvani olaraq qorxur”, nəinki

¹ - *Mir Şahin. Şəxsiyyətə pərəstiş Allahın daxili işinə qarışmaqdır. "Yeni müsavət", 1996, 30 aprel*

bir söz söyləmir, şübhə etməyə belə cəsarət etmir. Kimsə Stanislavskisayağı “inanmıram” deməli olduğu halda, hər kəs bunu başqasının etməsini gözləyir. Beləliklə, hamı “yekdilliklə” susur.

Xoşbəxtlikdən ya bədbəxtlikdənmi, İskəndərdən başqa buna cəhd edən də tapılmırdı. İskəndərə gəlincə, onun həmin cəhdləri istehzadan, tikanlı sözlərdən uzağa getmirdi. Odur ki, Allahın bu mömin adamları rahatlıqla öz işlərini görə bilirdilər. Çünki qorxu batan başqa hissələri üstələmişdi. Bütün mühiti saran bu vahimə, nadanlıq üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Görünür, Mirzə Cəlil başqa bir əsərində “millət tüstü içindədir”, Sabir “harda müsəlman görürəm, qorxuram” yazanda, məhz belə bir mühiti nəzərdə tuturdu. Və burada dinin, mövhumatın təsiri bir qədər vasitəçi funksiya daşıyır. Yəni, “din pərdəsi altında xoş və incə lətifə” (H.Cavid) oynanırdı. Bunların mərkəzində, axarında insan və onun “mən”i ilə ətrafın arasındakı müəyyənləşmə mübarizəsi ön plana çəkilir, təqdim edilən problemlər ümumbəşəri miqyası ilə daha çox diqqəti cəlb edirdi. Yəni, C.Məmmədquluzadənin ötən əsrin əvvəllərində yazdığı “Ölülər” pyesi, əsrin ortalarında T.Kazımovun eyniadlı tamaşası, əsrin sonlarında isə italyan kinorejissoru D.Damlanın “Mən qorxuram” filmi bədillik keyfiyyətləri ilə yanaşı, ideya səsleşməsi əldə edir. Və bu, sənətin yerində sayması deyil, ayrı-ayrı millətlərin və sənətkarların insan fenomeninin fəlsəfi, eləcə də sənət kateqoriyasında yer alan problemlərini zaman-zaman araşdırma səyləridir.

Və elə burada tamaşa müəllifinin əsas diqqətini çəkən səhnə reallığında, xarakterlərin psixoloji düzümündə, onun satirik boyalarının kəskinliyində, şüurun və davranışın ümumi normalarının ali ideallar baxımından məhz sabirane tənqidinə yönəlməsinin açarı gizlənir. T.Kazımovun “Ölülər”i mənəvi boşluğa, mənəviyyətsizliyə qarşı üsyan edirdi və müəllifin kinayəsilə həmahəng olaraq rejissor “insani hissələri özündə qorumağa” (M.Qorki) çağırırdı.

Ayrı-ayrı mülhizələrimizin axınını biz daha çox ədəbi mənbədən başladığımız, ona istinad edib, müxtəlif baxışların nisbəti şəklində fikir yürütməyə çalışdıq. Beləliklə, “Ölülər”i ədəbi əsər kimi götürdük. İskəndəri isə daha çox ədəbi surət kimi dəyərləndirməyə cəhd etdik. Və bu zaman ortaya gətirilən başlıca motivlər, eləcə də arqumentlər ədəbi əsərə böyük ehtiram bəsləməklə qeyd edilsə də, gəldiyimiz nəticələr, istər, “Ölülər”, istərsə də, bu əsərin aparıcı surətlərindən biri olan İskəndərə qarşı bizə qədər mövcud olan münasibətlərə düzəliş verməyin vacib olduğunu şərtləndirdi.

Ədəbi əsərin mündəricəsində, müəllifin səsləndirmək istədiyi çoxsaylı suallardan bir neçəsi, o cümlədən “İskəndər kimdir?”, “İskəndərlik nədir?” sualları T.Kazımovun “Ölülər” tamaşasında daha geniş suallar dairəsini əhatə etməli olmuşdu. Burada həmin suallar “ölülük nədir?”, “ölülər kimdir?” şəklində səslənirdi. İskəndər surətinə gəlincə isə, qoyulan həmin suallardakı böyük mənanın açılmasına xidmət etmək payı məhz ona ayrılmışdı. Və H.Turabovun böyük istedadı bu işin bədii realizəsini əsaslandırır.

Az qala unudulan bir həqiqət də budur ki, “Ölülər” tamaşasında təqdim edilən şərti həyatın, bu günü kimi, keçmiş də vardır. Yəni, tamaşanın ekspozisiyasında gördüyümüz surətlərin biri-digərindən müəyyən qədər də olsa fərqlənən bioqrafiyası nəzərə alınmaya bilməz. Çünki onların bu cəmiyyətdəki mövqeyini, dünyagörüşünü məhz həmin bioqrafiya prizmasından işıqlandırmaq, çox mətləbləri izah etmək mümkün olar. Məsələn, İskəndərin nə üçün Mir Bağır ağa kimi olmadığı bəlli olar. Və o da bəlli olar ki, nə üçün T.Kazımov İskəndərin monoloqunu başqaları ilə deyil, məhz onunla Mirzə Hüseyn arasında bölmüşdür.

Rejissor konsepsiyasına görə, həmin o Mirzə Hüseyn müəyyən mənada uzun illər bundan əvvəl təslim olmuş İskəndərdir ki, yeni bir mübarizə qığılcımı

görünmə alışı, əski düşüncələrinə qayıda bilir. Burada bir ağrı-acı da görməmək mümkün deyil. Axı, bir zamanlar İskəndər özü də böyük ideallar uğrunda çarpışmaq yanğısı ilə vətənə dönmüş, amma sonralar taleyin verdiyi qismətlə barışmalı olmuşdu. Və bizim tamaşanın ilk səhnəsində gördüyümüz İskəndər həmin o qəzavü-qədərlə barışmış İskəndərdir. İstər Mirzə Hüseyn, istərsə də İskəndəri bir sıra xüsusiyyətlər yaxınlaşdırsa da, fərqləndirən cəhətlər də az deyil. Amma bu, heç də həmin surətlərin “əməl dostu” olduqlarını söyləməyə əsas vermir. Əslində onların, sözün tam mənasında tutarlı əməlləri belə yoxdur. Sadəcə olaraq, rejissor hər iki surətin bioqrafiyasını eyhamla çatdırmaq istəmiş, öz yozumunu əyaniləşdirmək məqsədilə sözügedən məşhur monoloqdan ifadə materialı kimi istifadə etməli olmuşdur. Bu cür sadə həqiqəti görmək üçün ədəbiyyatşünaslarımızda teatr duyumu, teatrşünaslarımızda dərinliyə baş vurmaq, həmçinin kifayət qədər cəsarət tapılmamışdır. Nəticədə həmin səhnə uzun və qızgın mübahisələr obyektinə çevrilmişdir. Əslində hər bir tənqidçinin ayrı-ayrılıqda söylədiyi iradların arxasında “Ölülər” pyesinin başqa bir yozumu dururdu. Bunun isə, rejissorun təqdim etdiyi tamaşanın bədii konsepsiyası ilə heç bir bağlılığı yox idi.

T.Kazımovun yaradıcılığı boyu ərşəyə gətirdiyi əsərlərin sonrakı bədii taleyi olduğu kimi, təbii olaraq, yaranma səbəbləri də az deyildi. Rejissorun bədii təxəyyülü, emosional yaddaşı, həyat təcrübəsi zaman-zaman ən orijinal səhnə yozumlarının ərşəyə gəlməsinə imkan verirdi. Və həmin yozumlar konseptual əsas üzərində qurulurdu. T.Kazımovun tamaşalarının, istər, xronologiyasını, istərsə də, ideya-estetik inkişaf xəttini izləyəndə qəribə, həm də məhz bu rejissorla xas olan mövzu ardıcılığını müşahidə edirik. Bu ardıcılığı təsadüf hesab etmək ağlasığmazdır, çünki T.Kazımovun tamaşaları onun bütün yaradıcılıq ömrü boyu yazdığı böyük bir əsərin ayrı-ayrı fəsilləridir. Və həmin fəsillər, aydın məsələdir ki, təsadüfi ardıcılıqla deyil, müəyyən konseptual düzümlə biri-digərini davam etdirir, tamamlayır.

Əgər Şekspir dramaturgiyasına müraciət edən T.Kazımov “Antoni və Kleopatra”da ehtirasın hakimiyyət və insan mənəviyyətinə dağıdıcı təsirini götürürdüsə, “Pəri Cadu”da nəfsin əxlaqi dəyərlərə, şəxsi ləyaqət hissələrinə öldürücü zərbə vurmasını səhnə sənəti vasitələri ilə araşdırırdı.

“Hamlet”in misilsiz faciə motivləri, istər, şekspirşünaslara, istərsə də, səhnə ustalarına kifayət qədər məlumdur. Amma T.Kazımovun quruluşundakı “Hamlet” tamaşasında, fərdin eqoist səbəblərdən yox, şəxsiyyətin ucalıq səviyyəsindən haqqı bərqərar etmək cəhdinin yaratdığı faciə situasiyalar təcəssüm etdirilmişdi. Burada yer üzünün əşrəfi olan insan rəzaləti yox etmək uğrunda yaramazlıqlarla ölüm-dirim məsələsini həll edirdi. Qanlı faciədə tapdığı və uğurla təqdim etdiyi səhnə vasitələri “Hamlet”in konseptual bədii həllini təmin edirdisə, janr, üslub, dövr və, nəhayət, ədəbi-bədii, eləcə də milli mündəricə etibarilə tamamilə fərqli olan “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” tamaşasında səsləndirilən ali məqsəd, təbii olaraq, fərqli konsepsiya üzərində qurulurdu. Əsərin ilk baxışda sadələvh görünən problemi, əslində, daha ciddi mətləbləri əhatə edirdi və tamaşa boyu komik situasiyalarda üzə çıxan əxlaqi-mənəvi dəyərlərə bağlılıq və ehtiram sadədil adamların nizamsız vurnuxmalarında bədii təcəssümünü tapırdı.

Hər tamaşa üzərində hazırlıq işi apardığı mərhələdə T.Kazımovu min-min sual mühasirəyə alırdı. Bu mühasirə həlqəsini yarmaq asan deyildi. Əsas məsələ onda idi ki, həmin sıxıntı nəticə etibarilə itkilərlə yox, tapıntılarla əlamətdar olurdu. Nə istəyir, nə axtarır Aydın (C.Cabbarlı “Aydın”) bu üzüddönük taledən? Qətibənin (M.S.Ordubadı “Qılınc və qələm”) əməllərinin kökündə nə durur? İçindəki bu şər qüvvə haradandır? Nə üçün kimsə ölülərin (C.Məmmədquluzadə “Ölülər”) diriliyinə şübhə etmir? və s. kimi sualların cavabları teatrın bədii-estetik

meyarlarının, ifadə vasitələrinin köməyiylə tapılırdı. Bu yerdə ədəbi araşdırmalara, ümumiləşdirmələrə, yaxud paralellər aparılmasına lüzum qalmırdı. Beləliklə, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesini səhnəyə gətirən T.Kazimov qorxu haqqında tamaşa yaradır.

Tamaşanın obrazında ev-qəbir eyniliyi, diriliklə ölülük arasında bərabərlik işarəsi qoyan quruluşçu rejissor, bəzən məişətimizdə işlənən qəbir evi məfhumuna da işarə etməyi unutmur, buranın sakinlərinin ekzistensiyası barədə düşünməyə sövq edir.

T.Kazimovun “Ölülər” tamaşasının səhnə konsepsiyasına görə, ilk baxışda bu (əslində, ona qədər mövcud təsəvvürə görə) avam, mövhumatçı adamlar görüldükləri qədər də sadələvh deyil, bəlkə də, əksinə, hiyləgər, tədbirlidirlər. Quruluşçu rejissorun yozumundan belə məlum olur ki, ayrı-ayrılıqda onların hər biri ölünün dirilməyinə inanmır, sadəcə olaraq, şübhələrini ucadan bildirməyə cəsaret etmir, beləliklə, təklif edilən situasiyada üzərlərinə düşən “rolu” ifa etməyi daha üstün, daha təhlükəsiz hesab edirlər. Digər tərəfdən, fəndgir və ayıq bir şəxs kimi, Şeyx Nəsrullah da həmin adamların təbiətinə bələd olduğundan, məhz işin bu cəhətindən məharətlə istifadə edir. Odur ki, səhnədə ağızduallı Şeyxin avam dindarları ələ salıb, təhqir etməsi yox, şeyx paltarları geymiş təşəxxüslü mömin ədalar nümayiş etdirən Şeyx Nəsrullahın qorxudan susmağı üstün tutan, özgə vaxtı hər addımda biri-birinin haqqını tapdalayan bu cılız adamları hansı üsullarla ələ salıb, istəyinə nail olması quruluşçu rejissor və aktyorlar üçün əlverişli iş materialına, tamaşaçılar üçün olduqca maraqla izlənən səhnələrə çevrilirdi.

T.Kazimov Şeyx Nəsrullahın elə ilk gəlişlərindən onun fırıldaqçı olduğunu gizlətməyi lazım bilmirdi. Yan otağa, istirahət etməyə keçən Şeyx Nəsrullah Şeyx Əhməddən “bir xurma”, yeni bir qız istəyir. Əbasını soyunan kimi, əbanın altından geydiyi jiletə gördüyümüz Şeyx Nəsrullah müasir italyan filmlərindən bizə tanış olan mahir fırıldaqçı qiyafəsinə düşür. Bu zaman səhnədə xüsusi əda ilə moizə edən Şeyx Nəsrullahdan heç bir əlamət yoxdur və sonrakı səhnələr bu şəxsin triumf məqamlarıdır. Amma burada qəribə, həm də maraqlı olan bir iş var ki, Şeyx Nəsrullah dövrəsindəki adamları nə qədər ustalıqla aldadırsa, onlara qarşı mərhəmət hissi oyanmır. Əksinə, bəzən bu adamlara içimizdə nifrət yaranır. Nə üçün? Yəqin, ona görə ki, həmin adamların hər birinin qanında-canında bir Şeyx Nəsrullah yaramazlığı, riyakarlığı, fırıldaqçılığı özünü büruzə verir. Biri-birinə qarşı zorakılıqdan, rəzalətdən, yeri gələndə, paxıllıq və ədavətdən çəkinməyən belələri, özlərindən daha mahir rəzili görünəcə, mütiləşir, zavallılaşırlar. Odur ki, tamaşanın finalında son sözünü ittiham kimi söyləyən İskəndər bu adamların üzünə tüpürür və çox vaxt onun bu hərəkəti tamaşaçıların alqışı ilə qarşılır.

C.Məmmədquluzadənin başqa əsərlərində, yəni “Anamın kitabı”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Danabaş kəndinin əhvalatları” və s. təsvir edilən mühitdə də yuxarıda qeyd olunan bədii faktlara rast gəlmək olur. Maraqlıdır ki, 80-ci illərdə Ş.Qurbanov adına Musiqili Komediya Teatrının səhnəsində qoyulan “Danabaş kəndinin əhvalatları” tamaşası da bu mənada öz yozumu ilə seçilirdi. Quruluşçu rejissor Vaqif İbrahimovun bədii-estetik məramı belə qənaətə gətirirdi ki, Xudayar bəylər zalım, azğın olsalar da, Məhəmməd Həsən əmilər də o qədər məsum və günahsız deyillər. Yəni, mövcud olan stereotip təsəvvür, quruluş

yozum və təcəssüm vasitəsi ilə yerini daha universal düşüncənin yaratdığı təsəvvürə verirdi.

T.Kazımovun quruluşunda səhnəyə gətirilən “Ölülər”də qorxunun törətdiyi mütilik tək cə gülüş doğurmur, o, tamaşanın qavrayış təəssüratında acı bir iz qoyur. Odur ki, pyesini komediya adlandıran müəlliflə xeyirxah mübahisəyə girişən rejissor onun janr hüdudlarını genişləndirməyə səy göstərir, beləliklə, tragikomik mahiyyətli tamaşa yaratmağa müvəffəq olur. Və bu zaman aktyor heyəti rejissorun ən sadıq müttəfiqinə çevrilir.

Tamaşanın İskəndərin monoloqu ilə qurtarması, sadəcə, müəllif tərəfindən yazılan ədəbi materialın bitməsidir. Bayaقدan tamaşaçıların izlədiyi bu adamların təşkil etdiyi cəmiyyətin həyatının isə, öz ahəngində davam edəcəyi şübhəsizdir. Əvvəlini ehtimal etdiyimiz, əcaib də olsa, bu həyat tərzinin davamını da düşünmək çətin bir iş deyil. Yəni, bu həyat necə varsa, eyni şəkildə davam edəcək; Nazlını “allah-allahnan” ərə verəcəklər, İskəndər ən yaxşı halda Mirzə Hüseynin həmkarı olub uşaqlara “Gülüstan”dan şeirlər əzbərlədəcək, yaxud bir səfil ömrü yaşayacaq, Hacı Həsən yenə Hacı Baxşəli kimi hörmətli şəxslərlə ağıllı söhbətlər eləyəcək, keçmişini “lənət şeytana” deyib, yada salmayacaq, Şeyx Nəsrullah isə başqa bir vilayətdə mömin müsəlmanlara əzizlərini diriltməyi təklif edəcək. Çünki qorxaqlar, olduqca mütilər vardır, mütilər varsa, ölülük vardır. Ölülük olan yerdə isə, şübhə yoxdur: Şeyx Nəsrullahsız keçinmək mümkün deyildir.

Burada, təbiidir ki, məsələ sözün həqiqi mənasındaki ölülükdə deyil. Mənəvi iqtidarsızlıq, ən yaxşı halda, mənəvi şikəstlik kimi təzahür edən mütilik kimi bir şeydir. Odur ki, tamaşanın bədii mənası ilə bağlı və onun ən nüfuzlu opponenti C.Cəfərovun söylədiyi: “Ölülər artıq yoxdur”, - fikri ilə razılaşmaq çətinidir. Çünki nə C.Məmmədquluzadə “sosializm realizmi” metodunu tanıyırdı, nə də T.Kazımov xoşbəxt sonluğa yer qoymuşdur. Quruluşçu rejissorun qəti qənaətinə görə, qorxuya dayaqlanan mütilik olduqca, ölülər də vardır, ölülük də...

İskəndərin zamanı dayandırmaq cəhdlərinin tragik mənasızlığını, qəhrəmanların sınımasını göstərməklə, rejissor tarixi zaman duyğusunu bədiiiliklə realizə edirdi. Yeni yozumun bir məqsədi də “Ölülər”in tragikomediya kimi dərk edilməsinə yönəlmək idi. Əsas olan budur və üstündən 50 il keçəndən sonra zamanın təsdiqlədiyi həqiqət belədir ki, kəskin sosial mənə ilə hopdurulmuş həmin tamaşa, istər, bədii, istərsə də, yozum səviyyəsinə görə, sözün tam mənasında Şekspir ruhlu səhnə əsəri kimi milli teatr tariximizdə layiqli yer tutdu.

◆ D e b ü t

Əziz qardaşım İntiqam bəy!

Çox gənc bir tələbəm bu günlərdə məni yaxşı mənada təəccübləndirdi (17 yaşı var). I kurs tələbəsidir, kino rejissorluğu ixtisası üzrə təhsil alır. Dinlədiyim yazılarında bir şəxsiyyət əlamətləri gördüm sanki. Bizim təcrübəmizdə də onun metaforik düşünmək qabiliyyəti hiss olunur.

Hər halda, ona bir az vaxt ayır, qəbul et, yazıları ilə tanış ol. Əgər yanılırsansa, qınama. Yanılmırsansa...

Qardaşın Oktay Mirqasım

FƏRİD

HƏR ŞEY BİTSİN

Hər şey bitsin...
Zaman dursun, boz insanlar birdən-birə yox olsunlar.
Hər şey uçsun...
Qanadlansın həm balıqlar, həm yosunlar.
Hər şey bitsin...
Görünməyən "saf" vicdanlar qutularla yandırılınsın,
Sussun həyat, biri bizi dayandırsın.
Hər şey bitsin...
Şirin xəyal, şirin yuxu zəhər olsun.
Danışmayaq...
Atlar ölsün, əldə qalan yəhər olsun.
Hər şey bitsin...
Saf xoşbəxtlik dünyamıza yayılmasın.
Ümid sönsün...
İnsan yatsın, o bir daha ayılmasın.
Hər şey bitsin...
Çirkli ruhlər günahlarla öyünməsin.
İstəyirəm...
Ürəyimiz bir də heç vaxt döyünməsin.

BİTDİ

Hər şey başlamadan bitdi...
 İnancların kölgəsində quruldu arx...
 Ölür bədən, hiçqırır ruh,
 Dayanmadan fırlanır çarx...
 Ümid, parlamadan bitdi...
 Boz dünyadan xəbər çatdı mələklərə...
 Silah dinir, susur Tanrı,
 Qaranlıqda qan sıçradı bələklərə...
 Zaman, dayanmadan bitdi...
 Sualların tilsiminə qapıldı ruh...
 Milyon həkim axtarırdı,
 Birdən qəlbə tapıldı qan...
 Yuxu, oyanmadan bitdi...
 Toz bağlayan şəkillərin boz ahəngi...
 Günah hər yerə yayılıb,
 Rahibənin yalanında kilsə zəngi...
 Oyun, qurulmadan bitdi...
 Cadugərin daxmasında yatır mələk...
 Qanadları isti suda qaynadılır,
 Saçlarına dəyir külək...
 Hədəf, vurulmadan bitdi...
 Böyük oxlar sancıldılar bir ürəyə...
 Artıq uçmaq vaxtı çatıb,
 Bir cüt qanad, bağlanıbdir bir kürəyə...

BƏLKƏ DƏ

Bəlkə də, ümiddir aldığım nəfəs,
 Ümidi itirmək sonuncu yoldur.
 Yaşamaq istəsəm, yaransa həvəs,
 O zaman ruhumu qəlbinə doldur.

Bəlkə də, zəhərdir sonuncu badəm,
 Bunu bilə-bilə içmək - dəlilik.
 Həvvə eyni yolda yanında Adəm,
 Mənəvi cəhətdən bizlər əlilik.

Bəlkə də, lazımdır yeni bir hədəf,
 Cəsarət toplanıb damarlarda güc.
 Qalibə mükafat rəngli bir sədəf,
 Məğluba son cəza boğaza ülgüc.

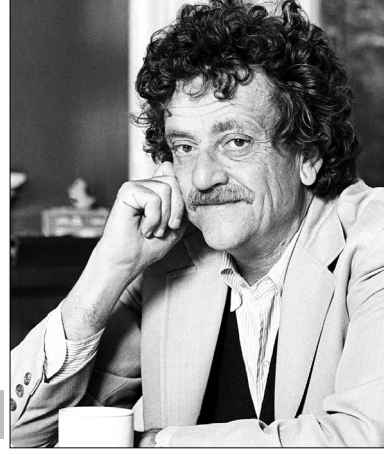
Bəlkə də, yaşamaq fərqli əziyyət,
 Bu melodrama sonuncu bölüm.
 Otaqda yaranıb qorxunc vəziyyət,
 Artıq getməliyəm - gözləyir ölüm.

◆ Yeni tərcümələr

Kurt VONNEQUT

QONŞU QAPI

◆ Hekayə

Köhnə ev nazik divarla iki mənzilə bölünmüşdü. Bu nazik divardan hər səs o biri üzə keçirdi. Biz tərəfdə Leonardlar, digərində isə Harqerlər yaşayırdılar.

Leonardlar ailəsi - ər, arvad, səkkiz yaşlı oğlanları - bu mənzilə təzəcə köçmüşdülər. Divarın çox nazik olduğunu bildiklərinə görə evdə astadan danışdırlar. İndi də ər-arvad asta səsle mübahisə edirdilər ki, Paulu axşam evdə tək qoyub bir yerə getmək olar, ya yox.

-Yavaş! Sus! - Paulun atası dedi.

-Mən qışqırırdım ki? - Paulun anası dedi.

-Əgər mən Harqerin butulkanın ağzından tıxacı çıxartdığını eşidirəmsə, deməli, o da sənin səsini aydın eşidə bilər.

-Mən heç nə demədim. Kiminsə dediyim sözləri eşitdiyini bilsəm utanaram,- xanım Leonard dedi.

-Sən Paulun hələ uşaq olduğunu dedin,- cənab Leonard dedi. -Sənin bu sözlərin həm məni, həm də Paulu pərt edir. - Biz Paulla uşaq kimi davranmağa da son qoymalıyıq. Biz onun əlini sıxmalı, evdən çıxıb kinoya getməliyik.

Sonra o, üzünü Paula tutdu:

-Oğlum, sən qorxmursan, eləmi?

-Mənə heç nə olmaz,- Paul dedi.

Paul yaşına görə çox hündür, arıq oğlan idi. Onda bir şirinlik, cazibə vardı.

- O, düz deyir, - atası dedi və Paulun arxasına yüngülcə vurdu.- Tək qalmaq əsl macərə olacaq sənin üçün.

-Əgər ona bir dayə tapsaydıq, bu macərədə mən də özümü yaxşı hiss edərdim,- Paulun anası dedi.

-Əgər onu tək qoyub getmək səni çox narahat edirsə, onu da özümüzlə apara bilərik.

Xanım Leonard həyəcanlandı:

-Ah, yox, bu film uşaqlar üçün deyil.

-Mənim üçün fərq etmz,- Paul dedi.

-Bu filmə baxmaq onu öldürmz ki,- atası dedi.

-Axı sən bu filmin nədən bəhs etdiyini çox yaxşı bilirsən,- xanım Leonard dedi.

-Bu film nə haqqındadır?- Paul uşaq məsumluğuyla soruşdu.

Xanım Leonard ərinə baxdı, ancaq ərindən ona kömək olmadı.

-Bu, öz dostlarını axmaqcasına seçən bir qızdan bəhs edir,- anası dedi.

-Ah, bildim,- Paul dedi.- Heç də maraqlı deyil.

-Biz kinoya gedirik, yoxsa yox? - cənab Leonardo səbirsizliklə soruşdu.- On dəqiqədən sonra kino başlayır.

Xanım Leonardo dodağını dişlədi:

-Yaxşı,- o, cəsarətlə dedi. - Sən get pəncərələri və qapını bağla, mən də telefon nömrələrini yazıram, birdən polisə, yanğınsöndürənə, teatra, ya da həkim Faileyə zəng etməli olar.

-Əzizim, sən telefonla zəng edə bilərsən? - anası Pauldan soruşdu.

- O, bunu neçə ildir ki, bacarır,- cənab Leonard dedi.

-Sus! Yavaş! - xanım Leonard əlini dodağının üstünə qoyub dedi.

-Üzr istəyirəm,- cənab Leonard divara baş əyib dedi.- Üzrlü hesab et!

-Paul, əzizim, - xanım Leonard üzünü oğluna tutdu.- De görüm, biz gedəndən sonra sən nə işlə məşğul olacaqsan?

-Yəqin ki, mikroskopla baxacam.

-Sən mikroblara baxmayacaqsan, eləmi? - anası dedi.

-Yox! Tükə, qəndə, bibərə, belə şeylərə baxacam.

Anası razı halda ərinə baxıb dedi:

-Məncə, bu yaxşıdır, düz demirəm?

-Əla! - cənab Leonard dedi.- Ancaq bibər onu asqırtmasa yaxşıdır.

-Ehtiyatlı olacam,- Paul dedi.

Cənab Leonard dedi:

-Yavaş! Sus!

* * *

Paulun valideynləri gedəndən az sonra Harqerin mənzilindən radionun səsi gəldi. Əvvəlcə səs yavaş gəlirdi, o qədər yavaş ki, hətta qonaq otağında kofe stolu arxasında oturub mikroskopdan baxan Paul diktorun nə dediyini anlaya bilmirdi. Hansı musiqi çalındığını bilmək olmurdu.

Paul qadınla kişinin mübahisəsinə qulaq asmaqdansa musiqiyə qulaq asmağa can atırdı.

O, mikroskopun okulyarından tükə baxdı, sonra düyməni basıb tükü fokusa gətirdi. Tük indi parıltılı qəhvəyi ankvil balığa oxşayırdı.

Divarın o biri üzündə kişi ilə qadının səsi daha bərkdən gəlir, radionun səsini batırırdı. Paul əsəbiləşib mikroskopun düyməsini burdu, obyektiv linzalar tük olan şüşənin üstünü örtüdü.

Qadın indi qışqırırdı.

Paul linzalara baxdı.

İndi də kişi qışqırırdı - dəhşətli, inanılmaz dərəcədə bərkdən.

Paul özünün yataq otağından linzanı silmək üçün əski götürdü və linzaların tozunu sildi. Sonra linzaları yerinə qoydu.

Qonşuluqda sakitlik idi - bircə radionun səsi gəlirdi.

Paul mikroskopa, zədələnmiş linzanın süd kimi zəif dumanına baxdı.

Divarın o biri üzündə dava yenidən başlayırdı. Səs daha bərk gəlir, dəli kimi qışqırırdılar.

Paul duzu mikroskopun altına qoydu.

Qadın yenə də qışqırdı - bərkdən, əsəbi, qəzəbli...

Paul mikroskopun düyməsini bərk burdu, duz döşəməyə töküldü. Paul da ayağa durdu, o da dəhşətlə qışqırmaq istədi. Qışqırıq səsi dayanmalıydı. Nə olursa-olsun, dayanmalıydı.

-Əgər belə bağıracaqsansa, radionun səsini qaldır,- kişi qışqırdı.

Paul qadın tufლისinin taqılıtısını eşitdi. Radionun səsi elə möhkəm gəldi ki, Paul elə bildi təbilin içinə düşüb.

-İndi isə,- radiodan səs gəldi.- Freddən Keytiyə, Bobdan Nensiyyə musiqi ərnağanı. Altı həftə Arturun həsrətini çəkən bir adamdan ona salamlar. Qoca Glen Miller qrupu sizin xahişinizi yerinə yetirir. Stardust! Unutmayın! Əgər kiməsə təbrikinizi yollamaq istəyirsinizsə, Milton 9-3-1000-ə zəng edin. Deyin ki, sizi Samla birləşdirsinlər!

Musiqinin səsi elə möhkəm gəlirdi ki, az qala, otaq silkələnirdi.

Qonşuluqdakı qapı şappıltıyla örtüldü. İndi isə kişi, ya da qadın qapını taqıltıyla döyməyə başladı.

Paul mikroskopuna baxdı. Ancaq həyəcandan heç nə görə bilmədi. Qorxudan tükləri biz-biz olmuşdu. O, artıq bir həqiqəti bilirdi: əgər divarın o biri üzündə dalaşan qadınla kişini dayandırmasa, onlar bir-birini öldürəcəkdilər.

Belə düşünüb o, yumruğunu divara çırpdı:

-Cənab Harqer! Bəsdir! Dayanın,- o, qışqırdı.- Xanım Harqer, bəsdir! Dayanın!

-Lavinadan Ollieyə,- aparıcı Samın səsi gəldi.- Son çərşənbəni həmişə xatırlayan Karldan Rutha musiqi töhfəsi! Bu gecəni tək keçirən Meridən Vilbura musiqi çəngi! Sauter-Finneqanın qrupu oxuyur: Sevgi, sən mənim ürəyimdə nə edirsən?

Qonşuluqdakı qapı açıldı, örtüldü, sonra musiqi bütün səsləri eşidilməz etdi.

Paul divara qısılib durdu, kömək edə bilmədiyindən əsirdi.

-Cənab Harqer! Xanım Harqer! Bəsdir! Dayanın!

-Telefon nömrəmizi sizə bir daha xatırladıram,- aparıcı Sam deyirdi.- Milton-9-3-1000.

Karıxmış Paul telefona tərəf getdi, nömrəni yığdı:

-Buyurun,- operator dedi.

-Zəhmət olmasa, məni aparıcı Samla birləşdirərsiniz?

-Salam! - aparıcı Sam dedi.

Deyəsən, o, nəse yeyirdi, ağzı doluydu. Paul indi şirin, həzin musiqi səsini aydınca eşidirdi. Qonşuluqdan, radiodan eşidilən musiqinin orjinalını.

-Mən də kiməsə musiqi töhfəmi yollaya bilərəm?- Paul dedi.

-Niyə də yox? - Sam dedi.

-Mən cənab Lemuel K. Harqerin adından xanım Harqərə musiqi payı yollamaq istəyirəm.

-Mesajınız nədir?

-Mən səni sevirəm,- Paul dedi.- Gəl, qərar verib hər şeyi təzədən başlayaq! Divarın o üzündən qadının səsi elə cingiltiydi ki, hətta Sam da bunu eşitdi.

-Balaca, nə baş verib?- Sam dedi.- Valideynlərin dalaşır?

Paul qorxurdu ki, əgər aparıcı Sam bilsə ki, o, Harqerlərin qan qohumu deyil, dəstəyi asar.

-Bəli, cənab!- Paul dedi.

-Deməli, sən mesajınla onları barışdırmaq istəyirsən?

-Bəli, cənab!

Sam indi daha emosional idi.

-Ok, balaca oğlan! - O, xırıltılı səslə dedi.- Sevgiylə bağlı nə mesaj varsa, hamısını deyəcəm. Bəlkə, bir işə yarayar. Bir dəfə özünü gülləylə vurmaq istəyən oğlanı bu yolla xilas etmişəm.

-Siz bunu necə etdiniz? - təəccüblənmiş Paul soruşdu.

- O, mənə zəng edib dedi ki, bu dəqiqə gülləni başına çaxıb beynini göyə sovuracaq,- Sam dedi.- Mən isə Bluebird of Happiness musiqisini səsləndirdim. Oğlan tez dəstəyi asdı.

Paul dəstəyi yerinə qoydu. Radiodan çalınan musiqi dayandı. Həyəcandan Paulun tükləri biz-biz oldu. Həyatında ilk dəfə olaraq müasir kommunikasiya ona real göründü, o, çox qorxdu.

-Mənə qulaq asın, valideynlər! - Sam dedi.- Məncə, hərdən hər biriniz bir anlıq dayanıb fikirləşirsiniz ki, böyük Tanrının sizə hədiyyə verdiyi həyatı necə

yaşayırınsınız. İnanın mənə, bəlkə də bu sizə gülməli görünər, hətta mən də hərdənbir həyatımı boş-boş yaşadığımı düşünürəm. belə vaxtlarda sanki bir mələk mənə pıçıldayır: Sam, yaşamaqda davam et! Davam et!

-Əziz dinləyicilər! İndicə məndən bir kişiylə bir qadını barışdırmağı xahiş ediblər. Radonun möcüzəsi sayəsində! Yaxşısı budur, ailə həyatına oyuncaq kimi yanaşmayasınız! Evlilik bir kasa gilənar deyil! Enişli-yoxuşludur, bəzən cütlüklər bu yolda necə hərəkət etməyi, çətinlikdən necə çıxmağın yolunu bilmir.

Paul Samın danışiq qabiliyyətinə, sözləri düzgün işlətməsinə heyran olub təəccüblənmişdi. Divarın o biri üzündə yaşayanlar indi radionun səsini daha da ucaltmışdılar.

Sam sözlərinin təsirini bilmək üçün fasilə verəndə divarın o biri üzündə də sakitlik çökdü. Deyəsən, radio adlı möcüzə öz təsirini göstərmişdi.

-Mənim kimi aparıcı işləyən adam həm filosof, həm psixiatr, həm mühəndis olmalıdır! Sizin kimi düləyicilərlə neçə illər ünsiyyətdə olmağımın sayəsində öyrənmişəm ki, əgər ərlə arvad qürurlarını, eqolarını uda bilsələr, heç bir boşanma da olmaz!

Divarın o biri üzündən səs eşidildi. Arvadla kişi nəse deyirdilər. Paul sevinirdi ki, Samla birlikdə o da kimisə barışdırmaqda rol oynayıb.

-Əziz dinləyicilər!- Sam dedi.- Sevgi və evlilik haqqında deyəcəyim elə bunlar idi! Hər kəs yuxarıda dediyimə əməl etsə, kifayətdir! İndi isə cənab Harqerdən xanım Lemuel K. Harqərə musiqi töhfəsi! Səni sevirəm! Gəl təzədən qərar verib hər şeyi təzədən başlayaq! Buyurun, dinləyin, Eartha Kittin mahnısı - Somebody Bad Stole the Wedding Bell.

Divarın o biri üzündən radionun səsi kəsildi.

Hər tərəf sükuta qərğ oldu.

Paulun bütün varlığını həyəcan bürüdü. O, uşaq olduğunu unutdu, divarın o üzündən "mükafatını" eşitmək istədi.

Divarın o biri üzündə kişi, ya da qadın hərəkət etdi.

-Deməli, belə, - qadın dedi.

-Şarlotta,- kişi həyəcanla dedi.- Əzizim, and içirəm...

-Mən səni sevirəm, - qadın istehzayla dedi.- Gəl, təzədən qərar verib hər şeyə təzədən başlayaq.

-Əzizim, - kişi ümitsiz halda dedi.- Bu, başqa Lemuel K. Harqerdir. Dəqiq bilirəm ki, belədir!

-Sən istəyirsən arvadın geri qayıtsın? - qadın dedi! - Yaxşı! Mən onun yolunu kəsmirəm! Gəlib sənə, qiymətli cəvahiratına sahib ola bilər!

-Ola bilər ki, radiostansiyaya o zəng edib! - kişi dedi.

-O, gəlib sənə sahib ola bilər! Sənə, ikiüzlü, əyyaş Loçınvar! (ballada qəhrəmanı). Amma o, sənə sahib olanda sən heç də...

-Şarlotta, tapançanı kənara qoy! - kişi dedi.- Elə hərəkət etmə ki, sonra peşman olasan!

-Köhnə qurd, bu, məndən asılı deyil,- qadın dedi.

Üç dəfə atəş səsi eşidildi.

Paul qapını açıb bloka çıxanda Harqerin mənzilindən çıxan qadınla toqquşdu.

O, hündür, sarışın qadın idi, yupyumşaq...

Onlar toqquşanda hər ikisi eyni vaxtda qışqırdı. Qadın qaçmaq istəyən Paulu qamarladı.

-Konfet istəyirsən?- qadın vəhşi kimi qışqırdı.- Velosiped?

-Yox, minnətdaram,- Paul da bərkdən dedi.- İndi yox.

-Sən heç nə görməmişən, heç nə eşitməmişən! - qadın dedi.- Heç bilirsən xəbərçilərin başına nə oyun açırlar?

-Hə! - Paul qışqırdı.

Qadın pul kisəsini eşələməyə başladı, ətirli üz mulçası, saç maşası və pul çıxardı.

-Götür,- o, tənənfəs halda dedi.- Götür, bunları sənə verirəm! Əgər ağzından bir söz qaçırmasan, yenə verəcəm!

Belə deyib qadın əlindəkiləri Paulun şalvarının cibinə dürtdü.

Bir an gözlərini zilləyib Paula baxdı, sonra güllə kimi küçəyə şığıdı.

Paul qapını açıb mənzilə girdi, çarpayısına tullandı, yataq örtüyünü başına çəkdi. Çarpayının isti, qaranlıq küncündə o, ağlamağa başladı. Çünki Samla birlikdə bir kişinin ölümünə baskar olmuşdular.

* * *

Az sonra polis gəldi, əlindəki dəyənəklə hər iki mənzilin qapısını yavaşca döydü.

Həyəcandan quruyub qalmış Paul çarpayısından düşüb qapını açdı. Elə o, qapını açanda qonşu qapı da açıldı, yorğun, amma sağ-salamat olan cənab Harqer də qapını açdı.

-Bəli, cənab, - Harqer dedi.

O, balacaboy, keçəl, nazik bıçlı bir kişi idi.

-Nə lazımdır?

-Qonşular güllə səsi eşidiblər,- polis dedi.

-Doğrudan? - Harqer nəzakətlə dedi və barmağının ucuyla nazik bıçını dartdı.- Çox qəribədir, mən heç nə eşitməmişəm.

Sonra o, Paulun üzünə baxdı.

-Balaca kişi, sən yenə də atanın tapançasıyla oynamısan?

-Ah, yox cənab! - Paul dəhşətə gəldi.

-Valideynlərin hardadır? - polis Pauldan soruşdu.

-Kinoya gediblər,- Paul dedi.

-Sən evdə təksən?- polis soruşdu.

-Bəli, cənab, tək olmaq macərədir mənim üçün.

-Bayaq dediyim sözlərə görə üzr istəyirəm,- Harqer dedi.- Bu evdə bir səs olsaydı, mən də eşidərdim. Divarlar kağız kimi nazikdir. Amma mən heç bir səs eşitməmişəm.

Paul minnətdarlıqla Harqerə baxdı.

-Balaca oğlan, sən də atışma səsi eşitmədin? - polis Pauldan soruşdu.

Paul cavab verməzdən qabaq küçədən həyəcanlı səs gəldi. Kök, mehriban sifətli bir qadın taksidən düşüb var gücüylə qışqırdı:

-Lem! Əzizim, Lem!

O, əlindəki çamadanı ayaqlarına sürmə-sürmə (kalqotkasını cırmışdı) pilləkəni çıxdı, sonra çamadanı yerə atıb Harqerə sarı qaçdı, qollarını onun boynuna doladı.

-Əzizim, mesajın mənə çatdı, - o, dedi.- Aparıcı Samın dediyi kimi etdim. Mən qürurumu uddum, bax, budur, yanıdayam!

-Roza! Roza! Mənim balaca Rozam! - Harqer də onu qucaqladı.- Bir daha məni atıb getmə!

Onlar qol-boyun olub otağa girdilər.

-Bir bu mənzilə bax,- xanım Harqer qapını içəridən bağlayanda dedi.- Qadınlar olmasa, kişilər zibil içində itib-batarlar!

Paula elə gəldi ki, qadın evdəki tör-töküntüdən məmnun qaldı.

-Əminsən ki, sən heç bir güllə səsi eşitmədin? - polis Pauldan bir də soruşdu.

Paula elə gəldi ki, şalvarının cibindəki pul topası şişib qarpız boyda oldu.

-Bəli, cənab, əminəm, səs eşitmədim,- o, xırıltılı səslə dedi.

Polis çıxıb getdi.

Paul otağın qapısını örtüdü, yataq otağına girib özünü çarpayısına yıxdı.

* * *

Bu dəfə Paulun eşitdiyi səslər öz evlərindən, divarın bəri üzündən gəlirdi. Bu səslər ata-anasının səsiydi. Səslərində gümrahlıq hiss olunurdu. Anası məzəli mahnı oxuyur, atası isə paltarını soyunurdu.

-Didle-diddle- dumpling,

My son John went to bed with his stocking on,- anası oxuyurdu.

One shoe off, and one shoe on, - diddle -diddle-dumpling, my son John.

Paul gözlərini açdı.

-Salam, böyük oğlan! - atası dedi.- Sən pallı-paltarlı yatmısan!

-Mənim balaca macəraçımın kefi necədir?- anası dedi.

-Ok,- Paul yuxulu-yuxulu dedi. - Kino necə idi?

-Əzizim, bu kino uşaqlar üçün deyildi,- anası dedi.- Bununla belə, sən də xoşlayardın bu kinonu. Bu, balaca donuzlara kələk gələn aylar haqqında idi.

Atası Paulun şalvarını dartıb çıxardı, arvadına uzatdı. O da şalvarı götürüb çarpayının yanındakı stulun başına qoyub hamarladı, bu vaxt şalvarın şişmiş cibini gördü.

-Balaca oğlanların cibləri,- o, sevincək dedi.- uşaqlıq möcüzələri ilə doludur. Şalvarın cibindəki nədir? Tilsilmənmiş qurbağa? Balaca su pərisinin sehirləyici cib bıçağı?

-O, balaca deyil, o, artıq böyük oğlandır,- Paulun atası dedi.- O, kiçik uşaq deyil ki, su pəriləri haqda fikirləşsin.

-Onun böyüməyinə tələsmə! Mən onu yatmış görəndə uşaqlıq illərinin necə də tez gəlib keçdiyini hiss etdim.

Sonra əlini şalvarın cibinə saldı, fikirli-fikirli ah çəkdi.

-Balaca oğlanlar ciblərinə nə gəldi dürtürlər.

O, şalvarın cibindəkiləri götürdü, onu Paulun burnu bərabərinə tutdu:

-Bunların nə olduğunu anana deyərsən?- O, şən halda dedi.

Dodaq boyasına bulaşmış təklik, beşlik, onluq, iyirmilik dollarlardan qəribə iy gəlirdi.

Paulun atası burnunu çəkdi, havanı iylədi.

-Bu nə iyidir?

Paulun anası gözlərini süzdürdü:

-Tabu¹.

1955

GƏZİNTİ

◆ Hekayə

Onlar qonşu idilər, elə uşaqlıq illərini bir yerdə keçirmişdilər. Evləri şəhərin kənarında, meşələrin, meyvə bağlarının, tarlaların yaxınlığında idi. Evlərindən baxanda korlar məktəbinin zəng qülləsi aydın görünürdü.

İndi onların iyirmi yaşı vardı, bir-birini təxminən bir il idi ki, görmürdülər. Həmişə mehriban olmuşdular, amma heç vaxt sevgidən danışmamışdılar.

Oğlanın adı Nyut, qızınkı Ketrin idi. Günorta Nyut Ketrinilin evinin qapısını döydü.

Qapıya Ketrin çıxdı. Onun əlində oxuduğu qalın, üz qabığı parlıtılı bir jurnal var idi. Jurnal başdan-başa gəlinlərə həsr edilmişdi.

-Nyut? - Ketrin onu qapının ağzında görüb təəccübləndi.

1. Tabu- etir adı

- Mənimlə gəzməyə gedə bilərsən?- Nyut dedi.
 Nyut utancaq idi, hətta Ketrinlə danışanda da utanırdı. O, utancaqlığını fikirli-fikirli danışmaqla ört-basdır edirdi.
- Gəzməyə?
 -Hə. Yarpaqların, körpülərin üstü ilə addım-addım irəliyə...
 - Sənin şəhərdə olmağından heç xəbərim yox idi.
 -Elə indicə gəlmişəm.
 -Görürəm, hələ də ordudasın.
 -Hələ yeddi ay da orduda qalacam,- Nyut dedi.
 Nyut Artilleriyada sınavi əsgər idi. Onun əsgər forması qırıq-qırıq, ayaqqabıları tozlu ydu. Üzünü tük basmışdı. Əlini uzatdı ki, Ketrinin əlindəki jurnalı götürsün.
- Ver, bu qəşəng kitaba baxım.
 Ketrin jurnalı ona verdi.
 -Mən ərə gedirəm, Nyut!
 -Bilirəm,- Nyut dedi.- Gəl gəzməyə gedək.
 -Mən çox məşğulam, Nyut! - Ketrin dedi.- Bir həftə sonra toyum olacaq.
 -Əgər biz bir yerdə gəzməyə getsək, sən qönçə kimi açılacaqsan, - yanaqları al qırmızı gəlin olacaqsan.
 Nyut jurnalın vərəqlərini çevirdi.
 -Bax, bu gəlin, bu gəlin, o gəlin kimi yanaqları qırmızı gəlin,- belə deyib o, jurnalda gəlin şəkillərini göstərdi.
 Ketrin al yanaqlı gəlinlər haqda fikirləşib qızardı.
 - Bu da mənim Henri Stevart Çasensə hədiyyəm olacaq. Səni gəzməyə aparmaqla mən ona al yanaqlı gəlin hədiyyə edəcəm.
 -Sən hətta onun adını da bilirsən?- Ketrin dedi.
 -Anam yazdı,- Nyut dedi.- Pitsburqdandır, eləmi?
 -Hə, o, sənin də xoşuna gələr.
 -Bəlkə də...
 -Nyut, sən toya gələ bilərsən? Gələrsən? - Ketrin dedi.
 - İnanmıram...
 -Məzuniyyətin qurtaracaq o vaxta qədər?
 -Məzuniyyət?- Nyut dedi.
 İndi o, gümüş ev əşyaları olan səhifəyə baxırdı.
 -Mən məzuniyyətdə deyiləm.
 -Doğrudan?
 -Mən xidmət yerimdən icazəsiz qaçmışam.
 -Yox, Nyut, ola bilməz.
 -Düz deyirəm,- hələ də gözləri jurnalda olan Nyut dedi.
 -Nə üçün, Nyut?
 -Hansı gümüş naxışlarını bəyəndiyini bilmək istəyirəm,- Nyut jurnalda gümüş əşya şəkillərini bir-bir göstərərək dedi:
 -Albemarle? Heather? Legend? Rambler Rose?
 Sonra o, başını qaldıraraq gülümsədi:
 -Mən sənə və ərinə gümüş qaşığı hədiyyə edəcəm.
 -Nyut! Nyut! Mənə düzünü de! Niyə qaçmısan xidmətdən?
 -Gəzməyə getmək istəyirəm.
 Ketrin həyəcanla əllərini bir-birinə sıxdı.
 -Ah, Nyut! Sən məni dolayırsan. Yalandan deyirsən qaçdığını...
 Nyut polis signalını yamsıladı. Qaşlarını qaldırdı.
 -Hardan qaçmısan?
 - Breqq Fortundan.
 -Şimali Karolinadan?

-Hə,- Nyut dedi.- Fayetvilenin yaxınlığında, Skarlet O Haranın məktəbə getdiyi yer.

-Bəs şəhərə necə gəlib çıxdın, Nyut?

Nyut baş barmağını yuxarı qaldırdı.

-İki günə, yol maşınları ilə, pulsuz.

-Anan bilir?

-Mən anamı görməyə gəlməmişəm.

-Bəs kimi görməyə gəlmisən?

-Səni.

-Məni? Niyə?

-Çünki səni sevirəm,- Nyut dedi.- Hə, de görüm, indi gəzməyə gedə bilərik? Yarpaqların, körpülərin üstü ilə addım-addım irəliyə...

* * *

İndi onlar meşədəydilər, qəhvəyi yarpaqların üstü ilə addımlayırdılar.

Ketrin həm hirsli idi, həm də həyəcədən əsirdi, az qala, ağlayacaqdı.

-Nyut, bu, dəlilikdir.

-Niyə?

-Sən məni sevdiyini elə axmaq vaxtda dedin ki. Sən əvvəllər belə danışmazdın, - Ketrin belə deyib dayandı.

-Gəl, dayanma, gəl, gəzək.

-Yox,- Ketrin dedi.- Bundan uzağa gedən deyiləm. Səninlə bura gəlməli deyildim.

-Ancaq gəldin,- Nyut dedi.

-Səni evdən uzaqlaşdırmaq üçün,- Ketrin dedi. - Əgər kimsə sənin sözlərini eşitsəydi....Həm də toydan bir həftə əvvəl...

-Nə fikirləşəcəklər? - Nyut soruşdu.

-Sənə dəli deyəcəklər.

-Nəyə görə?- Nyut dedi.

Ketrin dərinədən nəfəs aldı:

-Əvvəla deyim ki, sənin bu axmaq hərəkətini özümə şərəf bilirəm. İnana bilmirəm ki, sən xidməti yerindən qaçmısan. Ancaq, bəlkə də, bir az inanıram. İnana bilmirəm ki, sən həqiqətən də məni sevirsen, ancaq, bəlkə də, sevirsen. Ancaq...

-Sevirəm,- Nyut dedi.

-Yaxşı, mən bunu özümə şərəf bilirəm,- Ketrin dedi.- Bir dost kimi səndən xoşum gəlir, Nyut! Çox xoşlayıram, Nyut! Amma, artıq çox gecdir.

Nyutdan aralı dayandı.

-Hətta sən heç vaxt məni öpməmişən də,- o dedi və üzünü əlləriylə tutdu. - Demək istəmirəm ki, bunu indi edəsən. Hər şey çox gözlənilməz oldu. Heç bilmirəm sənə necə cavab verim.

-Heç nə demə, bir az da gəzək, gözəl vaxt keçirək.

Onlar yenə də yanaşı addımlamağa başladılar.

-Fikirləşməyirdin ki, özümü sənin qolların arasına atacam?

-Bəlkə də.

-Səni məyus etdiyimə görə üzr istəyirəm,- Ketrin dedi.

-Mən məyus olmamışam,- Nyut dedi. - Mən bunu gözləməyirdim. Yanaşı addımlamaq çox yaxşıdır.

Ketrin yenə də dayandı.

-Heç bilirsən sonra nə baş verəcək?

-Yox,- Nyut dedi.

-Biz əl verib dost kimi ayrılacağıq. Gəzib qurtarandan sonra.

Nyut başını tərpətdi.

-Yaxşı,- o dedi. - Hərdən bir məni də xatırlayarsan. Səni necə sevdiyimi yadına salarsan.

Ketrin özündən asılı olmadan hönküdü.

Arxasını Nyuta çevirib meşədəki saysız -hesabsız ağaclara baxdı.
 -Bu nə deməkdir?- Nyut soruşdu.
 -Hirsimdən ağlayıram,- Ketrin əllərini bir-birinə sıxıb dedi.- Sənin haqqın yoxdur ki...
 -Mən bilmək istəyirdim ki, sən də məni sevirsen, ya yox, - Nyut dedi.
 -Əgər səni sevsəydim,- Ketrin dedi.- Mən bunu sənə hiss etdirərdim.
 -Düz deyirsən?
 -Hə,- Ketrin üzünü ona tutdu. Üzü qıpqırmızı qızarmışdı.- Sevsəydim, sən bunu bilərdin.
 -Necə?- Nyut soruşdu.
 -Sən bunu görərdin,- dedi.- Qadınlar sevgilərini gizlətməkdə heç də mahir deyillər.
 Nyut indi Ketrinin üzünə daha yaxından baxdı.
 Ketrin anladı ki, dedikləri düzdür, qadınlar sevgilərini gizlədə bilmir.
 Nyut indi onun üzündə sevgi görürdü. O, nə etməliydisə, onu da etdi.
 Ketrini öpdü.
 -Sənin yerin cəhənnəmdir,- Nyut öpüb qurtaranda Ketrin dedi.
 -Mənim yerim? - Nyut dedi.
 -Gərək məni öpməyəydin.
 -Xoşuna gəlmədi?
 -Sən nə gözləyirdin? Vəhşi, ehtiras?
 -Mən sənə yenə də deyirəm. Mən heç vaxt sonra nə baş verəcəyini bilmirəm.
 -Gəl vidalaşaq,- Ketrin dedi.
 Nyut qaşqabağını tökdü.
 -Yaxşı,- dedi.
 Ketrin yenə də danışdı:
 -Öpüşdüyümüze görə peşman deyiləm. Şirin idi. Yaxşı ki, öpüşdük, bir-birimizə daha yaxın olduq. Mən səni həmişə xatırlayacam, Nyut! Yaxşı yol!
 -Sənə də,- Nyut dedi. - Otuz gün...
 -Nə?
 -Otuz gün həbsxanada,- bir öpüş mənə belə başa gələcək.
 -Mən... Mən üzr istəyirəm... Ancaq istəməzdim ki, sən xidmət yerindən qaçasan.
 -Bilirəm.
 -Belə axmaq hərəkətinə görə heç bir mükafata layıq deyilsən,- Ketrin dedi.
 -Qəhrəman olmaq çox yaxşı olardı,- Nyut dedi.- Henri Steven Çasens qəhrəmandır?
 -Ola bilərdi, əgər imkan olsaydı,- Ketrin dedi, yenidən gəzməyə davam etdiklərinə görə narazılıq etdi. "Əlvida" dediklərini unutmuşdular.
 -Sən onu doğrudan sevirsen? - Nyut soruşdu.
 -Əlbəttə, onu sevirəm,- Ketrin dedi.- Sevməsəydim, ona ərə getməzdim.
 -Onun nəyi yaxşıdır?
 Ketrin yenə də dayandı.
 Henrinin yaxşı cəhətləri var. Hə, həm də çox, çox pis xasiyyətləri də var. Ancaq bunun sənə dəxli yoxdur. Mən Henrini sevirəm, onun xasiyyətləri barədə sənənlə mübahisə etmək istəmirəm.
 Nyut onu yenə də öpdü. Sonra Nyut onu bir də öpdü. Çünki qız özü bunu istəyirdi.

* * *

İndi onlar böyük bir meyvə bağındaydılar.

-Nyut, necə oldu ki, biz evdən belə uzaqlaşdıq?- Ketrin dedi.
 - Yarpaqların, körpülərin üstü ilə addım- addım irəliləyə,- Nyut dedi.
 -Addımlarımızın sayı artır,- Ketrin dedi.
 Yaxınlıqdakı korlar məktəbindən zəng səsi gəldi.
 -Mən indi evə qayıtmalıyam.

- “Hələlik” deyib get,- Nyut dedi.
 -Hər dəfə “hələlik” deyəndə, sən məni öpürsən.
 Nyut alma ağacının altındakı otluqda oturdu.
 -Sən də otur,- dedi.
 -Yox,- Ketrin dedi.
 -Sənə toxunmayacam.
 -Sənə inanmıram,- Ketrin dedi.

Ketrin Nyut oturan ağacdən iyirmi fut aralıdakı alma ağacının altında oturdu.
 Gözlərini yumdu.

- Henri Steven Çasesi göz önünə gətir.
 -Nə?
 -Gələcək ərin Henrini xəyalına gətir.
 -Yaxşı,- Ketrin dedi, - indi onu fikirləşəyəm.
 O, gözlərini daha bərk yumdu, gələcək ərini xəyalına gətirdi.
 Nyut əsnədi.

Ağacların üstündə arılar vızıldayırdı. Ketrin də, demək olar ki, yuxuladı. O, gözlərini açanda gördü ki, Nyut doğrudan da yuxuya gedib.

Nyut yavaşca xoruldayırdı.

Ketrin gözlədi. Nyut bir saat da yatdı. O, yuxuda olanda Ketrin ürəyinin bütün gücüylə ona heyran oldu.

Alma ağaclarının kölgələri üzə şərçə uzanırdı.

Hardasa uzaqda maşın səsi gəldi, mator işə düşür, dayanır, sonra yenə işə düşürdü. Nəhayət, mator səsi kəsildi.

Ketrin o biri ağacın altından durdu, gəlib Nyutun yanında diz çökdü.

-Nyut?

-Hm.

-Gecdir, gedək.

Nyut gözlərini açdı.

-Salam, Ketrin.

-Salam, Nyut!

-Mən səni sevirəm.

-Bunu bilirəm,- Ketrin dedi.

-Çox gecdir,- Nyut dedi.

-Çox gecdir,- Ketrin dedi.

Nyut ayağa qalxdı, zarırmış kimi gərnəşdi.

-Çox yaxşı gəzinti idi,- dedi.

-Mən də belə fikirləşirəm,- Ketrin dedi.

-Burda ayrılmaq?- Nyut dedi.

-Sən hara gedəcəksən?

-Şəhərə, gedib həbsxanaya girim.

-Yaxşı yol!

-Sənə də,- Nyut dedi.- Mənimlə evlən, Ketrin!

-Yox,- o dedi.

Nyut gülümsədi, bir müddət gözlərini qızın əllərinə dikdi, sonra cəld dönüb getdi.

Nyut ağacların kölgəsində getdikcə balacalaşana qədər Ketrin onun arxasınca baxdı.

Nyut dayandı və geri dönüb onu çağırırdı.

-Ketrin!

Ketrin ona tərəf qaçdı, qollarını onun boynuna doladı.

Danışa bilmirdi.

1960

İngiliscədən tərcümə edən
Sevil GÜLTƏN

◆ P o e z i y a

Adilə NƏZƏR

VAXTIDI

Bahar dilə, a binəva,
Gülünün solan vaxtıdı.
Bu gün ayın on dördüdü,
Aydın tam dolan vaxtıdı.

Bəxtəvər, dərdin təzə-tər,
Gəl, bir dərd də sinəmdən dər.
Ağzın bağla, gözün göstər,
Könlümün alan vaxtıdı.

Bu dünyanın gözü nəmli,
Əzəl dəmli, son matəmli...
Hər səyyah bir cür ələmli,
Yolların dalan vaxtıdı.

Göydə balıqlar süzəcək,
Dənizdə quşlar üzəcək.
Yer də göylə üzləşəcək,
Olacaq olan vaxtıdı.

Adilə, çək hıçqırığı,
Küskünlüyü, qırıqlığı.
Düşüb doğrunun qıtlığı,
Dünyanın yalan vaxtıdı.

***

Kamançı, bir şeir çal,
bir şeir çək, rəssam.
Bir azadlıq laylası ağla,
şəhid anası,-
üşümək istəyirəm...

OLMAYA

Ölüm yaman dərdi demə,
Dərd belə asan olmaya.
Dərd odur ki ağlayasan
Səsini kəsən olmaya.

Getməyəsen, yolun ola,
Qucmayasan, qolun ola,
Bal dodağın, dilin ola,
Bir quru busən olmaya.

Demə, hansı yolasanki?
Dərd qarışıb yola sanki.
Vay, o günə qalasan ki,
Ərk edən, kəsən olmaya.

Ha əlləş, dur yaşla, sinlə
Ha qəlbinin səsin dinlə.
Üşüdə səntək, səninlə
Üşüyən, əsən olmaya.

Zaman keçə, güman yetə,
Qəfil gecə Günəş bitə, -
Bir sevgi ki,-eşqdən ötə...
Deməsən, desən olmaya.

Gündüzlərin ola gecə,
Yol yorasan dalan, küçə.
Güzgüdən neçə sən keçə,
Heç biri o sən olmaya.

SƏNİN PƏNCƏRƏNDƏ MƏNİM ÜMİDİM

Nə köks ötürürəm, nə ah çəkirəm,
Sönür adımıza yandırdığım şam.
Sənin pəncərəndə mənim ümidim
Edam kürsüsünə çıxır hər axşam.

Bilmirəm nə işdi, daşdan fərqi yox,
Qaynar gözlərinin qışdan fərqi yox,

Qəlbimin bir bala quşdan fərqi yox,
Əcəl təri tökür hər nəfəsində.

Solur üzumdəki o tər baxışlar,
Tanrı surətini verməyib demək.
Görünür, payızda yağan yağışlar
Yeddi rəng olmayır yaz yağıştək.

Yarpağı tökülən ağacın dərdi
Payızın eyninə deyildir, paşam.
Eh, sənə nə var ki, mənim ümidim
Edam kürsüsünə çıxır hər axşam.

"HƏQİQƏTNAMƏ"

Tək yarandı hər bəndə,
Könlündə alov yandı.
Düşdü bir ayrı bəndə
Daha da alovlandı...
Hər kəs sevgi istədi, -
Hər kəs zülüm istədi.
Hər kəs Haqdan könüllü
Özü ölüm istədi...
Heç kimin xoşbəxtliyi
Öz əlində olmadı.
Heç kim özü özünün
Boşlüğün doldurmadı...
Zaman onu ağlatdı,
Dövrən onu güldürdü.
Bu dünyada hərəni
Öz sevdiyi öldürdü...

PƏNCƏRƏM QAPALI...

Pəncərəm qapalı, qapım kilidli,
Dumanım bürüyüb odamı yenə.
Başımın üstünü qara buludlu
Bir gecə alıbdı, yağa qəlbimə.

Əl uzadası əl, can qoyası can,
Könül oxşayası göz tapammadım.
Əynimə atəşdən, alovdan, oddan,
Köynək geydirdilər, söz tapammadım.

Qovdum başımdakı ildırımları,
Unutdum özümü, çıxdım yadımdan.
Küləklər süpürdü qaldırımları,
Heç bir iz qalmadı son addımımdan.

Bu gözsüz-qulaqsız, əlsiz-ayaqsız
Zamandan olmadım heç vaxt ümidli.
Artıq uçurumun kənarındayam,
Pəncərəm qapalı, qapım kilidli...

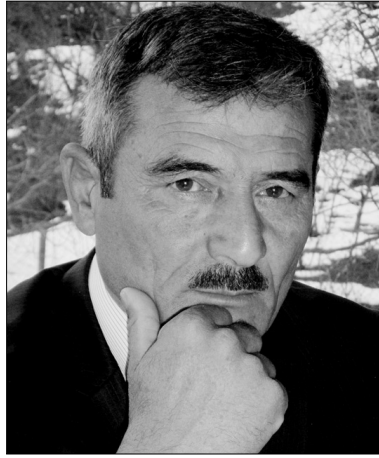
ŞEİR ZAMANINDAYAM

Yamanca kövrəlmişəm....
Xatirəmdə yaşayan
həmin yerə gəlmişəm.
Hər qarışda, hər izdə
nələr, nələr görmüşəm.
Gördüyüm hər şey ilə
barışıq anındayam,
acı ilə şirinin
qarışıq anındayam,
deyəsen, yenə, yenə
şeir zamanındayam...

Tanrım xeyrə calasın,
çəkirəm eşq bəlasın.
Elə dərdin əlasın
çəkməkçün yanındayam...
deyəsen, yenə, yenə
şeir zamanındayam...
Yandım, üsyan etmədim,
oddan uzaq getmədim,
vardım, sona yetmədim -
ulduz gördüm, Ay gördüm,
gördüm, sübh danındayam,
deyəsen, yenə, yenə
şeir zamanındayam...

Bu nə talandı canda,
odur baxsam hər yanda,
axı, bu boş cahanda
sevgidən başqa nə var?...
İndi ruhum kimdəsə,
mən onun canındayam,
deyəsen, yenə, yenə
şeir zamanındayam...

Qadiməli ƏHMƏD

BİR AZ DARIXMAQ QALIB

Bu məktub son ümiddi,
Oxu, gözlərim, oxu.
Ötənlər bir yuxudu,
Yuxu, gözlərim, yuxu.

Sındırma etibarı...
Bəlkə də, illər keçib...
Bəlkə, baxışlarında
Yollar geri qayıtmaz...

Bir az vaxt qazanmısan,
Bir az "bəxt" qazanmısan,
Bir az darıxmaq qalib
Hər gecə otağında...

YOL GEDİRƏM

Yaşıl eynək taxdım kor taleyimə,
Qara gözlərimə düşmədi dünya.
Yandı cadar-cadar baxışlarımda,
Susuz səhra kimi kişnədi dünya.

Gördüm ki, ayrılıq ömür yolunda
Nə gün hesabdadı, nə bir yazıdı.
Ümid uydurulan vaxt saatında
Zamanın yalançı bir avazıdı.

Söndüm batan ayla, sönən günəşlə,
Yandım içimdəki odla, atəşlə
Taleyin qaranlıq küçələrində

Hələ yol gedirəm yersiz, səmasız,
Yolçuyam həsrətin gecələrində...

GEDƏRİK

Əllərim göy səmtə bir cüt duadı,
Ağzından su yağır səs əvəzinə.
Sən məndən bir addım öndəsən, zaman,
Götür bu lenti də kəs əvəzimə.

Havaya səpdiyim arzuları da
Bir ovuc dən bilib, evdidi quşlar.
Qar düşdü qəfildən vaxtsız-vədəsiz,
Saçımdan ömrümə başlandı qışlar.

Varmı öz eşqindən doyub, ölən kəs..?
Gün kimi, Ay kimi ötüb gedirik.
Dünya bir ağacdı, budaqlarından
Yarpaqtək sürüşüb, itib gedirik...

ÖMÜR KEÇİB GEDƏCƏK

Sən də, yəqin,
böyüyəcəksən günün birində,
Ayağının altını görməyəcək gözlərin.
Bu korluğu
heç nə sağalda bilməz,
Nə zaman,
nə məkan,
nə göy,
nə torpaq.
Sənin də əllərin əl tutmayacaq
insana,
ağaca,
quşa heç vədə.
Beləcə,
ömür keçib gedəcək
vaxtın qanadlarında...

* * *

GECƏNİ BULANDIRAN

Yenə özündən razı
bir köpək
hürür gecənin ovqatına.
Küçədədir hələ də,
təkrarlayır özünü.
Və bir iyrenc səs qarışır
gecənin nəfəsinə,

divar saatımın çıqqıltılarına.
 Yeknəsəq bir uğultu
 dəlir qulaqlarımı...
 Göy sukut içindədi,
 Təkcə köpək səsi
 gecəni bulandıran...
 Hər gecə
 Beləcə hürür
 Yiyəsi ölmüş köpək...

YAD QUCAĞIDI

Görə bilmədiyimiz
 yaxınlıq qədərdi ümid...
 bir ümid qədərdi gözləmək,
 baxışlardakı məsafədi
 arzular.
 Yollar hərəkət,
 gözlər sükut vadisidi...
 ...ömür elə bil ki, yad qucağıdı.
 İllərsə,
 zamanın bizdən
 xəbərsiz
 bir hesab sormadan alacağıdı...

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ!

2017-ci İL ÜÇÜN

“AZƏRBAYCAN”

jurnalına abunə yazılışı davam edir.

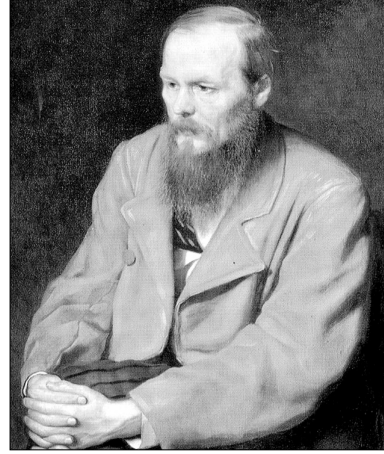
“AZƏRBAYCAN”

jurnalının bir nüsxəsinin qiyməti 1 manat 50 qəpik,

illik abunə qiyməti 18 manatdır.

İNDEKS: 76300

AĞRINI İNCƏSƏNƏTƏ ÇEVİRƏN DAHI

Fyodor Dostoyevskinin həyat və yaradıcılığını bir-birindən ayırmaq mümkün deyil, çünki ədəbiyyat onun həyatı, işi və taleyi idi. Bütün əsərlərində o, özünün - özünə gizli qalan sirlərini çözürdü. Yazdıqları onun yaşantıları, tövbəsi, etirafları idi...

Dostoyevskinin babası keşiş idi. Atası Mixail Andreyeviç hələ 15 yaşı olanda evdən qaçıb Moskva Tibb Akademiyasına daxil olmuşdu. 1821-ci ildə Vətən müharibəsi illərində Mariyanskaya xəstəxanasında baş həkim işləyən bu adam ağır xasiyyətli, qaraqabaq, tündməcaz idi. Bununla belə, həlim və xəstəhal arvadı Mariya Fyodorovna ona pərəstiş edirdi.

Onların yazışmaları duyğu yüklüydü. Mixail Andreyeviç məktubunda arvadına yazırdı: "Unutma məni, qəribi, kimsəsizi...". Qadın cavabında yazırdı: "Mənim əzizim, axı, niyə belə kədərlisən, nisgillisən? Sənə əzab verən nədir? Səni bu halda təsəvvür etmək ürəyimi ağrıdır. Mənim qıbləgahım, yalvarıram sənə, mənim üçün - mənim sevgim üçün qoru özünü...". Mixail Andreyeviç isə, sentimental etiraflardan məişət qayğılarına keçir və kasıbçılıqdan şikayətlənirdi: "Təəssüf ki, çox pis vəziyyətdəyəm, sənə ad günün üçün hədiyyə göndərə bilməyəcəyəm. Bilsən, ürəyim necə sızıldayır...". Əslində, Mixail Andreyeviç heç də yoxsul deyildi. Onun xüsusi mənzili, yeddi nökrəri, dörd atı, 100 manat maaş aldığı iş yeri var idi. Üstəlik, 1831-ci ildə Tula quberniyasında iki kəndi əhatə edən möhtəşəm bir malikanə almışdı.

Fyodor Mixayloviç Dostoyevski 1821-ci il oktyabrın 30-da anadan olmuşdu. Yazıçının həyat yoldaşı Anna Qriqoryevna xatirələrində yazır ki, uşaqlıq illərini həvəslə xatırlayan Dostoyevski xüsusilə anasından məhəbbətlə bəhs edirdi. Amma həyatındakı bəzi detallar yazıçının uşaqlıq illərinin heç də qayğısız keçmədiyindən soraq verir. Belə ki, atası ilə münasibətləri yaxşı deyildi, bəlkə də, bu səbəbdən qapalı və bədbin böyümüşdü. Əslində, təkə o deyil, uşaqların hamısı atadan qorxub-çekinirdi. Bir faktı deyək ki, oğullarına latın dilini öyrədən atanın saatlarla davam edən məşğələlərində nəinki oturmaq, masaya dirsəklənmək belə yasaq idi.

Fyodorun mühəndislik peşə məktəbindən atasına yazdığı məktublar mənəvi dəyərlər haqqında mülahizələrlə başlayır və, bir qayda olaraq, pulsuzluqdan şikayətlərlə bitirdi. Qocanı kövrəltmək üçün onun ürəyinin sarı siminə toxunurdu: "Hərbi təhsil müəssisəsinin hər bir tələbəsinin düşərgə həyatı üçün ən azı 40 rubl lazımdır. Mən bu hesaba çay və şəkər kimi ehtiyacları daxil

etmirəm. Halbuki, bunlar çox zəruridir. Məsələn, tutaq ki, siz kətan çadırdə yaşayırsız, içəri dolan yağış sizi tamamilə isladıb. Belə havada çay içməseniz, soyuqlaya bilərsiz. (Keçən il bu, mənim başıma gəlmişdi) Bununla belə, mən sizin maddi vəziyyətinizi nəzərə alaraq, çay içməkdən imtina edəcəyəm. Sizdən sadəcə bir ricam var: uzunboğaz çəkmə üçün mənə 16 rubl göndərməyinizi xahiş edirəm.”

1833-cü ildə Dostoyevski qardaşları Suşar pansionuna daxil olurlar, oranın sahibi arvadı ilə fransız dilini tədris edən kobud bir fransız idi. (Bu müəssisəni yazıçı “Yeniyyət” əsərində təsvir edib). Bir ildən sonra qardaşlar Moskvanın ən yaxşı professorlarının dərslər verdiyi patriarxal dini pansiona keçirlər. Yaşlılarıyla yola getməyən Fyodorun, demək olar ki, dostu yox idi.

1837-ci ildə yazıçının anası vərəmdən dünyasını dəyişir. Arvadının ölümündən sonra yenidən qəddar və zalım adama çevrilən Mixail Andreyeviç istefaya çıxır və öz kəndində yerləşir. O, əyyaşlıq edir, kəndlilərə divan tuturdu. Ağanın qəddarlığından tənqə gələn kəndlilər 1839-cu ildə onu qətlə yetirirlər. Amma maraqlıdır ki, Dostoyevskinin məktublarında atasının faciəli ölümü haqqında birçə cümlə də yoxdur. Yazıçının dostu baron Vrangel yazırdı ki, o, bu haqda danışmağı sevmirdi və bizdən də heç nə soruşmamağı xahiş edirdi. Doktor Yanovski də qeyd edirdi ki, Fyodor Dostoyevskinin epilepsiyadan əziyyət çəkməsinə səbəb uşaq vaxtı aldığı psixoloji travma idi. Görünür, o, yazıçının atasının faciəli ölümünü nəzərdə tuturdu.

Amma Dostoyevskini sarsıdan təkçə qocanın faciəli ölümü deyildi. Hadisədən az əvvəl o, atasını xəsislikdə və laqeydlikdə təqsirləndirmişdi, indi isə onun ölümündə özünü günahkar sayırdı. Atalar və oğullar problemi, cinayət və cəza, günah və məsuliyyət - bütün bunlar onu həyatının astantasında yaxalamışdı. Fiziki və mənəvi ağırlardan yalnız ömrünün sonlarında qurtula bilmişdi - “Karamazov qardaşları”nı yazaraq ağırını incəsənətə çevirmişdi.

Demək olmazdı ki, Fyodor Pavloviç Karamazov - tam olaraq Mixail Andreyeviçin portreti idi. Sadəcə, Dostoyevski həyatın materiallarından bol-bol yararlanmışdı. Amma ata Karamazov obrazında, şübhəsiz, Dostoyevskinin atasının cizgiləri vardı. Yazıçının qızı Lyubov Fyodorovna xatirələrində yazırdı ki, yəqin, Dostoyevski qoca Karamazovu təsvir edəndə atasını düşünmüşdü.

Peterburq həyatı

Ədəbiyyat Dostoyevski üçün həyatın cövhəri idi. Amma təhsil aldığı dövrdə ədəbiyyat haqqında mümkün qədər az düşünmək, bütün diqqəti elmi biliklərə və xüsusilə, riyaziyyata yönəltmək lazım gəlirdi.

Peterburqda o, gənc məmur İvan Nikolayeviçlə tanış olur. İvanın qəribə şairliyi də vardı. O, mistik şeirlər yazır, ilahi sevgidən əziyyət çəkir, axirətdən şövqlə söhbət açır, şirin-şirin intihar haqqında düşünürdü. Dostoyevski hər şeyə dostunun gözüylə baxır, onun duyğularını yaşayırdı. Bu dövrdə yaradıcılıq haqqında fikirlər artıq onu da məşğul etməyə başlayır: “Mənim həyatım artıq əvvəlki coşğun ehtiraşlara tabe deyil, orda hüzar və sakitlik hökm sürür. Həyatı və insanı öyrənmək lazımdır, bu isə məndə yaxşı alınır.”

40-cı illərdə ilk pyeslərini yazır. Amma onun əsərlərində “Mariya Simonova” pyesini yazmış Şidlovskinin təsiri duyulurdu. Yəqin, ona görə də bu pyeslər tezliklə unudulur və yazıçı bir daha bu janra qayıtmır.

1843-cü ilin yazında Dostoyevski son imtahanlarını verir, yayda Revelə, qardaşı Mixailin yanına gedir, onun yeni dünyaya gəlmiş oğlunu xaç suyuna çəkir. Peterburqa qayıdan Dostoyevski mühəndislik departamentində işləməyə başlayır. Amma ürəyi yalnız ədəbiyyat üçün döyünürdü. “Poeziyanı böyük ehtiraşla sevsə də, yalnız proza yazırdı. Çünki formaların üzərində işləməyə

səbri çatmırdı",- deyə onunla bir mənzildə yaşamış dostu Rizenkamfı xatırlayırdı. Amma məişət nizamsızlığı onun ədəbiyyatla məşğul olmasına əngəl olurdu. Məsələn, o, bir gün bahalı restoranda nahar edir, o biri gün aclıqdan əziyyət çəkirdi. Ya da Moskvadakı himayəardan gələn pulları bir neçə saatın içində bilyard oyununda uduzub pulsuz-parasız qalırdı... Qardaşına yazdığı məktublar gileylə dolu idi: "Mühəndislik məni təngə gətirib". Və yaxud belə bir məktub: "İşimdən kartofdan bezən kimi bezmişəm".

Nəhayət, 1844-cü ilin oktyabrında mühəndislikdən istefaya çıxan Dostoyevski qardaşına məktubunda yazır: "Məndən nigaran qalma. Bir tikə çörək hər yerdə tapa bilərəm. Bir azdan dəli kimi işləməyə başlayacağam. İndi mən azadam". O, adi bir mühəndisdən peşəkar ədəbiyyatçıya çevrilirdi... "Yevgeniya Qrande" əsərinin tərcüməsi ona öz yolunu tapmağa kömək edir. Balzak povestinin təsiri altında özünün "Bədbəxt insanlar" əsərini yazır. "Mən romanı hələ noyabr ayında bitirmişəm, amma dekabrda onu yenidən düzəltmək qərarına gəldim. Üzərində işlədim və üzünü köçürdüm. Fevralda yenidən cilalamağa başladım. Yalnız mart ayında mən əsərin tam hazır olduğunu hiss etdim." O, mükəmməlliyə can atırdı və əsərlərinin üzərində dəfələrlə işləyən Puşkin, Qoqol, Rafael və Berneni nümunə göstərirdi.

*Əgər sən məqsədinə doğru
yönlənmişsən, addımbaşı sənə
hürən yol itlərinə dəş atmaqçün
dayansan, məqsədinə heç zaman
gedib çatmazsan.*

Dolaşq işlər, səfalet qoxusu, xəstəliklər... Dostoyevskinin yeganə ümidi bu romana idi. "Əgər bu da alınmasa, özümü asacağam", - deyirdi. Amma roman ona gözlədiyindən də artıq uğur və şöhrət gətirir.

Əvvəlcə "Bədbəxt insanlar"ı ədəbiyyatşünas Qriqoryeviçə oxudur, sonra onun təkidiylə əsəri şair Nekrasova aparır. Nekrasov və Qriqoryeviç gözlərini ayırmadan romanı oxuyurlar və gecə saat 4-də Dostoyevskinin evinə gedib böyük heyranlıqla, az qala ağlayaraq, onu bağrılarına basırlar. Onları yola saldıqdan sonra həyəcanlanmış yazıçı uzun müddət yuxuya gedə bilmir... Bu, onun həyatında baş verən ən sehrli anlardan biri idi. Hətta sonralar, katorqada mənəvi ağırlardan əzab çəkəndə həmin anları xatırlayaraq ovunacaqdı...

Dostoyevskinin həyatında ağ və qara zolaqlar bir-birini əvəz edir. Hansısa anda yazıçı sanki dəhşətli sonunu görür, özünə ölüm arzulayır: "Peterburq birdən mənə kimsəsiz və adamsız göründü... Ehtiyaclar isə qəddar və sərt idi... Həmin anda içimdən ölmək arzusu keçdi."

Peterburqda Belinski və "Oteçestvennie zapiski" dərnəyi ilə dostluğa başlayır. "Mən tez-tez Belinskinin evində oluram, onun mənə münasibəti çox yaxşıdır və məni ictimaiyyət qarşısında öz fikirlərinin təsdiqi kimi görür..."- Dostoyevski qardaşına məktubunda yazırdı - "Bədbəxt insanlar" romanı haqqında isə az qala, bütün Peterburq danışır. Yox, qardaşım, mənə elə gəlir, mənim şöhrətim heç vaxt indiki kimi zirvədə olmayacaq. Hamı mənə möcüzə kimi baxır. Mən ağızımı açmağa belə qorxuram ki, sabah "Dostoyevski belə dedi", "Dostoyevski elə dedi",- deyə məndən sitat gətirməsinlər".

“Yazıram, çünki əsərimi sevirəm”

1946-cı ildə Dostoyevski “Oxşar” əsərini təqdim edir. Amma gözlədiyinin əksinə olaraq, roman oxucular tərəfindən heç də yaxşı qarşılanmır. Tənqidçilər isə onu “darıxdırıcı” adlandırırlar. Əsərin iflasından məyus olan həssas yazıçı hamıdan və hər şeydən qaçmaq, sakit bir yerdə oturub “özü üçün” yazmaq qərarına gəlir. Bunun üçün İtaliyanı seçir və planını kiçik detallara qədər işləyib hazırlayır: “Mən 8 ay İtaliyada qalacağam. Romanın 1-ci hissəsini “Sovremennik”ə göndərəcəyəm və 1200 rubl alacağam. Romadan iki ay müddətinə Parisə gedib - gələcəyəm. Qayıdandan sonra əsərin ikinci hissəsini çapa verəcəyəm. Sonra isə, payıza qədər romanı yazıb qurtararam. Süjet artıq beynimdə hazırdır”.

Romanın adı ilk dəfə yazıçının 1846-cı il dekabrın 17 - də yazdığı məktubda açıqlanır: “İndi işim başımdan aşır, çünki Kravetskiyə söz vermişəm ki, yanvarın 5-ə kimi “Netoçka Nezvanova” romanının 1-ci hissəsi hazır olacaq.

Amma iş uzanır. Sonra maddi ehtiyaclarını ödəmək üçün qəzetə felyetonlar yazır. Nəhayət, 1849-cu ilin fevralında Kravetski ilə haqq-hesab apararaq onu 100 rubl avans ödəməyə razı salan yazıçı fəxrlə bildirir: “Yazıram, çünki əsərimi sevirəm. Bilirəm ki, yaxşı bir şey yazıram və bu, oxucuların xoşuna gələcək. (Mən heç vaxt özümü tərifləmirəm, ancaq indi imkan verin ki, həqiqəti söyləyim).” Ancaq romanın ilk 6 hissəsini yaza bilir. Həbsi və sürgün olunması onu işindən ayırır və bir daha bu romana qayıtmır.

Sibirə sürgün

Dostoyevski Peterburqda siyasətlə maraqlanmağa başlayır və gənc liberalların qrupuna daxil olur. Çar polisi tərəfindən tutulan yazıçı bir neçə ay həbsdə yatdıqdan sonra haqqında ölüm hökmü çıxarılır və qrupun digər iyirmi üzvüylə birlikdə hökmü icra etmək üçün Semyonevski sahəsinə aparılır. Lakin son anda qərar dəyişir və Dostoyevski Sibirə sürgün edilir.

Yazıçı 4 il sürgündə yaşayır . “Bu 4 il ərzində mən sanki diri-diri torpağa basdırılmışdım, - qardaşı Andreyə məktubunda yazırdı,- Bu dəhşəti mən yazmaq və təsvir etmək gücündə deyiləm; bu, sonsuz bir əzab idi, hər dəqiqəsi bir il çəkirdi, ürəyimdən elə bil daş asılmışdı...”

4 illik sürgün həyatı, “ifadə edilməyəcək, nəhayətsiz əzablar” onun mənəvi həyatında bir dönüş nöqtəsi olur. Hərçənd 1873-cü ildə “Yazıçının gündəliyi”ndə yazırdı ki, bir vaxtlar onun ruhuna hakim kəsilən fikir və anlayışlar hələ də onun nəzərində təmiz və safdır.

1854-cü ilin 15 fevralında Dostoyevski Omsk həbsxanasını tərk edir. “İçimdə aydınlıqdır,- deyə o qardaşına yazırdı, - Bütün gələcəyim və edəcəklərim sanki gözlərimin önündədir. Həyatımdan çox razıyam.” O, böyük həvəslə yazmaq istəyirdi, cildlərə sığmayacaq materialı vardı, ümid edirdi ki, 6 ildən sonra ona yazmağa icazə verəcəklər.

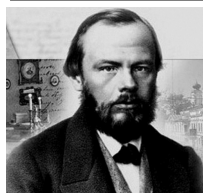
Dostoyevski Semipalatinskə hərbi xidmətə təyin olunur. Ağır inşaat işlərində çalışır. “Əsgər olmaq - sənə zarafat gəlməsin”,- qardaşına məktubunda yazırdı,- “özü də mənim kimi xəstəhal və bu işlərdən qətiyyənlə başı çıxmayan biri üçün çox çətinidir. Amma mən şikayət etmirəm. Görünür, mən bu işgəncəyə layiqəm.”

1854-cü ildə Semipalatinskə yeni prokuror - baron Vrangel gəlir. O, Dostoyevskini hələ “Bədbəxt insanlar” əsərindən tanıyırdı. Tezliklə onlar dostlaşırlar. Yazıçı bütün axşamları Vrangelin evində keçirirdi. “Mən işdən qayıdanda Dostoyevskini evimdə göürdüm,- Vrangel xatirələrində deyirdi,- o,

dəftərxana işləriylə məşğul olurdu və işlərini məndən tez bitirib bizə gəlirdi. Şinelinin yaxası açıq olardı, damağında çubuq, otaqda var-gəl edir, hərdən də özü-özü ilə danışır, belə ki, onun beynində hər an nəşə yeni ideya doğulurdu”.

Baron Vrangel dostunu Semipalatinskin “yüksək təbəqəsi” ilə tanış edir. Burda yazıçı gələcək həyat yoldaşı Mariya Dmitriyevna İsayeva ilə rastlaşır. Müəllim Andrey İsayevə ərə getmiş və bir oğlu olan Mariya Dmitriyevna 30 yaşlarında, arıq, sarışın, kifayət qədər gözəl qadın idi. O, özünü tənha və bədbəxt hiss edirdi. İçki düşkünü olan əri, yoxsulluq, darıxdırıcı əyalət həyatı - xəyalpərvər qadının tale payına düşən bunlar idi. Dostoyevskini özünə cəlb etsə də, onun hissələrinə qarşılıq vermir. Belə ki, Mariyanın nəzərində Dostoyevski gələcəyi olmayan adam idi. 1855-ci ilin mayında İsayevi Kuznets şəhərinə göndərilir və yazıçı Mariya Dmitriyevnadan ayrılmalı olur. Vrangel xatırlayır ki, Dostoyevski uşaq kimi hönkürürdü. Nə yeyir, nə içir, siqareti bir-birinə calayırdı. Bir az da arıqlamış, zəifləmişdi. Dostunu pərişan halda görmək Vrangelin ürəyini ağrıdırdı.

*Əsl sevan ürəkdə ya qısqanclıq
sevgini öldürür, ya məhəbbət
qısqanclığı.*

İş elə gətirir ki, Vrangel Peterburqa qayıtmalı olur, Dostoyevski yenə tək-tənha qalır. Avqustda İsayev dünyasını dəyişir. Ərini dəfn etmək üçün pul-paraya ehtiyacı olan Mariya Dmitriyevnaya kömək etmək üçün o, əlindən gələni edir. Məktublar yenə bir-birinə calanır. Dostoyevski sevdiyi qadına duyğularından danışır, onunla evlənmək istədiyini bildirir. Mariya onun məktublarına nəzakətlə cavab versə də, mətləbdən yayınır. Yazıçı düşünür ki, onun yüksək mövqeyi və pulu olsa, sevdiyi qadın ona rədd cavabı verməz.

1855-ci ilin payızında Vrangelin köməyi ilə Dostoyevski kiçik zabit rütbəsinə təyin edilir. Mariya ilə yazışmaları isə, daha da dramatik hal alır. Qadın məktublarında tez-tez mərhum ərinin dostu Verqunovdan söz salırdı. Dostoyevski sevdiyi qadının başqasına aşiq olduğunu bilsə də, hissələrinə hökm edə bilmirdi. 1856-cı ilin 1 oktyabrında ona zabit rütbəsi verilir. Yenidən ümid baş qaldırır. O, əmindir ki, Verqunov Mariyanı onun kimi xoşbəxt edə bilməz... Vrangele məktubunda yazır: “Mən onu dəlicəsinə sevirəm. Əgər onu bir gün görməsəm, ölə bilərəm. Mən sərsəm və bədbəxtəm! Sevginin bu dərəcəsi xəstəlikdir!”. Noyabrda Dostoyevski Kuznetsə gedir. Toy günü artıq təyin olunub, amma pula ehtiyac var. “Mənim 1000 rubl dəyərində hazır materialım var,- yazıçı dostuna yazır,- amma növbəti 1 ildə də çap olunmağa icazə verməsələr, mən batdım! Onda heç yaşamağa da dəyməz!”

1857-ci il martın 9-da Dostoyevski Mariya Dmitriyevna ilə nikaha girir. Hadisələr sanki hansısa bir romanın axarıyla davam edir. Kuznetskdən qayıdanda Dostoyevski qəfildən epileptik tutma keçirir. Gənc qadın ərinin çapalamasını, əl-qol atmasını qorxu və ikrahla seyr edir. Məyus olan yazıçı qardaşına məktubunda yazır: “Üz tutduğum həkimlər əmin etmişdilər ki, məndəki tutmalar sinir sistemi ilə əlaqəlidir. Mən bilsəydim ki, xəstəliyim epilepsiyadır, onda heç vaxt evlənməzdim”.

Həmin gündən etibarən Mariya Dmitriyevnanın öldüyü günə qədər Dostoyevskinin yazdığı məktublarda həyat yoldaşı haqqında bircə cümlə də yoxdur. Son vaxtlar onların ayrı yaşadığı və Dostoyevskinin başqa bir qadını

sevdiyi deyilirdi. Bununla belə, nikah 7 il davam edir. Mariya Dmitriyevanın ölümündən sonra yazıçının dostuna göndərdiyi məktubda biz yenidən tanış duyğulara rast gəlirik: "Ah, dostum! Biz bir-birimizi dəlicəsinə sevdik, amma bir yerdə xoşbəxt deyildik... Biz bir yerdə bədbəxt idik, amma yenə də bir-birimizi sevməyə bilmirdik. Hətta özümüzü nə qədər bədbəxt hiss edirdikse, bir o qədər bir-birimizə bağlanırdıq..."

Dostoyevskinin ikinci həyat yoldaşı Anna Qriqoryevna da xatirələrində bu böyük məhəbbətə "şahidlik" edirdi: "Fyodor Mixayloviç birinci xanımını doğrudan da çox sevirdi. Bu onun ilk böyük məhəbbəti idi". Ancaq yazıçının ilk nikahi sirr pərdəsiylə örtülüdür. Mariya Dmitriyevanın ona xəyanət etdiyi, ərə getdikdən sonra da Verqunovla görüşdüyü ilə bağlı şaiyələr yayılmışdı. Bəlkə də, Dostoyevskinin "Əbədi ər" povestində təsvir etdiyi qısqanclıq səhnəsi onun öz həyatının əksi idi.

"Hiss edirəm ki, bu əsərdə poeziya var"

Mixail Mixayloviç Dostoyevskinin aylıq jurnal buraxması fikri hələ 1858-ci ildə baş qaldırmışdı. Fyodor Mixayloviçin Peterburqa qayıtması bu işi sürətləndirir. Dostoyevski qardaşları jurnala hazırlıq görürlər; proqram tərtib edirlər, ədəbi əlaqələr yaradırlar, işə əməkdaşlar cəlb edirlər və s. Dostoyevski bütün bu işlərin arasında "Alçaldılanlar və təhqir olunanlar" əsəri üzərində işləyirdi. "Çox həyəcanlıyam", - o Şubertə məktubunda yazırdı, - Buna səbəb yazdığım romandır. İstəyirəm, yaxşı yazım, hiss edirəm ki, burda poeziya var. Mənim bütün karyeram bu romanın uğurundan asılıdır".

Roman Dostoyevskilərin buraxdığı "Vremya" jurnalında 1861-ci ildə çap olunur. Əsər ictimaiyyətdə böyük rəğbət doğurur. Romanı oxuyanlar onun haqqında ağızdolusu danışdılar. Amma tənqidçilərin reaksiyası sərt olur. Dobrolyudov əsərin bədii cəhətdən keyfiyyətsiz olduğunu vurğulayır, Qriqoryev qəhrəmanları "maneken", "ayaqlı kitab" adlandırır. Mixail Mixayloviçin ölümündən sonra Qriqoryevin vaxtilə ona yazdığı məktub çap olunur.

*... amma ağıllı hərəkət etmək üçün
təkcə ağıl azdır.*

Qriqoryev naşiri Fyodor Dostoyevskinin yüksək istedadını poçt atı kimi qovub əldən salmaqda ittiham edirdi.

Dostoyevski mərhum qardaşının müdafiəsinə qalxır və böyük səmimiyyətlə "Alçaldılanlar və təhqir edilənlər" əsərinin tarixçəsini danışır: "Əgər mən romanı felyeton üslubunda yazmışamsa, bunda ancaq mən günahkaram. Mən bütün ömrüm boyu bu üslubda yazmışam, əlbəttə ki, "Bədbəxt insanlar" və "Ölü ev" in bəzi hissələri istisna olmaqla. Mənim ədəbi təcrübəmdə elə hallar olub ki, məsələn, romanın ilk hissələri artıq nəşriyyatdadır, sonunu isə, hələ də yazmamışam, ancaq tez bir vaxtda çatdırmalıyam. "Alçaldılanlar və təhqir olunanlar"ı da vərmiş etdiyim kimi yazdım. Bu jurnalın uğuru mənim üçün çox vacib idi, ona görə mən qardaşıma 4 hissəli roman təklif etdim, onu inandırdım ki, əsərin planı artıq hazırdır (halbuki, hazır deyildi) və bütün romanı asanlıqla yazacağam, 1-ci hissə də artıq yazılıb və s. Mən bunu puldan ötrü etmədim. Etiraf edirəm ki, mənim əsərimdə insanlar deyil, kuklalar təqdim olunur, orda şəxslər deyil, bədii forma alan ayaqlı kitablardan çox danışılır (əlbəttə ki, bunun

üçün vaxt lazım idi). Mən yayın istisində işləyirdim, bunu dərk etmirdim, yalnız qabaqcadan nələrisə hiss edirdim. Mən işləməyə başlayanda bunu düşündüm: 1) roman baş tutmasa da, bu əsərdə heç olmasa poeziya olacaq. 2) əsərin bir-iki güclü səhnəsi olacaq. 3) iki və ya daha çox ciddi xarakter tamamilə düzgün təsvir olunacaq və hətta bədii həllini tapacaq. Bunlar mənim üçün yetərli idi. Əsər bir az anlaşılmaz alındı, amma orda yüzlərlə səhifə var ki, mən onlarla fəxr edirəm”.

“Mənə nahar vermək qadağan olub”

1865-ci ilin iyulunda Dostoyevski Visbadenə gəlir və 5 günün içində bütün pullarını qumarda uduzur. Turgenevdən borc istəyir, o da 50 taler göndərir. Milyukovdan xahiş edir ki, onun gələcək povestini hər hansı bir jurnala satsın və ona 300 rubl göndərsin. Amma heç bir jurnal belə bir təkliflə razılaşmır. O, Vrangele iki məktub göndərir, ondan da cavab almır. Hertsenə yazır, o da rədd cavabı verir.

“Bu gün oteldə elan etdilər ki, mənə nahar vermək qadağan olunub”, - yazıçı gündəliyində yazırdı. - Beləliklə, mən dünəndən bəri ancaq çayla qidalanıram. Çayın da dadı-tamı yoxdur. Paltarlarımı və çəkmələrimi təmizləmirlər, xidmətçilər məndən yan keçirlər. Almanlar üçün pulsuzluq və ödəniş etməmək ən böyük cinayətdir”.

Oteldən çıxmır və səhərdən axşamədək yazır, şikayətlənir ki, gecə ona şam vermirlər. O, daxili həyəcanla “Cinayət və cəza”-ni qələmə alır.

Nəhayət, yardım yetişir. Vrangel məzuniyyətdən iş yerinə qayıdır və orda iki məktub tapır. Dostoyevskiye pul göndərən Vrangel ona təklif edir ki, Peterburqa qayıdanda yolunu Kopenhagendən salıb ona baş çəksin.

Hələ 8 iyun, 1865-ci ildə Dostoyevski jurnalın baş redaktoru Krayevskiye yeni əsərini təklif edib qabaqcadan qonorar istəmişdi: “Romanım “İçki düşkünləri” adlanır və bu günkü aktual məsələləri işıqlandırır.” Amma Visbadendə bu ideya yenisi ilə əvəz olunur: “Mən ümid edirdim ki, tezliklə “İçki düşkünləri”ni bitirəcəyəm, amma başqa bir işə (“Cinayət və cəza”) başım qarışdı. Amma buna əsla heyifsilənmirəm.”

Dostoyevskinin məktubları sübut edir ki, əsərin ideyası hələ katorqada olarkən yaranmışdı. 1859-cu ilin oktyabrında qardaşına yazırdı: “Yadımdadır, mən sənə bir etiraf-roman yazmaq istədiyimi demişdim? Amma onu mən çox sonralar, özüm də bəzi hissləri yaşadığından sonra yazmaq istəyirdim. Əslində, mən onu indi, dərhal yazmaq niyyətindəyəm. Birincisi, belədə şövqlə, vəcdlə yazılmış olacaq. İkincisi, mən bütün üreyimi bu əsərə qoymuş olacağam. Mən onun haqqında hələ sürgündə, hüzn və qəm-qüسسə içində, mənə parçalandığımı hiss etdiyim anlarda düşünmüşəm. Bu Etiraf mənim adıma tamamilə təsdiqləyəcək.”

Əvvəlcə Raskolnikovun etirafı formasında düşünülmən əsər katorqanın mənəvi təcrübəsindən “axıb gəlirdi”. Yazıçı orda ilk dəfə mənəvi qanunlardan kənarda dayanan “güclü şəxsiyyətlər”lə rastlaşmışdı, “mənəvi dəyərlərə yeni nəzərlərlə baxmışdı.” Raskolnikov obrazının ideyası həmin o daxili parçalanma anında doğulmuşdu. Amma əsər 1859-cu ildə deyil, tam 8 il sonra yazılacaqdı.

İkinci nikah

“Qumarbaz” romanı 1863-cü ildə hekayə formasında düşünülmüşdü... Romanı Dostoyevski stenoqrafçı Anna Qriqoryevna Snitkinaya diqtə edirdi.

Birinci seans haqqında yazıçının həyat yoldaşı xatirələrində yazırdı: “O, əsəbi idi, fikirlərini toplaya bilmirdi. Tez-tez mənim adımlı soruşur və o dəqiqə də unudurdu. Ya da mənim varlığımı unudub xeyli müddət otaqda var-gəl edirdi. Bir gün çox həyəcanlı halda dedi ki, onun üç yolu var; ya Şərqə gedib orda həmişəlik qalmalıdır, ya Qərbə səfər edib onu özünə çəkən qumar oyununa aludə olmalıdır, ya da ikinci dəfə evlənməlidir”.

Noyabrın 8-də yazıçı Anyaya sevgisini etiraf edir. Guya ki, yeni romanının planından söhbət açır, özü haqqında üçüncü şəxsin adından danışır və Anna Qriqoryevnaya belə bir sual verir:

-Əgər siz bu tələsiz adamın sevdiyi xanımın yerində olsaydınız, onun evlilik təklifinə necə cavab verərdiniz?

-Deyərdim ki, mən sizi sevirəm və həmişə də sevəcəyəm.

Anna yazıçının zənnini aldatmadı, həqiqətən də ömrünün sonuna kimi ona sadıq arvad oldu.

Rusiyadan uzaqda

Dostoyevski toydan sonra iki dəfə epileptik tutma keçirir. Həkimlər ona xaricə müalicəyə getməyi təklif edirlər. 1869-cu ilin yanvarında Dostoyevski qardaşı qızına yazırdı: “Artıq iki ildir ki, biz xaricdəyik. Məncə, bu, Sibirdə sürgündə olmaqdan bətdir. Əgər burda, Florensiyada incəsənətin möcüzələri varsa, Sibirdə də ruslar və Vətən vardı. Onlarsız isə, mən yaşaya bilmirəm”.

Onu “İdiot”un uğursuzluğa düşər olması narahat edirdi: “Mən hiss edirəm ki, “Cinayət və cəza”ya nisbətən “İdiot”un effekti daha zəif oldu. -Straxova məktubunda yazırdı.- Bu da mənim heysiyyətimə toxundu. Mənim gerçəkliyə öz xüsusi baxışım var. Əksəriyyətin fantastik və istisna hesab etdikləri mənim üçün gerçəkliyin mahiyyətini təşkil edir. Adi gündəlik hadisələr və onlara şablon baxış, mənə elə gəlir, hələ realizm demək deyil, hətta tam əksinə. Doğrudanmı mənim fantastik “İdiot”um ən adi gerçəklik deyil? Hətta indi də? Axı, bizim cəmiyyətin gündəlik vərdislərdən uzaq düşən, boz gerçəkliklə yaşayan təbəqəsində belə xarakterlər var- o təbəqə ki, gerçəklikdə fantastik özəllik daşıyır.”

Dostoyevski beləcə müdafiə olunur- onun romanları fantastikdir, ona görə ki, Rusiya fantastikdir, gerçəkliyin özü belə fantastikdir... Onun realizmi Qonçarovun və Turgenevin realizmindən də dərinidir... Rus yazıçılarında isə, onu yalnız “öz sözünü deməyə macal tapmış” Lev Tolstoy düşündürür. Dostoyevski “Hərb və sülh”ü maraqla oxuyur, hərçənd Straxovun əsərə məftunluğunu şişirdilmiş hesab edir.

Annanın hamiləliyi onları İtaliyanı tərk etməyə vadar edir. Orda onlar özlərini tənha hiss edirdilər və ümid edirdilər ki, slavyan ölkələrindən birində sığınacaq tapacaqlar. Ümidlə gəldikləri Praqada da bircə boş yer tapa bilməyib, artıq onlara tanış olan şəhərə- Drezdenə qayıdırlar. 1869-cu ildə onların qızı Lyubov dünyaya gəlir. Yazıçı pulsuzluqdan gileylənir: “Mən necə yaza bilərəm”,- o, Maykova məktubunda yazır- “əgər mən iki qəpiklik teleqram vurmaq üçün son geyimimi girov qoymuşamsa? Mən cəhənnəmə, Anna, axı uşağa süd verir, o da sonuncu isti yun paltarını girov qoymağa məcburdur. İkinci gündür ki, qar yağır, axı, o, xəstələyə bilər... Bütün bunlardan sonra da məndən bədilik, poeziyanın gərginlikdən uzaq saflığını tələb edirlər. Turgenevi nümunə göstərir. Bir baxsınlar, mən hansı şəraitdə işləyirəm!”.

Yenidən Peterburqda

1871-ci ilin iyulunda yazıçı "Russkiy vestnik"dən 1000 rubl avans alır və ailəsiylə Peterburqa qayıdır. Rusiyadan uzaqda vətənin xiffətini çəkir, Rusiyada isə özünü ögey sayır. Şərqə səyahət edib, o torpaqlardan kitab yazmağı arzulayır. 16 iyulda oğlu Fyodor doğulur. Zavallı yazıçının pərişanlığı gündəndən artır; qohumlarıyla münasibəti yaxşı deyil, kredit verənlər təqib edir, mənzildən- mənzilə daşınmağa məcburdur. Bütün bunlar azmış kimi, üstəlik, öyrənir ki, oğulluğu Pavel İsayev onun bütün kitabxanasını oğurlayıb satıb. Vətən onu soyuq qarşılayır; "Cinlər" uğursuzluğa düçar olur, liberal tənqidçilər "Bədbəxt insanlar" əsərinin müəllifinin istedadının söndüyünü elan edirlər. O isə tənqidçilərə inanırdı, dahiyənə əsərlər yaratdığına fərqləndirirdi. Kiçik bir uğursuzluqdan hissə qapılır və ruhdan düşürdü.

1878-ci ildə "Karamazov qardaşları"nın ilk qeydlərini edir. Amma ailədə baş vermiş faciəvi hadisə romanı yarımçıq qoyur.

Anna Qriqoryevna ailənin sevimlisi Alyoşanın ölümünü belə xatırlayır: "Uşaq səhər yuxudan duranda gümrah idi, oyuncaqlarını istədi, bir neçə dəqiqə oyuncaqla oynadı, birdən epileptik tutmaları başladı, qıc olub yerə yıxıldı... Fyodor Mixayloviç doktoru ötürməyə çıxdı, qayıdanda üzü ağappaq idi, o,

*Həyatın özünü
onun mənasından
çox sevmək lazımdır.*

uşağın uzandığı divanın qabağında diz çökdü, mən də onun yanında diz çökdüm, həkimin konkret nə dediyini soruşmaq istədim, o isə işarələlə mənə susmağı tapşırırdı. Bir neçə dəqiqədən sonra uşaq keçindi... Fyodor üç dəfə xaç çəkdi və birdən hönkür-hönkür ağlamağa başladı."

Anna Qriqoryevna xatirələrində daha sonra yazır: "Fedor oğlumuzun ölümündən çox sarsılmışdı. O, Alyoşanı kövrək bir məhəbbətlə sevirdi, elə bil hiss edirdi ki, tezliklə ondan məhrum olacaq... Ərimi sarsıdan həm də o idi ki, Alyoşa ondan irsən keçmiş epilepsiyadan dünyasını dəyişmişdi..."

Dostoyevski sevimli oğlunun adını Karamazov qardaşlarının ən kiçiyinə verir, Alyoşanın gələcəyi ilə bağlı bütün arzu və ümidlərini romanın gənc qəhrəmanına ötürür. Sevgi və əzabına mənəvi abidə ucaldan yazıçı bəlkə də bu ağır sınaqdan keçməyə məhkum idi... Ərini kədərli fikirlərdən ayırmaq və ovutmaq üçün Anna Qriqoryevna onları çətin günlərdə tək qoymayan Solovyovdan xahiş edir ki, yayda Optina Pustın kilsəsinə gedəndə Fyodor Mixayloviçi də özüyə aparsın.

Rus kilsəsini təsvir etmək Dostoyevskinin çoxdankı arzusu idi, həyat yoldaşına xarici ölkələrdən göndərdiyi məktublarda da bu istəyini ifadə edirdi. Solovyovla bərabər getdikləri Optina Pustın kilsəsi öz bilici ağsaqqallarıyla məşhur idi. Onlara nə vaxtsa Qoqol da müraciət etmişdi, asketik yazıların nəşriylə məşğul olan Kireevski də onlarla əməkdaşlıq etmişdi. Nə vaxtsa Lev Tolstoy da bu kilsədə olmuşdu. Xüsusilə şəfəverici gücü olan, möcüzələrə qadir Amvrosiya qoca haqqında çoxlu əfsanə və rəvayətlər dolaşırdı. Dostoyevski onunla iki dəfə görüşüb söhbət edir. Amvrosiya "Karamazov qardaşları" əsərində Zosima qoca obrazında öz əksini tapıb.

Dostoyevski Optina Pustında təsəlli tapıb geri qayıdır. Yarımqıq roman onu gözləyirdi.

1880-ci ilin noyabrında "Karamazov qardaşları"nı bitirib epiloquunu "Russkiy vestnik" qəzetinə göndərir. "Beləliklə, romanı bitirdim",-qardaşına məktubda yazırdı,- "Mənim üçün önəmli gündür".

Dostoyevski "Karamazov qardaşları"nı 3 ilə yazır. Mənən isə, onun üzərində bütün həyatı boyu işləyir. "Karamazov qardaşları" elə bir zirvədir ki, ordan bütün Dostoyevski yaradıcılığının üzvi vəhdəti görünür. Onun bütün yaratdıqları, düşündükləri, yaşadıkları bu nəhəng sintezdə öz əksini tapır. "Karamazovlar"ın mürəkkəb dünyası onun daha əvvəl yazdığı əsərlərin fəlsəfi - bəii elementlərini əxz edərək onilliklər ərzində yüksəlib...

"Anladım ki, bu gün öləcəyəm"

1881-ci il. Dostoyevski yeni planlar hazırlayır: "İki il ərzində "Yazığın gündəliyi"ni yazıb çap etdirmək və "Karamazov qardaşları"nın ikinci hissəsini yazmaq". O, ikinci hissədə köhnə qəhrəmanların 20 il sonrakı taleyi haqqında yazmağı düşünür. Baş qəhrəman isə Alyoşa Karamazov olacaqdı.

Yanvarın 26-da iş otağında "Gündəlik"üzərində işləyən yazıçı özünü pis hiss edir. Dərhal həkim çağırırlar. Həkim gələndə xəstə huşunu itirmişdi. Özünə gələndə isə həyat yoldaşından keşiş çağırmağı xahiş edir: "Anya, mən tövbə etmək və dua oxumaq istəyirəm".

Dini ayindən sonra yazıçı özünü yaxşı hiss edir və yuxuya gedir. 27-si gündəlik işlərlə başlayır; Dostoyevski yazı-pozuyla məşğul olur, "Gündəlik" üçün narahatlıq keçirir və s. 28-i səhər tezdən arvadını oyadır: "Anya, 3 saatdır ki, mən yatmayıb fikirləşirəm. Və yalnız indi aydın dərk edirəm ki, bu gün öləcəyəm". Anna Qriqoryevna ərini əmin etməyə çalışır ki, o, yaşayacaq, Dostoyevski isə onun sözünü kəsib: "Yox, bilirəm ki, mən bu gün ölməliyəm. Şam yandır, "Evangeliye"ni də ver mənə".

Anna axşama qədər onun yatağı başında əyləşib bir dəqiqə belə onu tək buraxmır, Dostoyevski onun əllərini əllərinin içinə alıb: "Əzizim, mən səni heç nəsiz qoyub gedirəm. Mənim zavallı qadınım, sənə çox çətin olacaq..."

Yanvarın 28-i, saat 8. 38 dəqiqədə böyük yazıçı vəfat edir.

Son aylarda Dostoyevski tez-tez ölümdən danışır və xahiş edirdi ki, onu Novodeviçi məzarlığında dəfn etsinlər. Anna Qriqoryevna bir dəfə zarafatla deyir ki, onu Aleksandr - Nevski məzarlığında dəfn edəcəklər. Çox möhtəşəm olacaq! Baş keşişlər sənə ruhuna dini ayinlər icra edəcək, kilsə xoru oxuyacaq. Yüzlərlə insan sənə tabutunu yola salacaq. Cənazən məzarlığa yaxınlaşanda rahiblər səni qarşılamağa çıxacaq.

"Onlar bunu yalnız çarlar üçün edirlər",- deyə Dostoyevski o vaxt etiraz etmişdi. Maraqlıdır ki, Anna Qriqoryevnanın zarafatla dediyi sözlər gerçək olur. Ədəbiyyat tarixinin ən böyük yazıçılarında biri Fyodor Dostoyevski Aleksandr-Nevski məzarlığında torpağa verilir. Onun dəfni tarixi hadisəyə çevrilir; 30 min adam tabutunu müşayiət edir, 72 nümayəndə heyəti çələng aparır, prosesdə 15 kilsə xoru iştirak edir...

Günel NATIQ

Tanrılarla baş-başa

Qədim Elladadan xəyali tarixi-mifik reportaj

Səfər çemodanımı yığıb nəfəs dərməyə balkona çıxanda günəş də bugünlük işini bitirhabitirdəydi, üfünün meşə qurtaran hasarını aşıb yatmağa gedirdi.

Sizi bilmirəm, mənim hər səyahətqabağı yuxum qaçaq düşür. Budu, Yunanıstana hazırladığım bu günlərdə yaddaş tanrıçası Mnemosina da bir yandan gəlib durub başımın üstündə, huşumun toz basmış elə yerlərinə əl gəzdirir ki, özüm məəttəl qalırım.

Uzaq səksəninci illərdə jurnalistika fakültəsində bizə antik yunan ədəbiyyatından dərs deyən Məmmədbağır Həyatzadə neçə gündü yadımdan çıxmır. Onun təbəssüm əskik olmayan üzü gözümün qabağına gəlir, bəlağətli səslə Homerdən, Esxildən, Sofokldan, canım sizə desin, Aristofandan şövqlə söylədiyi misralar qulağımda səslənir. Elə bilirəm, yaşından xeyli qıvraq bir ehtirasla təsvir etdiyi o mifik dünyaya yola düşürəm. Bizə tanıtdığı antik qəhrəmanlarla, tanrılarla görüşəcəm, muza-tanrıçalarla gap edəcəm.

Elə o cür də oldu...

BİRİNCİ GÜN: Zaman maşınıyla tarixi adladım

Kopenhagendən qalxan içi danimarkalı yaşlı kişi, qadınla dolu təyyarə Kalamata səmasında dövrə vurub enişə başlayanda alınımı illüminatora dirəyib gözümü aşağı dikdim. Qədim Elladanın göyüzündə gözə dəyəsi bir əlçə bulud da yox idi. Günəş isə elə bil göydə yox, yerdə çıxmışdı - ucsuz-bucaqsız zeytun bağlarından, dəniz ləpələrindən boy verirdi.

Mövsümsonu olduğundan idi yəqin, "Bravo Tours" turist firmasının müştəriləri arasında uşaq-muşaq, gənc-cavan yoxuydu - elə bir az canisulu biziydik - hamısı pensiya pulundan qənaət edib səfərə çıxan yaşlılarıydı. Uçuş boyu elə onlardan danışdıq, bizim qocalarla müqayisə elədik.

Niyə bizdə adamlar yaşı yetmişə çatmamış əldən düşürlər? Niyə bizim nənə-babalar əl-ələ tutub dünyanı gəzməyə çıxmırlar?

Titrək əliylə odeyalı yuxuya gedən qarısının üstünə çəkən yaşı, yalan olmasın, doxsanı haxlayan, üzündən elə danimarkalı yazıçı Hans Xristian Andersənə oxşayan qocaya baxıram...

***

Təyyarədən düşən turistləri müxtəlif istiqamətə gedən iki avtobusa mindirdilər. Bizim üzümüz Toloya sarıdı. Yol boyu dərə-təpəyə, çöl-çəmənə, bağ-bostana, kənd-kəsəyə baxıb düşünürdüm, Məmmədbağır müəllimin bizə oxutduğu kitablardakı o mifik olaylar buralardamı baş verib?

O qaya qorxunc Minotavra oxşayır!

Uzaqda otlayan at da, elə bilirsən, at deyil, Kentavrdı!

Yolu keçən yunan qızların birini hüznü Elektra, o birini eşq ilahəsi Afrodita sanırsan!

Timenio qəsəbəsindən keçəndə sahildəki yelkənli qayığı "Arqo" gəmisi, içindəkiləri arqonavtlar zənn edirsən, Kolxidaya "Qızıl dəri" dalınca gedirlər. Göyertədəki Yasondu, son göstərişlərini verir.

Qafqaz gözəli Medeya, nə olar, vurulma Yasona! Ona sən yox, qızılı qoyun dərisi lazımdı!

Eşitməz məni Medeya. Sevginin gözü kor, qulağı kardı.

Eh qadınlar, elə bilirsiniz kişilərə tək sevgi üçün mü lazımsınız?! Sevgi..! Sevgi deyilmi, sehrini qıran, tilsimini puç edən sehrbaz Medeyanın?!

Heç bilmədim, müqəddəs qoçu tanrısına birinci kim qurban kəsib, İbrahimmi Allahına, ya Friksmi Zevsinə?

Amma yol boyu gördüyüm neçə yunan kişisini nə Axillesə, nə də Herakla bənzətdim. Ya elə Kalamatada doğulmuş məşhur Yanni qrupunun yaradıcısı Yanni Xrisomallisə oxşayırdılar, ya da futbolçu Yorqos Qaraqunisə.

Kalamatadan Toloya - qədim Spartanın zeytunluqlar, çimərliklər, antik əfsanələr diyarına iki saata çatdıq. Tolo Egey dənizinin Arqolis körfəzi sahilində balaca bir şəhərdir.

Biz çatanda günün əyilən vaxtıydı. Sanki zaman maşınıyla tarixin o üzünə keçmişdim.

Hotelin balkonundan açılan füsunkar mənzərə adamı özündən alıb qərribə duyğularla uzaq xəyalların ağuşuna atır. Nə gizlədim, elə burda qaldığım həftəboyu min-bir düşüncəyə qərq oldum. Hara getsəm də, nə etsəm də gecəyarısı, səhə, günortaüstü, qürub vaxtı demədim - bu gözəlliyə tamaşaya durdum, fikirlərimdə aranı dağa, dağı arana daşdırdım. Özüm-özümə suallar verdim, özüm-özümdən cavab aldım, bəzən bu söhbətə yunan tanrıları, tanrıçaları da qoşuldu.

İKİNCİ GÜN: Ağzıbağlı Ağapaşa Camisi

Tolo haqda ilk dəfə Homer öz "İliada"sında yazıb. Troya müharibəsində öz donanması ilə iştirak edən şəhərlərin biri də Tolo imiş. Bu, əfsanəyə görə belədi, tarixi realıq isə deyir ki, bura əsrlərlə venesiyalıların, türklərin işğalında olub.

Bu günə Yunanıstan büdcəsinin əhəmiyyətli hissəsini tutan (ÜDM-un 20 faizi) turizmə öz töhfəsini verir. Ölkəyə hər il gələn 22 milyon turistin neçəsi yolunu burdan salır, bilmirəm, onu bilirəm ki, Yunanıstanın elə hər yeri beləcə, görməli, gəzməli, öyrənməli.

Afinadan 90 kilometr cənub-qərbdə yerləşən Tolonun 1500 nəfər sakini var. Turizmin Yunanıstan iqtisadi həyatında rolu barədə təsəvvür yaratmaq üçün elə Tolodan bir statistik rəqəm desəm, bəs edər - bu balaca şəhərcikdə 64 hotel var!

913 pilləkənli Palamidi qalası

Afinaya səfəri nəzərə almasaq, demək olar, burda olduğumuz günlərdə yalnız Poleponnes periferiyası, xüsusilə də onun Arqolis nomu ərazisindəki tarixi yerlərə baş çəkdik. Poleponnes Yunanıstanın 13 periferiyasından, Arqolis isə 54 nomundan, bizim dillə, rayonundan biridi. Ölkənin materik hissəsində yerləşir.

Xanımım ilə sözləşmişdik ki, bir gün hansısa tarixi yerə getsək də, o biri gün mütləq Egey sahilində qalaq, İsveçdə ələ düşməyən isti dənizlə, qaynar günəşlə baş-başa olaq. Qərara sonacan əməl edə bilmədik, gəzmək həvəsi üstün gəldi.

Çoxbilmişlik çıxmasın, bir söz deyim, bir yeri yaxşı tanımaq istəyirsizsə, oranı piyada, ya da ictimai nəqliyyatda gəzin. Səfərin ikinci gününü şəhərlərarası avtobusa minib Tolodan 10 kilometr aralıdakı Nafplion şəhərinə getdik. Yol boyu narıngi, portağal, limon, zeytun bağları səliqəsiylə diqqət çəkir.

Nafplion Arqolis nomunun mərkəzidi. Liman şəhəridi. Afina Osmanlı şəhəri olduğu vaxtlarda Yunanıstanın paytaxtı olub. Qədim hissəsi dar küçələrdən, iki-üç mərtəbəli evlərdən ibarətdi. 1730-cu ildə inşa edilən Ağapaşa Camisi sonra Yunanıstanın ilk parlament binası olub, təmirsiz, ağzıbağlı tikilidi.

Şəhərin hər yerindən görünən uca dağ başındakı Palamidi qalasına çıxmaq təklifim qəbul olundu. Nə dik pillələr, nə başgicəlləndirən hündürlük, nə də yarıyolda yorulub qalmaq qorxutmadı - "getdik üzü küləyə".

Palamidi qalasını 1687-ci ildə türkləri məğlub edən venesiyalılar tikib. İçində bir-birindən ayrı 8 bürc var. Qala darvazasına qədər 913 pilləkən saydım. İçindəki istehkam-bürclərə daha neçə yüz pillə qalxdığımı bilmədim.

Sonuncu dəfə buna bənzər yolla Kırmda, Baxçasaray yaxınlığındakı Çufutkalaya qalxmışdım. Oranın yaşatdığı sehirlə təəssüratı "Ölü şəhərlər muzeyi"ndə təsvir etmişəm.

Axilles üzümə baxmadı - Qarabağa görə

Pilləkənləri qalxdıqca arxanda bir yanı Nafplion şəhəri, o biri yanı Arqolis körfəzi olan ecazkar mənzərə açılır. "Axilles istehkamu"nda qala bürcünə çıxıb sınırsız sonsuzluğa tamaşaya durdum. Xəyalımda göydə qədim yunan tanrılarını, yerdə mifik qəhrəmanlarını gəzdim.

Qala divarına dirsəklənib üfuku seyr etdiyim yerdə Axilles bürcündən çıxıb yanıma gəldi. Xeyli söhbət elədi. Qəhrəmanlığından danışdı. Amma üzünü mənə çevirmədi. Səbəbini soruşdum. Belə cavab verdi:

"Bizim Troyada uğrunda illərlə can verdiyimiz Yelenamız var. Amma sizin Qarabağ ondan da gözəldi. Müqəddəs sevgilərdə bütün hədəflər canlıdı. Qarabağ sadəcə dağ-daş deyil. Görüb gələn səyyahlarımız ələ vəsf edirlər ki oranı. İsgəndər Nuşabəyə yox, Bərdədən üzüyuxarı Qarabağ gözəlliyinə aşiqmiş. Elə gözəli düşmən əsirliyində qoyarlarmı? Növbəti dəfə qalibiyətlə gəl yanıma, sənə qələbə şərabını özüm süzəcəm".

Gecələrimi ərsə çəkən Mnemosina, burda da rahat buraxmayacaqsanmı məni?!

Axilles sözünü dedi, sonra çevrilib getdi, bürcün əlaqəpəsində görünməz oldu. Elə bil onunla söhbətdən ayrılan kimi oldum.

Sonra xanımla yorulub-ərinmədən, xırda addımlarla, ehmal-ehmal sürüşkən yastı daşların üstüylə səkkiz bürcün səkkizinə də baş vurduq. Bürclərin adı hər yeni sahib dövründə dəyişdirilib. Venesiyaların, türklərin, yunanların öz dillərində ad qoyduqları bu bürclər bir-biriylə yeraltı əlaqəliidi. Burda ərzaq anbarı, böyük su çəlləyi, silah cəbbəxanası, hələ desən, zindan da var.

Geri qayıdanda, ələ sonuncu pilləkəni düşən kimi yolun o üzündə hündür çinarlı, şələləli "Propolis" kafesinin sərinliyində yorğunluğu çıxardıq. Oturduğumuz yerdən təzəcə düşdüyümüz hündürlüyə baxıb, xanımla bir-birimizi xeyli öydük - "Hələ qocalmamısan!"

ÜÇÜNCÜ GÜN: Vallah, “Zorbas” türk sözüdü

Hotelimizin barmeni Orestislə mənimki elə ilk gündən tutdu. Rusca bildiyi beş-on kəlmə ünsiyyətimizə körpü saldı. Rus olmadığımı kəsdirsə də, məni hardansa “Uruset” tərəfdən gələn bilirdi. Söhbətimiz çəlləkdən süzdüyü “Zorbas” pivəsinin adından başladı. Nə illah elədim, inandıra bilmədim ki, “zorbas” türk sözüdü. Əvvəl-əvvəl ürəyinə yatmırdım, mənə şübhəylə baxırdı. Elə ki, “Yunan Zorba” (“Zorba the Greek”) adlı köhnə yunan filmindən danışdım, qırışığı açıldı, münasibəti tamam dəyişdi, isinişdik. Sonrakı günlərdə türklərlə yunanların adətlərində, məişət və mədəni həyatlarında oxşarlıqlardan danışanda bu filmədən yenə misallar çəkəcəkdəm.

Bir adətim var, səfər etdiyim ölkə haqda bilgi toplamaq mənim üçün səfərqabağı hazırlıqların ən vacibidi. O filmi seyr etmək də səfərqabağı hazırlıqlardan biri idi. Baxmağı sizə də məsləhət görürəm, əsl yunan xarakterini usta sənətkar Entoni Kuinn məharətlə yaradıb.

Beləcə, hər dəfə bara girəndə Orestislə elə uzaqdan bir-birimizə əl edib salamlışırdıq. Bir səhər menyüsündəki “Greek coffee”ni görüb dedim, iki fincan qəhvə dəmləsin. Gətirəndə yenə dilimi dinc tutmadım: “Bu ki, türk kofesidi”. Elə bil ona söyüş söydün. “Nə türk? Yunan kofesidi”, dilxor oldu. “Axşam danışarıq”, deyib qəhvə dolu fincanları otağa apardım.

Əlbəttə, axşam “Zorbas” bizi barışdırdı. Orestis məni çəlləyə yaxın ayaqüstü masaya çəkdi, bir yekə bakal pivə süzüb gətirdi. Dirşəkənib üzümə baxmağından anladım ki, səhərki söhbətin davamını eşitmək istəyir. İzah elədim ki, qəhvəni Həbəşistandan gətirib Avropaya çıxaran türklərdir.

Bir həbəş çoban sürüsündən bir keçinin neçə gecədi yatmadığını görüb maraqlanır. Güdüb görür ki, keçiyə bir ağacın qəribə meyvələrini yeyir, sonra da dəliliyi tutur, gecəni yatmır. Qəhvə ağacı belə kəşf olunur. Osmanlılar da qəhvəni öz mətbəxlərində Avropaya daşıyır.

Onunla bu söhbət bizim ermənilərlə “dolma”, “Sarı gəlin” davamızı xatırladırdı. Məğlubiyət kompleksidi, tanış hissdidi! Ta dərinə getmədim.

Yeri gəlmişkən deyim ki, 400 il əsarətdə saxlasalar da, olduğum yerlərdə türklərin sən deyən o qədər də izinə rast gəlmədim. Tək Nafplio şəhərində ağzıqıfıllı yumru tikili vardı, deyirdilər əvvəl məscid olub. Öyrəndim ki, Ağapaşa camisiymiş. Minarələrini də türklər gedəndən sonra söküblər.

Mnemosina qoymaz yalan deyəm, yadıma salır ki, bir dəfə Britaniyanın Vestminster fondunun şotlandiyalı bir nümayəndəsiylə ingilislərin bir işğalçı kimi şotland mədəniyyətinə təsirindən danışdırdı. Həmsöhbətim yunanlardan da misal çəkərək deyirdi ki, başqa Balkan xalqlarından fərqli olaraq, yunanlar antik dövrdən qalan mədəniyyətləri hesabına türklərin gətirdiyi türk-islam mədəniyyətində “ərimə”dilər. Yeni, məsələ silah gücündə deyil, oturmuş mədəniyyətləri “əritmək” olmur.

Onun dediklərinə kilsə və yerli özünüidarəetmə institutunu da əlavə edərdim. Yunanlar öz milli kimliklərini qoruyub saxlaya bilmələri üçün bu iki instituta borcludular. Əvvəla, osmanlı sultanlarının yunan xristian ruhaniliyinə verdiyi azadlıq o dövr katolik ölkələrinin protestantlarında belə yox idi. Həm də türklər mövcud yerli idarəetmə sistemini dəyişmədilər. Gərək ondan yaxşını təklif edəydilər. Bu seçkili özünüidarəetmə institutu işğalın sonunacan yaşadı.

Yunan milli şüurunun saxlanması yerli məktəblərin rolu əvəzolunmazdı. Osmanlıların toxunmadığı bu məktəblərdə təhsilin keyfiyyəti türk dərşxanələrindən bir neçə baş yüksək idi. Elə sonralar “Fənərli Rumlar” adıyla məşhurlaşan yunanlar Osmanlıda elit təbəqəyə çevrilərək dövlət

işlərində mühüm vəzifələr tutdular, imperiyanın Avropada danışan dili oldular, onun Avropa siyasətində yönləndirici rol oynadılar.

Bu sərbəstliklər hesabına salamat qalan milli şüur işğalçılara qarşı nifrəti də ölməyə qoymadı. Osmanlının güclü vaxtı içdə bəslənən nifrət imperiya zəifləyəndə zahirə çıxdı və 1821-ci ildə başlayan yunan üsyanı on il sonra qələbəylə sonlandı.

Bütün bunlar indi gülürüz Oresteslə söhbətdə də özünü göstərirdi. Amma içi barmen qarışıq yunanlar etiraf etməsələr də türklərin təsiri danılmazdı. Bu təsir xüsusən də musiqidə, rəqsədə, mətbəxdə, məişətdə aydın görünür.

Şərab tanrısı Dionislə qədəh toqquşdurmaq

Qaldığımız "Sofia" hotelinin Egey sularının yuduğu restoran məhəccərinə söykənib dənizin qürub rəngini seyr edirdim. "All inclusive" ("nə qədər istəyirsən" - hərfi tərcüməni özünüz də bilirsiniz, mən qavradığım kimi çevirdim) xidmətindən yararlanıb bir qədəh də çaxır süzmüşdüm. "Santorini" çaxırı dəniz yaşılı rəngiylə qürubun yeddi çalarında əsl fotoluq fon verirdi.

Adamlar əllərində çaxır, pivə, viski dənizə tamaşa edir, söhbətləşirdi - hamı sərgilənəcək tamaşanı gözləyirdi. Bu axşam konsert olacaqdı.

"Santorini" xoşuma gəldi, içdikcə adamı yaxşıca məst edirdi. Elə bu məstlikdən idi, ya nə oldusa, bir də gördüm şərab tanrısı Dionis böyrümü kəsdirib. Elə hey öz çaxırlarını tərifləyirdi. Mənim də vətənpərvər damarım tutdu, başladım bir vaxtlar şəhərimin adını SSRİ yekəlikdə ölkədə məşhurcahan eləyən "Ağdam"dan danışmağa.

Dionis sözümlü kəsmədi, axıracan qulaq asdı, sonra bunları dedi:

"Eşitmişəm, deyir, 2 milyon ton üzüm becərmişsiniz, şərabınız dörd bir yanda satılırmış. Nə qədər gec deyil, qaydın şərabçılığa, kənd təsərrüfatına. O dediyin "Ağdam"dan da içmişəm, adamı tez tutsa da, yaxşı çaxır idi".

Sözünü bitirdi, gedib barmen Orestesdən iki qədəh şərab süzüb gətirdi. "Bunu biz ambrosiya yeməyiylə içirik, dirilik suyudu", - birini mənə uzatdı. "Şərəfə" deyib toqquşdurduq. Sonra qədəhini məhəccərin üstünə qoydu, sağollaşdı getdi.

Demis Russosun səsi və ləpələrin pıçılısı

Konsert başladı. Oxuyan Dimitros adlı qoca bir müğənniydi. İlk zümzüməsiyləcə hamını sehirlədi. Şirin, yanıqlı səsi vardı, elə bilirdin əfsanəvi Demis Russosun özünü oxuyan. Az keçmədi, məclisi ələ aldı, dünyanın dörd bir tərəfindən gəlmiş turistlər ona qoşulub şaqraq yunan mahnılarını oxumağa başladılar.

Dimitros mahnılarına ara verəndə aralığa rəqqaslar girdi. Sirtaki rəqsinin bir adı da Zorbadı. Gənc rəqqasların oyunu, rəqsin havası hamımızı tilsimlədi - çaxır da bir yandan işini görürdü - ayaq üstə ritmə uyğun əl çalır, dingildəyirdik.

Növbəti rəqsə könüllülər dəvət edildi. Mən də qabağa çıxanlardan oldum. Əvvəl-əvvəl ayaqlarım dolaşır, səhvlər edirdim, amma yavaş-yavaş öyrəşdim.

Bizim yallıya bənzəyir Sirtaki.

Sonra növbəylə hamı turist-rəqqasların dövrə qurduğu dairədə tək-tək oynamağa başladı. Türklərin Zeybək rəqsinin tam oxşardı yunanların Zorbası. Vallah, özümə bir əl qatmışdım ki. "Son Balo" filmində Atatürk rəqs edir ey, bax, heylə. Bir süzürdüm ki, gəl görəsən.

Sən demə, rəqsimi xanım telefonla çəkirmiş. Masaya qayıdanda tərifləməyə başladı: “Əla oynadın”. “Oynayan mən deyildim ki, çaxır idi, lap düzü, çaxır tanrısı Dionis idi, mənim cildimdə oynayırdı”.

Konsert gecə yarıyadək davam elədi. Dimitrosun səsi, ansambl ifaçılarının buzuki, kanonaki alətlərində çaldıqları musiqi Egey ləpələri fonunda bizə fantastik ovqat yaşatdı.

DÖRDÜNCÜ GÜN: Xristianlığın İŞİD dövrü

Epidavros məbədi Arqolid yarımadasında yerləşir. Bura bir teatri ilə, bir də akslepionu, bizim dildə desək, xəstəxanası ilə məşhurdur. Qədim Yunanıstanın hər yanından, hələ desən Romadan belə zəvvarlar bura axışarmış. Təbabət tanrısı Asklepidən şəfa dilərmişlər. Onun adıyla açılan yüzlərlə şəfa ocağından ən məşhuru olan Epidavros akslepionunda müalicə alar, axşamlar da beşaddımlıqdakı teatrda tamaşaya baxarmışlar.

Asklepion rahiblərinin şamanlar kimi dini rituallar icra etməklə yanaşı təbiblik qabiliyyətləri də vardı. O vaxtkı inanca görə, xəstəliklər tanrılardan gəlirdi, səmaviydilər. Hippokratın özü də belə rahib nəslindən idi. Amma o, sələflərindən fərqli mövqə tutaraq, xəstəliklərin səbəbini yerdə axtarmağı üstün tuturdu.

Elə Epidavros muzeyində eksponatlara baxıb Hippokratı düşündüm ki, arxadan qəfil çıxıb əlini çiynimə qoydu.

“Necədi, xoşun gəlir bizim şəfaxanamızdan? Burda tək müalicə etmirik, həm də təhsil veririk. Bilirsən kimlər oxuyub burda? Mark Avrelinin şəxsi həkimi Galen, daha kimlər, kimlər. Sizin səhiyyədən xəbərim var. Sənin “Semaşko” xəstəxanasında bir gecə qaldığını da bilirəm. Ordan yazdığın “Ağrının sərhəd məntəqəsi” yazını da oxumuşam...”

Maraqlı söhbət edəcəkdik, hələ bəlkə ağrıyan yerimi də göstərəcəkdik, mələk gözəlliyində bir tibb bacısı imkan vermədi, çağırır təcili apardı.

Dünyada ilk klinik müalicə bu akslepionlarda həyata keçirilib. Xəstələr burda qalıb müalicə olunmuşlar. Tibb tarixində xəstələrin ilk xəstəlik tarixçələri də burada yazılmış, özü də daş lövhələrə. Muzeydə sərgilənən tibb alətləri elə buradakı qazıntılar zamanı tapılıb. Alətlərdən məlum olur ki, qədim rahib-təbiblər cərrahi əməliyyatlar da aparırmışlar.

Epidavros teatrında Esxillə də söhbət

Antik yunan dramaturqu Esxil iki bilet göndərib Epidavros teatrında oynanılacaq özünün “Zəncirlənmiş Prometey” tamaşasına dəvət elədi. Axşam getdik. Tamaşadan əvvəl ayaqüstü söhbətimiz oldu.

“...Bax, bizim bu teatra hər dəfə 14 min tamaşaçı gəlir. Hansı məbləğdə desən teorikon alırıq. Teorikon tamaşalara, şənliklərə, qurbanlıq törənlərinə ayrılan xüsusi dövlət kreditidi. Elə il olur ki, dövlətimiz belə işlərə ordudan çox pul ayırır. Daş oturacaq teatrılar tikiləndə biletləri satmağa başladıq. Tamaşaçıbaşına 2 obolos, sizin pulla 2 manat. Sağ olsun, Perikl hakimiyyətdə olanda qərar çıxardı ki, kasıb tamaşaçıların bilet pulunu dövlət ödəsin”.

Başqa nəşə deyirdi, bir də gördüm Zevsin qızları, incəsənət və elm tanrıçaları - muzalar gəlir. Canıyanmışlar bir-birindən gözəl - fikrim getdi, ağzımı ayırıb onlara baxdım. Xanım qolumdan bərk dürtmələdi ki, hara baxırsan? Huşum qayıtdı söhbətə. İstədim deyəm ki, nə teatr, rəhmətliyin oğlu, bizim indi yaxşı şou çıxaranlarımız var, onlara baxıb qaqqıldadır-gülüşürük - gördüm Esxil muzaların əhatəsindədi, ta məni görmür, eşitmir...

Epidavros teatri elə yerdə tikilib ki, uzaq yamaclardan, dərin dərələrdən gələn meh həm adamın üzünə sərinlik verir, həm də səhnədə deyilən sözləri mikrofon əvəzi qulağına çatdırır. Qəribə bir akustikası var. Aktyorların dediyini ən hündür sırada belə rahat eşidirsən.

Aqamemnonun kəsif qoxulu türbəsi

Epidavrosdan qayıdanda yolüstü Mikena xarabalıqlarına döndük. Mikena akropoluna (yüksəklikdə məbəd) Aslan qapısından keçib girirsən. Bura qədim Yunanıstanın antiköncəsi mədəniyyət beşiyidi. Eradan əvvəl ikinci minillikdə inkişafın zirvəsini yaşayıb. Tunc dövründən qalma tarixi tikililəri, qızıl zinətlərlə dolu sərdabələriylə məşhurdu. Mikena mədəniyyəti özündən sonrakı sivilizasiyalara yön verib, elə antik dövrün erkən çağlarında ömrünü o mədəniyyətlərə bağışlayıb, səhnədən çəkilib. Çox qədim yerdə, hələ Strabon yazırdı ki, onun vaxtında şəhərdən əsər-əlamət qalmayıb.

Mikena akropolunun beşaddımlığında Aqamemnonun nəhəng məqbərəsi var. "Aqamemnon maskası" adıyla Afina muzeyində saxlanılan qızıl maska burda tapılıb. Homerin "İliada"sının baş qəhrəmanlarından olan Aqamemnon antik yunan mifik obrazı kimi məşhurdu. Yelenaya görə, Troya müharibəsini başladan da o olub.

Məqbərə buz kimi idi. Həm də tam kəsdirə bilmədiyim qəribə qoxusu vardı, elə bil tarixin kəsif iyi gəlirdi.

BEŞİNCİ GÜN: Müharibə tanrısı Ares ürəyimdən yaraladı

Səhər yeməyindən sonra Tolonun baş küçəsiylə suvenir mağazalarını dolaşdıq. Bu gün heç yana getməyəcəkdik. Elə sahilə günlənəcəkdik. Xanım uşaqlara, iş yoldaşlarına suvenir seçdi, mən də bir-iki şüşə yunan çaxırını, bizim araq, türklərin rakı dediyi uzo aldım. İsveçdə içki çox bahadı, fürsət idi.

İki saatlıq bazarlıq-dolaşmadan sonra hotelə qayıtdıq. Hərə öz kitabını götürdü, getdik sahil çimərliyinə. Yusif Vəzir Çəmən zəminlinin "Studentlər"i neçə gündü mindiyim zaman maşınını üzü yüz il əvvələ döndərdi, bir neçə saatlığa Egey sahilindən Dnepr ləpədöyəninə apardı.

Axşama doğru balkondan görünən mənzərə teatr səhnəsini xatırladır. Günəş hotelin arxasına keçdiyindən, elə bilirsən qaranlıq zalda işıqlı səhnəyə baxırsan. Sahildən bir qədər aralı o xaçlı adaya üzmək həvəsinə düşdüm. Dedim, görüm haracan üzə bilərəm.

Suya girib qayıqları, katamaranları bir-bir arxada qoya-qoya adaya sarı üzdüm. Duzlu suda hərəkət çətin olmasa da xeyli üzüb yoruldu. Yəqin bu yorğunluqdanıydı, ada gözüme ada kimi görünmürdü, elə bil meh titrədən tülüydü.

Dəniz ilğımı Fata Morgana buna deyirlər?

Dayanıb üzü göyə sarı suda uzandım ki, nəfəsimi dərəm, bir də eşitdim kimsə məni çağırır. Adaya sarı qanrılıb baxanda kimi görsəm yaxşıdı! Müharibə tanrısı Aresdi, qayanın üstündə durub bağırır:

"Hara gəlirsən? Sənin qiblən bu xaç deyil, yaxşı tanıyıram səni, sənin qiblən heç Kəbə də deyil. Qiblən Qarabağdı, yeri, üz ora! Sarkisyan at oynadır orda, o dey indi də parad keçirir".

Uzaqdan Aresin üzünü görməsəm də səsi bəs elədi, canımı üşütmə tutdu, qorxdum.

Həqiqət tək acı olmur, o, həm də qorxuncdu!

Üzüsulu geriye üzümə başladım. Sizi bilmirəm, məndə bəzən qorxu hissi utanc duyğusundan yaranır. “Sarkisyan at oynadır orda, oday indi də parad keçirir”.

Qorxulu fikirlər beynimə dolmuşdu. Yenə gözüme Fata Morgana görünürdü. Yaxınlaşdıqca ilğimliğindən çıxırdı, amma nəyə oxşadığını hələ kəsdirə bilmirdim.

Poseydon əl elədi, əylədim

Bir az da yaxınlaşanda gördüm dəniz tanrısı Poseydondu, əl elədi, dayanıb durdum. Odisseyi qovalayıb gəlirdi, kefi kök idi.

- “Gördüm, babat üzürdün, bəyəndin Egeyin suyunu?”

- “Elə bil göz yaşdı, bizim Xəzərdən duzlu, Göygöldən durudu”.

- “Düz deyirsən, bu su deyil, batırdığım adamların göz yaşdı, yığışam bir yerə, ona görə belə duzlu, durudu.

- “Siz tanrılar niyə bizi ağladırırsınız? Ağlaya-ağlaya gəlirik dünyaya, elə ağlayaraq da gedirik”.

- “Biz məğlubları sevmərik. Mənim sularımda onlara yer yoxdu. Bir də, ömrü xoşbəxt gülüşlərdə keçən insan axırda allahlıq eşqinə düşür. Boş buraxsaq, allahlığımızı da alarsınız”.

Sözünü deyib, sualımdan incimmiş kimi o xaçlı adanın dalındaca yox olub getdi. Mən də var gücümle sahilə doğru tələsik üzümə başladım. “Bax, beş-on allahlıq eşqinə düşüb fironluq edən hökmdara görə min illərdi insanlıq ağlar günə qalıb” sayaq fikirlərlə üzə-üzə bir də gördüm sahilə çatmışam.

Gözüm su içmədi bu Poseydonan, nə desən çıxar ondan, Odisseyin başına açdığı oyunlardan da xəbərim var.

Ta şərqarışanda girməyəcəm Egeyə.

ALTINCI GÜN: Tanrı qızı Afina

Afina səfərinə qərribə ovqatda yola çıxdım. Avtobusumuzda elə bizimlə təyyarədə gələn qocalar idi. “Hans Xristian Andersen” də qarısıyla burdaydı. Amma mənə daha onlar maraqlandırmırdı. Huşum indiyədək oxuduğum kitab, baxdığım filmlərdən təsəvvürümdə formalaşan mifik dünyaya getmişdi. Zaman maşını tarix şossesiylə şütüdükcə antik dövrün real, mifik qəhrəmanları yol qırağında durubmuş kimi bir-bir görünür, mənə əl edir, itirdilər. Bilmirəm, bu qoca turistlər avtobusun pəncərəsindən nəyə baxırdılar, mən söz açdığım o dünyaya baxırdım.

Avtobusumuz Korinf kanalını keçib eyni adlı şəhərin girəcəyində qədim bir xarabalıq - tarixi yerin yanındakı kafe qarşısında əylədi. On beş dəqiqəlik fasilədən hərə bir cür istifadə etdi. Mən “Sivilisasiyanın 8.5 min yaşı. Miflə tarix arasında” adlı turistlər üçün kitabın ruscasını aldım. Əvvəl əlim gəlmədi, ucuz deyildi, on beş avroyaydı. Maraq güc gəldi, aldım. Elə oradaca indi üstündən keçdiyimiz Korinf kanalı haqda məlumat axtardım.

Kanal Egey dəniziylə İon dənizini birləşdirir. Hələ eradan altı yüz il əvvəl belə bir kanalın sözü gedirmiş. Tarix boyu hər gələn hakimiyyət iki dəniz arasında keçidin inkişafa ciddi təkan verəcəyini desə də, onun tikintisində yalnız Misirdə Süveyş, Amerika qitəsində Panama kanallarının çəkiliş söhbəti yayılandan sonra həvəslənib XIX əsrin ikinci yarısında qərar veriblər. Uzunluğu 6 kilometr olan kanalın eni 25 metrdir, hündürlüyü isə bəzi yerlərdə 76 metrə çatır. Heyif, körpünün üstündə çatdırıb şəkil çəkmə bilmədim. Amma internetdə doludu.

Afinada ilk gəldiyimiz yer olimpiya oyunları keçirilən stadion oldu. Qədimdə el şənliklərinin ən möhtəşəmi olimpiya oyunları idi. Yarışlar Yunanıstanın

müqəddəs yerlərindən olan Olimp dağı yaxınlığında keçirilirdi. Bu, tək idman yarışı deyildi, həm də dini mərasim idi. Yarışlardan əvvəl idmançılar da, hakimlər də qurban kəsər, ədalətli olacaqlarına and içərmişlər. Turist firması Olimpiyaya səfər təşkil edən gün biz Egey sahilində qaldıq. İndi deyirəm, kaş qalmayırdıq, ora da gedərdik.

Növbəti dayanacağımız Sintaqma meydanı oldu, Yunanıstan parlamenti burada yerləşir. Efzon deyilən elit hərbi bölmənin əsgərləri fəxri qaravulda dururlar. Saatbaşı dəyişən qaravulu tamaşaya xeyli turist toplaşır. Efzonlar 1821-ci ildə başlayan müstəqillik savaşında öz şücaətləriylə seçiliblər. Elə ona görə də bu gün ölkənin elit əsgərləri sayılırlar. Bura seçim ciddi, boyu 1.87 metrədən aşağı əsgər götürmürlər. Diqqətçəkən həm də onların geyimidi, xüsusilə 400 büzməli ətkələri. Bu, 400 illik Osmanlı işğalını unutmamaq üçündü.

Efzon əsgərə yaxınlaşa-yaxınlaşa xanıma qədim Afina demokratiyasından danışiram, dünya tarixinin ilk demokratik parlamenti - Ekklesiyadan bəhs edirəm. Deyirəm ki, antik dövr siyasələri içində ən çox bəyəndiyim Perikldi. O, Afina demokratiyasının qurucularından olub.

Bu söhbəti sonra bələdçimizin bizi "Thanasis kebab" restoranında nahara aparanda da davam elədim. Ofisiant sifariş verdiyimiz yeməkləri gətirəndə mən "III Sektor" adında nəşr etdiyimiz demokratiya jurnalına Periklin büstü olan şəkli emblemə seçməyimdən danışardım. Yeməklər gələndə demokratiya da, Perikl də yaddan çıxdı.

Sifariş verdiyim "Thanasis kebab" bizim lülə kababın eynisiydi, "Greece salad" da bizim çoban salatından elə də fərqlənmir. Xanımın "Chicken kalamaki" adlı yeməyi çubuq şişdə toyuqdan ibarətdi. Barmen Orestesi xatırladım, olaydı yanımda mətbəxlərimizin də nə qədər yaxın olmasından danışaydım.

Restoran heyətinin bizim bələdçini tanımasından anladım ki, turist firma öz müştərilərini elə bura gətirir. Narazı qalan olmadı, qiymətlər də münasib idi. Mənə xüsusilə xoş gələn "Amstel" pivəsinin ucuz olmasıydı. İsveçdə bənzər restoranda 8 avroya olan bir bakal pivə burda 1.8 avroya idi.

Zevs mənə dedi ki...

Nahardan sonra Afina akropoluna gəldik. Akropola qalxmadan öncə onun yaxınlığında arxeoloji qazantılar aparılmış yerin üstündə tikilən "Yeni Akropolis muzeyi"nə baxdıq. Tarixi eksponatlar müasir texnoloji vasitələrlə adamda keçmişə səfər təsiri doğurur. Şüşə döşəmədən qədim Afinanın xarabalıqları hündürlük həyəcanı qarışıq qəribə duyğu oyadır.

Bilet adambaşı 10 avroyadı. Düzdü, Yunanıstanda muzeylərə giriş qiyməti Qərbi Avropa ölkələrinin muzeyləriylə müqayisədə bir qədər ucuzdu, amma bunu Parfenon yerləşən Akropolis muzeyinə aid etməzdim. Açıq havada, restavrasiyası illərlə uzanan, tikinti materialları arasında tarixi tikiliyə baxmaq üçün 25 avro çox gəldi mənə.

Muzeylə üzüyoxuşa altı yüz metr qalxıb Afina Akropoluna çıxırsan. Burada Yunanıstanın ən böyük tarixi abidəsi Parfenon uçuq halıyla belə əzəmətli görünür. Muzeydə baxdığımız qısa filmə Parfenonun tarixi barədə ətraflı məlumatlanmışdıq. Bura qədim Yunanıstanın baş məbədidir. Zevsin qızı müdriklik, ilham, sülh tanrıçası Afinanın şərəfinə eradan əvvəl V əsrdə tikilib. Vaxtilə burda onun nəhəng heykəli də varmış. 1203-cü ildə mövhumatçı kütlə səlibçilərin qorxusundan uçurub.

Parfenonun qarşısındakı Aqoranı (bazar meydanı) dolaşib Platonun oturduğu daşın üstündə dərin xəyala daldım. Bir də gördüm tanrılar tanrısı Zevs gəldi yanıma.

"Nə yaman fikrə getmişən? Buranın halına acıyırsan? Görürsən də mənim məbədimi nə günə qoyublar. Buranı məndən dönüb sami dinlərini qəbul edənlər dağıdıb. Əvvəl xristianlar heykəllərimi uçurub məbədimi kilsəyə çevirdilər. "Aqora" filmi xatırla! Hələ o filmdə, realda bilirsən nələr oldu? Keşişlər xristian fanatik parabolələri qızıqdırıb mənim məbədlərimi yerlə-yeksən eləməyə göndərdilər. Kahinlərimi öldürdülər, sarayları, məktəbləri, kitabxanaları alt-üst etdilər, yandırdılar.

Sonra müsəlman türklər gəldilər, minarə tikib kilsəni məscidə döndərdilər. Katolik venetsiyalılar da top atıb uçurdular. İndi heykəllərimin biri Paris Luvrunda, biri Nyu-Yorkun Metropoliten muzeyində, nə bilim, Ermitajda-filəndə. Burda tək bu sütunlar, bir də bu daşlar qalıb. Niyə susursan? Din də!"

"Elə mən də bayaqdan bunu düşünüb dururam, sussam yaxşıdı", dedim.

Qoca Zevs çevrilib ağır addımlarla getdi. Onun bu halı ürəyimi ağrıtdı. Ta demədim ki, 2000 il əvvəl xristianlar uçuran heykəlləri indi İŞİD müsəlmanları İraqda, Suriyada dağıdır. Özümüz də daha göydəki yox, yerdəki allahlara heykəl qoyuruq.

Axşam hotələ maraqlı bir filmə baxıb kinoteatrdan çıxırmış təəssüratıyla qayıtdıq.

Tanrılarla göydə vidalaşma

Səfəri xoş bir ovqatla başa vurub geri dönürdük. Nağıllar aləmini dolaşmış, onun qəhrəmanları ilə görüşüb gəlirmiş kimi idim. Təyyarəmiz elə təyyarə sürətiylə də məni geriye - zamanımıza qaytarırdı...

Gözüm illüminatorun o üzündə böyük bir qaraltını aldı, tanrılar idi, muzalar da gəlmişdilər, üzde təbəssüm, əl edirdilər, yola salırdılar...

"Hans Xristian Andersen" də sevincliydi, qarısına həvəslə nəsə danışdı. Qarı başını onun çiyinə qoyub gülümsəyirdi. Mənə elə gəldi ki, bu qoca danimarkalı qarısına həmyerlisi Hans Xristian Andersenin "Köhnə küçə fənəri" nağılını danışdı.

İş yerində - işıq dirəyində son gecəsini yaşayan qoca Küçə Fənəri ona yeni həyat bəxş edən sabahı ümidlə gözləyirdi.

Sabahı kim gözləmir ki?! Keçmişin də sabahı olub. Sabahlar keçmişdən çırtayan tumurcuqlardı. Neçə-neçə mədəniyyətin sabahı antik Yunanıstan keçmişindən açılan kimi...

Vahid QAZI
Payız 2016

Tolo, Yunanıstan - Karlskrona, İsveç

◆ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Ülvi BABAYEV

"Fələk qırmancı" romanında postmodern elementlər və sosial funksiya

Azərbaycanın müstəqillik əldə etdikdən sonra ədəbiyyat sahəsində sürətlə dövrün müasir yazı metodları mənimsənilməyə başlandı, bir - birinin ardınca postmodern ədəbiyyat nümunələri yarandı. Postmodern ədəbiyyatda retrospektiv cəhətlər çox olduğu üçün, zənnimcə, biz də geriye və irəliyə sıçrayışlar edə bilərik.

Həyat qısadır. Yazı uzundur. Yazmaqdan bərk yapışdıq ki, qısa ömrü yazıyla uzadaq. Tanrı Adəmə əşyaların adını öyrətdi. Dolayısıyla, yazıb-oxumaq da bura daxil oldu. Bilgi meyvəsini isə yasaqladı. Çünki Adəm çox bilsə, onu idarə etmək çətinləşəcəkdi. Elə də oldu. Adəm təbiətinə uyğun hərəkət etdi və idarəedilməz varlığa çevrildi. Tanrı da yaxşı bilirdi ki, Adəm təbiətinə yaşayacaq. Ancaq gələcək nəsillərin genetik yaddaşı öz axarında davam etmədi. Ruh və cəsəd arasında "lazımsız"(?) mübarizə başladı. Neandertallar, homo sapiyenslər də həyatı mağara yazıları ilə dərk etdilər. Musa, İsa və Məhəmməd ruhu tərbiyə etməyə çalışdılar. Feyerbax, Heydiger və Freyd daha çox cismin patologiyası ilə məşğul oldu. Yazıçılar hər iki xəttin qızıl ortasını tapmağa çalışdılar. Beləcə, yazmaq arzu və ehtirası baş qaldırdı ürəkdə. Ömrün ölen dəqiqə və illərinin yazıda yaşayacağına inandıq.

Şair və yazıçılar həyatın mənasını yazıda gördülər. Yazıda yaşamaq, yazıda var olmaq xəstəliyinə yoluxdular. Oxucu, yazıçı və mətn çevrəsi yarandı. Yazıçılar oxucuya gözəlliyi, dürüstlüyü və mənəvi ucalığı aşıladılar. Postmodern epoxada isə vəziyyət bir qədər başqa cür davam etdi. Çünki, məsələn, romanda həyat bütün çılpalığı ilə göstərsə, mətnin sehri, ovsunu ölə bilər. "Romanın ölümü" başlayardı. Ədəbiyyat, söz sənətində Aristotel çağından postmodernizmə qədər yaşam da, yazmağın özü də yazının içində dövrə vurdu. Qapalı məkan və zamandan kənara çıxa bilmədi. Əslində, heç kəs bunu istəmədi. Hamı sonsuzluğa, sərhədsizliyə meyil edirdi. Bu, əbədilik arzudur; hər zaman var olmaq istəyi. Alın yazısına bel bağlayanlar da oldu. İdeoloji və teoloji tabularla ömür puç edənlər. Kar-kor "yaşayanlar". Günü-günə qurban verib baş girələyənlər də həyata davam etdilər. Postmodern erada rəngsiz, süst mühiti yeniləyən yenə də sənət oldu. Memarlıq, qrafika, rəssamlıq, teatr, rəqs, musiqi, kino sənətləri postmodern dünyagörüşündə "avanqard estetikanın mexanizmini yenidən canlandırır" (Connor S. Postmodernist Culture - An Introduction to Theories of the Contemporary. Oxford Blackwell. 1996/ s, 353). Ədəbiyyat isə bir çox sənət sahələrinin

kollajından yeni struktur və metodlar tətbiq edir. Azərbaycan ədəbiyyatında Kamal Abdullanın "Yarımqıç əlyazma", "Sehrbazlar dərəsi", "Unutmağa kimsə yox" triosu, Şərif Ağayarın "Harami", "Kərpickəsən kişinin dastanı", Səxavət Sahilin "İsanın qadını", Mirmehdi Ağaoğlunun "Küləyi dişləyən" və başqalarının əsərlərində postmodern estetikanın bir çox xüsusiyyətləri görmək mümkündür. Qan Turalının "Fələk qırmancı" romanının texnikası və məzmunu bizim ədəbiyyatımız üçün yeni roman modelidir. Romanda oxucu və yazıçı mövqeləri də dəyişir. "Fələk qırmancı" postmodern ədəbiyyata bələd oxucu tələb edir. Bu tip oxucular, adətən, yaradıcı oxuculardır. Yazıçı əsərdə bir ideyanın, vahid fikrin ətrafında dövrə vurmur. "Açıq mətn" (Umberto Ekonun məşhur tezi və kitabının adı. Bax: Umberto Eco and the Open Text: Semiotics, Fiction, Popular Culture. Cambridge University Press, 1997. s. 237) anlayışla yazı prosesində iştirak edir. Bu açıqlıq həm ideyada, həm də məzmununda əks olunur. Hər bir düşüncə sistemi və xarakter mütləq prosesində oxucu tərəfindən yenidən yaradılır, şərh və izah olunur. Deməli, "Fələk qırmancı"nda çoxsəslilik tək cə intertekstuallığa söykənmir. Eyni zamanda, fikir qatında polifoniklik nəzərə çarpır. Müdaxiləsiz, sərhədsiz azadlıq ideyasını aşılır. Bu, postmodernizmin ən vacib komponentidir. Daha sonra mətnlərarası əlaqə genişlənir. Diaxron bir zaman və əlaqə müstəvisi yaranır. Vaxt qrafiki bu gündən dünənə, dünəndən bu günə diaxron bir istiqamət cızır. Orxan Pamukdan Tolstoya doğru geriye gedən estetik xəritə mətnlər arasında səyahət yaradır. "Yeni həyat" romanı ilə ünsiyyətə girən "Fələk qırmancı" bir çox sirləri, rəmzləri yenidən işləyir. Pamukun qəhrəmanı Osmanın oxuduğu ən böyük kitab öz həyatıdır. Təkkə mühitində, sxolastika bataqlığında ömür çürüdən Mehdi və digər müridlər öz həyat kitablarını oxuya bilmədikləri üçün azad deyillər. Qan Turalı həm polifonik roman arxitekturası qurur, həm də ideya qatını zənginləşdirir. Postmodernizmin ən vacib estetik cəhətlərindən biri olan intertekstuallıq quruca rənz, simvol səviyyəsində əks olunmur. "Fələk qırmancı" bunu zəruri mətləb və qayəyə çevirə bilir. Əlbəttə ki, bəzən sadəcə, zövq xatirinə Ramiz Rövşən, Əli Kərim, Mirzə Cəlil, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfi Vazehin həyat və yaradıcılığı ilə diaxronik ədəbi görüş yaranır. Pastijlər, eyham və ironiyalarla başqa bir postmodern elementə keçid və imkan formalaşır. Bu da seçim haqqı olan, elitar, avanqard romana yeni imkan və şərait yaradır.

"Əlbəttə ki, Roman tək cə həyatda olanları, seçdiklərini nəql etmz. Yaşadığımız həyatın hamısını göstərmədiyini də nəzərə alsaq, nəyi seçib, nəyi kənara qoyacağına özü qərar verir. Roman anlayışlarını bir-birindən fərqləndirən, romanın seçdiyi yoldur" (Gümüş S. Yazının Sarkacı Roman. Can Yayınları. 2011. s. 15). Qan Turalı eyni "qapalı" yazı prosesində insanın yazmadan belə, yaza və yaşaya bil(məy)əcəyini yazır. Postmodern həyatın, postmodern yazıçısı kimi çıxış edir. Seçim və məqsədi uydurulan yasaq və qadağaları alt-üst edir. Tabularsız yaşamağın formulu ədəbiyyata gətirir; özü də tabularla dolu bir mühit metaforunda. "Fələk qırmancı" romanı yaşamaq və yazmaq xəstəliyinin simptomu. Fələyin qırmancı şüur və intuisiya kosmosunda yellənir: Ədəbiyyat və həyatın total əqidəsini qamçılıyır. Senzuralı ədəbiyyatı və yaşamı bir yerdə təqdim edir. Qan Turalı nəsrində hər şey şüurda mövcuddur. Ən romantik və duyğusal anlar belə. İntellekt və lirik ovqat bir-birini tamamlayır. Romanın qurğusu modern və texnogendir. Bu, ədəbiyyatımızın strukturunu totalıqdan çıxarır. İdeyası çoxsəslidir. Bu da düşüncə miqyasını qlobalaşdırır. Dünya dilində danışır. "Fələk qırmancı" ənənəvi Azərbaycan romanı deyil. Sərhədlər keçilir və Qan Turalı dünya ədəbi-estetik mündəricəsinə qoşulur. Şəksiz ki, əvvəla, ədəbiyyatımız qazanır. "Fələk qırmancı"nda postmodern estetikanın bir çox xüsusiyyətləri özünü göstərir. Sosial-mədəni həyatla iqtisadi vəziyyət öz postmodern epoxasını yaşayır.

Beynəlxalq şirkətlərin aparıcı ticari bazaya çevrilməsi, istehsal və istehlakı öz idarəetmə sistemlərinin bir hissəsi etmələri və ciddi məşğulluq problemi, "ağır media olan televizor çağından yüngül media internet dövrünə keçidlər" (Eco U. Yengeç Adımlarıyla Sıcak Savaşlar və Medyatik Popülizmş.Çevirmen: Şemsa Gezgin. Doğan Kitap. 2012, s, 12), informasiya bolluğundan yaranan xaos ədəbiyyatda da "postmodern vəziyyəti" (Fransız filosof Liotarın məşhur kitabının adı. Bax: (Lyotard J.The Postmodern Condition. University Of Minnesota Press. 2011. s, 144) tələb edir. "Bütün ölkələri, insanları, cəmiyyətləri, mədəniyyətləri təsiri altına alan və texnoloji ixtiralara söykənən yeni həyat tərzinin ədəbiyyatdakı əksi postmodernizmdir. Özünəməxsus bir ritorika ilə həyatı, şəxsiyyəti, mədəniyyəti yaratmaq funksiyası vardır. Postmodern ritorika dil, gerçəklik, dəyərlər, mədəniyyət, insan tipologiyası, ifadə tərzini kimi bir çox anlayışı yeni bir gözlə göstərmək arzusuna sahibdir".(Aşkarıoğlu V. Postmodernizm Sınırsız Özgürlük mü? Özgürlüğün Sınırı mı? Kültür Ajans. 2015. s, 7) "Fələk qırmancı"nda da intertekstualıq, dekonstruksiya və dekanonizasiya bizim ədəbiyyatda yeni olan bir formatı, postmodern mətn tipologiyası sərgiləyir.

Qan Turalının haqqında danışdığımız romanında paralel zamanlar şərtidir. Əslində, dövrlər arasında sərhədlər götürülür. Mehdimin taleyi, Zeynəbin ölümü və insanın bütün dövrlərdə xilas yolu axtarma(mama)sının patalogiyası tədqiq edilir. Pastiş və parodiyalar çələngi hörülür. Hörülən sözlərin dolaşdığı açılır və zamanlar arasında rabitə yaradılır. Çoxsəsli postmodern romanın xalis nümunəsi yaranır. Müstəqillik illərində bir neçə müəllif polifonik roman yazmağa cəh etsə də xalis nümunələr kifayət qədər deyil. Bir çoxu yaxşı qələm məşqi sayıla bilərdi. "Fələk qırmancı" isə uğurlu nümunədir.

Qan Turalı nəsrimizdə çoxsəsli, plüralist estetik erasını başlayır. "Fələk qırmancı" həm estetik, həm də ideya cəhətdən plüralist, polifonik romandır. Ənənəvi ədəbiyyat dövrünün sonu, çoxqatlı, elit və eyni zamanda, əyləncəli estetikanın başlanğıcıdır. Ötən əsrin 80-ci illərində Yusif Səmədoğlu estetik sıçrayış etdi. "Qətl günü" dünya ədəbiyyatını 30-50 il geridə izləyən Azərbaycan nəsr kəfkirini irəli çəkdi. İyirmi birinci yüzildə zəruri estetik cərrahiyyə işini "Fələk qırmancı" gördü. Qan Turalının kəfiri də çaparaq fırlandı. Gecikmiş cərrahiyyə əməliyyatını tamamlamaq üçün tələsdi. "Fələk qırmancı" "montaj - kollaj" texnikası ilə yazılmış romandır. Artıq, sürət və temperament əsrində uzun-uzadı hadisələr romanı yazmaq əbəs idi. Və Qan Turalı da bundan imtina etdi.

Oktavio Paz bu prosesini belə izah edir: "Müasir dövrdə roman yenidən şeirə çevrilir" (Paz O. Modeern İnsan və Edebiyat. Remzi Kitabevi. Çeviren: Turhan İlqaz 1993, s, 23). Yeni roman hadisə və qəhrəman mərkəzli deyil. Qurğu və struktur əsasında formalaşır. "Fələk qırmancı"nda da "Media çağının ədəbiyyatına xas çaparaqlıq mövcuddur. Məhz bu səbəbdən klassik yazı metodu yoxdur: Geniş təsvirlər, təmtəraqlı məcazlar və dövrün "koloriti", məişəti, dili axtarılmamalı. Qan Turalı modernist romana xas seçicilik, elitarlıq və postmodern eksperimentləri birləşdirir. "Fələk qırmancı" intellektual nəsr nümunəsidir. Zaman da, məkan da deskriptivdir. Qan Turalını təkkə mühitinin naturası deyil, mahiyyəti maraqlandırır. Bura dövrün özü də daxildir. İstənilən yazı tərzini orqanik alınırsa, qəbulediləndir. Sənətdə yazıçının qarşısına şərt qoymaq etik deyil. "Fələk qırmancı" romanının xarakteristikası soyuq, təmtəraqsız, intellekt bazası olan təhkiyə tələb edir. Əgər roman 19-cu əsr roman məntiqi ilə yazılısaydı, çox şey itirərdi. Onda heç bir yenilikdən söhbət gedə bilməzdi. Mətnin enerjisi hadisələrin təsvir və şərhinə xərclənərdi.

Qan Turalı mahiyyətdən uzaqlaşmış. Sadə və anlaşılıqlı təhkiyə donmuş, statik cəmiyyətin süst və mənasız yaşamını sufilərin təkkəsində cəmləyir.

Yazıçı Mehдинin qərarlı həyatını, qurtuluş üçün çabalayan modern insanı simvolizə edir. Bu, təkə yazı-pozu adamının faciəsi, mənəvi və fiziki deqradasiyası deyil. Məsələ daha globaldir. Xristian-islam təkəkkür və əqidəsində var olan "Mehdilik" xətti "Fələk qırmancı"nın postmodern yozumuna mərəz qalır. Hər iki dində "Mehdi" xilasedici qüvvədir. Qan Turalı Mehdiliyi, qurtuluşu fərdin özündə axtarır. Dinlər fərdin, şəxsiyyətin kamilliyini vacib görür. Qan Turalı azad seçimi, düşüncəni ön plana çəkir. Azad olmayan insan necə kamil ola bilər? Köləcəsinə işlənen əməllər insanı necə xilas edə bilər ki? Nə İsa - Mehdi, nə də Məhəmməd -Mehdi burda köməyə gələ bilər. İdeoloji məsələlərə hissi, kor-koranə bağlılıq xilas yolu deyil.

Mixail Baxtin "dialoqlaşan" və "karnavallaşan" romanların nəzəri-estetik xəritəsini çəkdi. Postmodern ədəbiyyatın nəzəri əsasları da Baxtinin manifesti ilə üst-üstə düşdü. Postmodern nəsrde bir-birinə zidd olan fikirlər qarşılaşdırılır. Klassik romanda olan nizam və harmoniya axtarışı yoxdur. Vahid bir fikir düşüncə və konsepsiyaya xidmət etmir. "Fələk qırmancı" Azərbaycan postmodern nəsrində "kokteyl" romandır. Qan Turalı yazmaq və yazmamaq, ruh və bədən, mələklik və şeytanlıq qavramları ilə dialoqa girir. Heç bir ideologiya və anlayışın tərəfində olmadan yazı prosesində iştirak edir. Çünki məqsəd fərqli düşüncə və anlayışlardan ibarət karnaval yaratmaqdır. Bu, ədəbi-estetik karnavaldır. Başqa romanlarla mətnlərarası əlaqə bu karnavali daha da zənginləşdirir. Məsələn, Mehmed Selimoviçin "Dərviş və ölüm" romanında Nurəddin xarakteri qardaşının qatilini axtarır. Orda süjet cinayət üzərində qurulub. Hər şey konkretir. "Fələk qırmancı"nda sufi Mehdi özünü axtarır. İtmiş şəxsiyyət axtarışındadır. Mehдинin axtarışları lokal çərçivədən çıxır. Bütün insanlığın özünü axtarışına çevrilir. Sellincerlik, yazmamaq sindromunun bədii təsnifatını verən Qan Turalı Amerikan ədəbiyyatı ilə mətnlərarası əlaqəyə girir. Bernard Malamud, Con Apdayk, Sol Bellou, İsaak Başəvis və Filip Rotun romanlarının ideya xəttinə qoşulur. Romanlararası əlaqə təsadüfi xarakter daşımır. Mehдинin (Qan Turalının) Selincer sevgisi hərlənib-fırlanıb əsaslı ədəbi-estetik ünsiyyət yaradır. Malamud "Kiyevdəki Adam" romanında günahsız Yakovun sarsıntılarını göstərir. Kiyevdə özünə sığınacaq tapan yəhudi Yakov şərhlənərək həbs edilir. Mehdi ilə Yakovu birləşdirən cəhət mənəvi əsarət yaşamalarıdır. Mehdi boz və despot mühitdə tənhadır. Özünə həbs olub. Yakovu da üzən, ona mənəvi əzab verən həbsxana həyatı deyil. İnsanların onu başa düşməməsidir. Mehdi Apdaykın "Dovşan, qaç", Bellounun "Herzoq", Başəvisin "Düşmənlər", Rotun "Əlvida Kolombus" romanlarının qəhrəmanları ilə bənzər tale və dünyagörüşü bölüşür. Şəxsiyyət və mənəvi iflas problemi "Fələk qırmancı" və bu romanlarda qırmızı xəttlə keçir. Mənəvi iflas cəmiyyətin aynası olur. Xüsusən, Başəvisin qəhrəmanı Herman və Mehдинin həyata ironiyası, güclü yumor hissi və üsyankarlığı cəmiyyətin vəziyyətinə eyhamdır. Qan Turalı və Başəvis roman sənətinin böyük kəşfi olan "yumoru" ironiya xəmiri ilə yoğurlar.

"Fələk qırmancı"nın dilində əskik, yarımçıq tərəflər var. Bu barədə geniş izahlara ehtiyac yoxdur. Müəllif bəzi məqamlarda quru, spontan cümlələrə üstünlük verir. Romanın bədii aurasını zəiflədir. Qan Turalıdan bu mövzuda həssaslıq gözləyirik. Qustav Flober "Madam Bovari"ni 5 ilə yazıb. Özü də təbiətin qoynunda. Sıx meşəlik romanın poetikası ilə ünsiyyətə girib. Hər gün yazılan hissəni qışqıra-qışqıra, yüksək intonasiya ilə oxuyur. Qulağa yatmayan ən kiçik ifadəni belə dəyişir. Bəzi cümlələri dəfələrlə yazır. Bülbüllərin cəh-cəh vurması və çayların şırıltısı ilə səsləşməyən söz və cümlələri romandan çıxarır. Qan Turalıda ən ciddi qüsurlu dil məsələsidir.

Sara Oğuzun "Kəpənək ömrü" hekayəsində üç ziyalı qadının zıyasız mühitdə keçən çətin, əzablı günlərindən danışılır. O, keçid dövrünün

çətinliklərini tablolaşdırır. Qadınlar ətraflarına işıq saçırlar. Günəş kimidirlər. Çətin güzəran, əxlaqsız mühit onların əhvalını poza bilmir. Xanımların həyatında hər şey kəpənək ömrü kimi zərif və qısadır. Zeynəb də kəpənək ömrü yaşayır. Əslində, hər bir insan kəpənək ömrü yaşamırmı? Həyatımız incə və zərifdir. Dəyərlidir. Qan Turalı dəyərlili ömrü dəyərsizləşdirən "dəyərlərin" bədii xarakteristikasını göstərir. Mehdiyin davranışları təhtəşüurun ağılmərkəzçi diqtələridir. Mühakimələr əsasında. Zeynəb ürəyi ilə hərəkət edir. Ürəyi ilə danışır, gülür, kədərlənir. Mehdi də emosionaldır. Onda intellektual emosiyalar güclüdür. Zeynəb duyğusal, sentimental emosiyaların təsiri altındadır. Zərif və kövrəkdir. Mehdiyə olan saf və məsum sevgisi nəyə desən dəyər. Qan Turalının ən böyük uğuru sosial-ictimai mövzu daxilində modern eşq hekayəti yazmağıdır. Zeynəb vulqar əxlaq təəssübkeşlərinin qurbanıdır. Zeynəbin ölümü Salman Rüşdinin "Şeytan ayətləri" romanından bir səhnəni xatırladır: Romanın qəhrəmanlarından Ayeşə (Ayışə) həcc ziyarəti üçün camaatı başına yığıb yola düşür. İnsanlar düşünmədən, sorğu-sual etmədən Ayeşənin ardınca gedirlər. Qarşılarına dəniz çıxır. Ayeşə inanların suyun səthində yeriye biləcəyini deyir. Özlərini suya vuran əhali boğulub ölür. Nadan, fanatik əqidə ölümə nəticələnir. Salman Rüşdi dinə fanatik baxışı təhlil edir. Qan Turalı dini fanatizmlə yanaşı, həyata maksimalist baxışın məsum qızı məhv etməsini şərh edir. Dini alətə çevirən sistemlər də fələyin qırmancına tuş gəlir. "Sufi" Mehdi müstəqil seçim edir. Gəncləri ruhla cəsədin istəkləri arasında can verməkdən xilas edir. Müridlərin "zina etmələri" insan təbiətini dəyişməyin mümkünsüzlüyünü simvollaşdırır.

Zeynəbin sevgisi çox alidir. O, Mehdiyə deyir: "Sən kəpənəyin yuxususan. O kitabı mənim əsarət, özünün səyahət günərində yazmısan. O kitab sənindir, əzizim". Zeynəb özü kəpənəyin yuxusuna çevrilir. Şirin və məhzundur. "Fələk qırmancı" Zeynəbləri əsarətə, Mehdiyə intihara aparan səbəblərin bədii tədqiqatıdır. Əsarətsiz və intiharsız dünya axtarışıdır. Kəpənəyin yuxusu, Zeynəbin arzusudur.

"Fələk qırmancı"nda dekonstruksiya, dekanonizasiya, pastiş, parodiya, diaxron və paralel zaman qrafiki və b. postmodern elementlər romanın sosial funksiyasına xidmət edir. Postmodern romanda sosial funksiya həm ciddi sosial-ictimai problemləri, fərd, şəxsiyyət məsələlərini əhatə edir, həm də oxucu ilə mətn arasında əlaqəni gücləndirir. Artıq gündəlik dərd və zəhmətləri unutmaq istəyən oxucu mətnin rəngli və əyləncəli "yalan" dünyasına daxil olmaq istəyir. "Fələk qırmancı" sosial funksiyası çoxqatlı bir romandır. Hamının romanıdır. Oxucu sayı qədər ideya və fikirlərə yol açan postmodern elementlər sosial funksiya anlayışını elastikləşdirir. Yaradıcı oxucuları romanın başqa, alternativ dünyasına daxil edir.

◆ K i t a b r ə f i

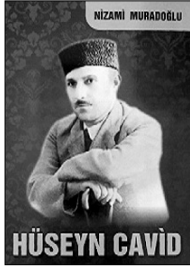

ANAR

**«MOLLA NƏSRƏDDİN» YÜZ ON İL SONRA
BAKI, «VEKTOR» BEYNƏLXALQ NƏŞRLƏR EVİ, 2016**

Xalq yazıçısı Anarın bu kitabı «Molla Nəsrəddin» satirik dərğisinin 110 illiyinə həsr edilmişdir. Müəllif Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatında silinməz izlər buraxan «Molla Nəsrəddin» jurnalı və onun redaktoru Cəlil Məmmədquluzadənin fəaliyyətindən söz açır və bu gün də təsirinin itmədiyini qeyd edir. Kitaba Anarın satirik qələmlə yazdığı, aktuallığını hələ də saxlayan bəzi əsərləri də daxil edilmişdir.

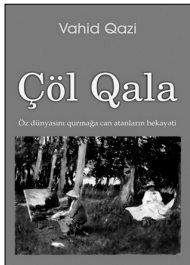
Gənc tədqiqatçı Pərvin kitaba ön söz yazmışdır.

**NİZAMİ MURADOĞLU
HÜSEYN CAVID**

BAKI, «ELM VƏ TƏHSİL», 2016

Şair-tədqiqatçı Nizami Muradoğlunun «Hüseyn Cavid» mənzum faciəsi, adından da göründüyü kimi, böyük Azərbaycan şairi, görkəmli dramaturq Hüseyn Cavidin keşməkeşli həyat yolunu əks etdirir. Müəllif həm tarixi həqiqətləri, həm də bədii təxəyyülündən hasil olan obrazları əsərə gətirmişdir.

VAHİD QAZI

**ÇÖL QALA
BAKI, «KİTAB KLUBU», 2016**

«Ruhlar şəhəri», «Yaddaş ləpirləri: demokratiya yazıları», «Camayra. Kuba dəftəri» və başqa kitabların müəllifi, İsveçdə yaşayıb-yaradan həmyerlimiz Vahid Qazinin bu povesti ilk dəfə «Azərbaycan» jurnalında çap olunmuşdur. Roman iki insanın bir-birinə xəyali, amma son dərəcə insani sevgisindən söz açır. Hər iki qəhrəman öz dünyasını qurmağa can atan, tənhalığa qarşı üsyan edən insanlardır.

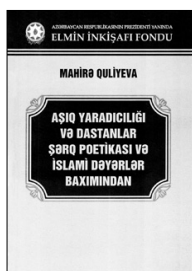
Kitaba povest haqqında tənqidçi və yazıçıların qısa fikirləri də daxil edilmişdir.

QAN TURALI

**FƏLƏK QIRMANCI
BAKI, «MÜTƏRCİM» NƏŞRİYYATI, 2016**

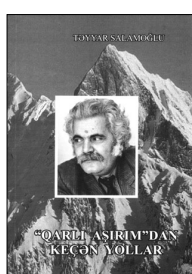
Qan Turalı ikimininci illərdə ədəbiyyata gəlib. O, həm tənqidi-publisistik yazılarla mətbuatda çıxış edir, həm də nəsr əsərləri yazır. Qan Turalının indiyə kimi hekayələr kitabı və «Mustafa» romanı çap olunub. «Fələk qırmancı» onun yeni romanıdır. Romanda bir gəncin həyatı, dünyanı, cəmiyyətdəki hadisələri anlamaq istəyi əksini tapıb.

MAHİRƏ QULİYEVA
AŞIQ YARADICILIĞI VƏ DASTANLAR ŞƏRQ
POETİKASI VƏ İSLAMİ DƏYƏRLƏR BAXIMINDAN
BAKI, «ELM VƏ TƏHSİL» NƏŞRİYYATI, 2016

Adından da göründüyü kimi, bu kitabda klassik aşiq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından təhlil edilir. Aşiq şeirinin ənənəvi xüsusiyyətləri fərqli yönərdən elmi ədəbiyyatda geniş işıqlandırılsa da, bu mövzu Şərq poetikası müstəvisində ilk dəfə olaraq araşdırılır. Müəllif Quran və islam dəyərlərinin aşiq şeirlərində və dastanlarda inikasına xüsusi diqqət yetirir.

Kitabın redaktoru professor Qəzənfər Paşayevdir.

TƏYYAR SALAMOĞLU
«QARLI AŞIRIM» DAN KEÇƏN YOLLAR
BAKI, «ORXAN» NPŞ MMC, 2016

Filologiya elmləri doktoru, professor Təyyar Salamoğlunun bu monoqrafiyasında görkəmli yazıçı Fərman Kərimzadənin «Qarlı aşırım» romanı təhlil olunur. Müəllif «Qarlı aşırım» romanının ədəbi tənqidə necə işıqlandırılması, əsərin bədii mətn prosesini, epos-roman xüsusiyyətlərini şərh edir.

Kitabın elmi redaktoru professor Qəzənfər Kazımov, ön sözün müəllifi şair-publisist Əli Rza Xələflidir.

RƏHMAN SALMANLI
GİZLİ GÜLLƏLƏNƏN ALİM
BAKI, «ELM VƏ TƏHSİL» NƏŞRİYYATI, 2016

Folklorşünas alim, repressiya qurbanı Vəli Xulufunun (1894-1937) ömür yoluna həsr edilmiş bu kitabda ötən əsrin 20-30-cu illərində bolşevik-erməni istilasının törətdiyi haqsızlıqlar, alimin bu haqsızlıqlara baxmayaraq Azərbaycan folklorunun toplanması və təbliği sahəsində gördüyü çox dəyərli işlər öz əksini tapmışdır.

Kitaba, həmçinin, ayrı-ayrı tədqiqatçıların Vəli Xulufunun elmi fəaliyyəti ilə bağlı məqalələri də daxil edilmişdir.

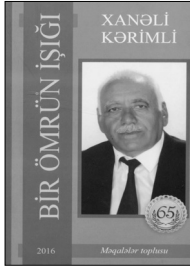
Topluya akademik İsa Həbibbəyli «Folklorşünaslıq elminin Koroğlusu» adlı ön söz yazıb. Redaktoru Əməkdar jurnalist Bəxtiyar Sadıqovdur.

QIZ CİBƏK (QAZAX MƏHƏBBƏT DASTANI)
BAKI, 2016

Kitabda dünya və türk folklorunun parlaq incilərindən biri olan mənzum «Qız Cibək» məhəbbət dastanının qazaxca orijinalı və azərbaycanca tərcüməsi verilmişdir. Dastan XVI-XVII əsrlərdə müstəqil Qazax xanlığı dövründə meydana gəlmiş, xalq arasında böyük rəğbət qazanmışdır.

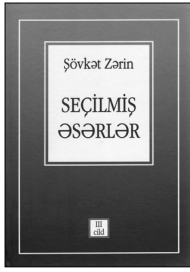
AMEA Folklor İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunan kitabı qazaxcadan uyğunlaşdıran və ön sözün müəllifi professor Ramiz Əsgər, elmi redaktoru professor Muxtar İmanovdur.

XANƏLİ KƏRİMLİ
BİR ÖMRÜN İŞİĞİ
BAKI, «QANUN» NƏŞRİYYATI, 2016

Tanınmış şair, araşdırıcı-alim, pedaqoq Xanəli Kərimli Naxçıvanda yaşayıb-yaradır. 65 yaşlı şairin şeir və publisistik kitablarının sayı 20-yə çatır. Bu topluda X.Kərimlinin yaradıcılığı ilə bağlı məqalələr (Camal Mustafayev, Vaqif Yusifli, Maarifə Hacıyeva, Fərqanə Kazımova və b.), müsahibələr, Rusiya, Türkiyə və İran mətbuatında onun yaradıcılığı ilə bağlı dərc olunmuş yazılar təqdim edilir.

Kitaba akademik İsa Həbibbəyli «Xanəli Kərimli şeirinin imkanları» adlı ön söz yazmışdır.

ŞÖVKƏT ZƏRİN
SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ (III CİLD)
BAKI, «MBM», 2016

Şair-publisist Şövkət Zərinin seçilmiş əsərlərinin III cildində müəllifin müxtəlif illərdə yazdığı şeirlər və poemalar toplanmışdır. Ş.Zərin poetik duyğularını sadə, anlaşılıqlı dildə oxucuya çatdırır. Kitabda ön söz əvəzi mərhum şair Səyavuş Sərxanlının «Şeirimizin Araz qızı» adlı məqaləsi verilmişdir.

